HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A TARTALOMBÓL:

Sugár István
AZ EGRI VÁR ELESTE 1596-BAN

Sipos Ferenc
A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC ELŐKÉSZÍTÉSE 1697–1703

Czigány István
A CSÁSZÁRIAK HADJÁRATA 1705 ŐSZÉN

1

XXVIII. ÉVFOLYAM · BUDAPEST, 1981

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

1

1981

ÚJ FOLYAM · BUDAPEST · XXVIII. ÉVFOLYAM

A HADTÖRTÉNELMI INTÉZET ÉS MÚZEUM
FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Borosy András kandidátus, főlevéltáros, a Pest megyei Levéltár tudományos főmunkatársa (Budapest), *dr. Kovássy Zoltán* ügyvéd, a Budapesti Ügyvédi Kamara Tudományos Tanácsának tagja (Budapest), *Sipos Ferenc* újságíró (Debrecen), *Sörös Lajos* ny. alezredes (Budapest), *Sugár István* tudományos kutató (Eger), *dr. Bona Gábor, dr. Czigány István, dr. Csendes László* alezredes, *N. Ipoly Márta, Szakály Sándor, Viniczai István, Windisch Aladárné*, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum munkatársai.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata

Szerkesztő bizottság:

Balázs József (főszerkesztő), Benda Kálmán, Farkas Márton, Godó Ágnes, Háncs Ernő, Hetés Tibor, Liptai Ervin (a szerkesztő bizottság elnöke), Mucs Sándor, Nagy Gábor, Nádor Tibor, Ölvedi Ignác, Tóth Sándor, Urbán Aladár

Szerkesztő:

Csákvári Ferenc

Szerkesztőség:

Budapest I., Kapisztrán tér 2—4. Postacím: Budapest, Pf. 7. 1250. Telefon: 360-764

Kiadja:

a Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, Budapest, VIII., Kerepesi út 29/b.
Postacím: Budapest, Pf. 22. 1440. Telefon: 330-993
Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 52,— Ft, negyedévre 13,— Ft

Terjeszti:

a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodájában (Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180-850. Postacím: Posta Központi Hírlap Iroda, 1900 Budapest) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Index: 250 371 HU ISSN 0017—6540

81.2707/2—01 Zrínyi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Vágó Sándorné vezérigazgató

LIPTAI ERVIN

SZÁNTÓ BÉLA, A FORRADALMÁR KATONA

Száz esztendővel ezelőtt, 1881. február elsején született a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom kiemelkedő személyisége, Szántó Béla.

Egyike volt azoknak, akik a századfordulót követő időszakban a Szociáldemokrata Párt balszárnyán megőrizték és ébren tartották a forradalmi munkásmozgalom szellemét. Jelentős szerepet játszott az 1918 októberi polgári demokratikus forradalom győzelemre vitelében. Alapító tagja volt a Kommunisták Magyarországi Pártjának és egyik vezetője a proletárdiktatúra megteremtéséért folytatott harcnak. 1919 felejthetetlen hónapjaiban a Tanácsköztársaság népbiztosaként tevékenykedett. Az intervenció győzelme, az ellenforradalom felülkerekedése után a Kommunisták Magyarországi Pártja irányításában és a III. Internacionálé, valamint a Vörös Szakszervezeti Internacionálé vezetésében dolgozott. A harmincas években az egyik szovjet népbiztosság tudományos könyvtárának volt vezetője. Egész pályafutása során magas színvonalú politikai-irodalmi tevékenységet folytatott; több könyve és sok tanulmánya, cikke jelent meg számos nyelven. A háború éveiben a Szovjet Tájékoztató Iroda munkatársa volt, majd a moszkvai Idegennyelvű Könyvkiadó munkatársaként a marxizmus—leninizmus klasszikusai munkáinak magyar nyelvű kiadását készítette elő. 1945 kora őszén tért vissza Magyarországra. Szakszervezeti területen, majd a szövetkezeti mozgalom vezetésében dolgozott. Utolsó megbízatása diplomáciai feladatra irányította: a Magyar Köztársaság varsói követévé nevezték ki. 1951. július 1-én, hetvenéves korában halt meg.

Szántó Béla életének egy szakasza elválaszthatatlanul kapcsolódik a magyar munkásosztály fegyveres forradalmi harcaihoz: az őszirózsás forradalom időszakában éppúgy, mint a Tanácsköztársaság honvédő háborújában azokhoz tartozott, akik az események menetét meghatározó döntéseket hozták a forradalom fegyveres erőinek vezérkarában.

Az első világháború kitörésével került a hadsereghez. 1915 őszén megsebesült, ezt követően a hátországban kezelték. Felépülése után három hónapos tartalékos tiszti tanfolyamra vezényelték, majd hadnagyi rendfokozatban a Honvédelmi Minisztériumba osztották be.

Beosztása és körülményei lehetővé tették, hogy munkásmozgalmi kapcsolatait ne csupán megőrizze, hanem még tovább szélesítse. A Magántisztviselők és Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetségének Erzsébet körúti központja — amelynek Szántó a szövetség megalakulása óta egyik vezetője volt, és mellyel katonai szolgálatának idején is szoros kapcsolatot tartott — a szociáldemokrata párt baloldali ellenzékének egyik bázisává vált. Az ellenzék

vezetői között a szakszervezeti mozgalomban bátorságával, következetességével és eredményes szervező munkájával már régóta ismertté vált Szántó tekintélyt szerzett. De nem csupán az ellenzék ismerte és becsülte őt: számon tartották a szociáldemokrata párt centrumának vezetői is. Amikor 1918. október 25-én a Nemzeti Tanács körül tömörülő tisztek — Csernyák Imre vezetésével — megalakították a Katonatanácsot, a szociáldemokrata párt Szántót küldötte a Katonatanácshoz, mintegy összekötőként a szervezett munkásság és a katonák mozgalma között.

Ez a Katonatanács még nem a katonatömegek által választott csúcsszerv volt. Tagjai a hátországban szolgálatot teljesítő, (vagy „lógós"), főként fiatal tisztekből kerültek ki, akiket az országosan mind elementárisabb erővel megnyilvánuló háborúellenes, forradalmi hullám sodort a Nemzeti Tanácshoz. Politikai, mozgalmi tapasztalattal és kapcsolatokkal nemigen rendelkeztek; fiatalságuknál és alacsony beosztásuknál fogva nagyobb katonatömegek mozgatásához sem értettek. Ilyen körülmények folytán a negyvenedik életévéhez közeledő, tapasztalt politikus Szántó Béla, aki mögött jelentős munkás-

mozgalmi múlt állt, s akinek nem csupán a munkásmozgalom vezetőinek körében, de — beosztása folytán — a Honvédelmi Minisztérium tisztjei között is kiterjedt kapcsolatai voltak, a Katonatanács tagjai között hamarosan vezető személyiséggé vált.

Mint azt Károlyi Mihály és a Nemzeti Tanács más vezetői is megírták emlékirataikban, a Nemzeti Tanács 1918 október végén nem törekedett a forradalom kirobbantására. Egyrészt azért nem, mert még reménykedtek abban, hogy törvényes úton, Károlyi királyi megbízásával vehetik át a kormányhatalmat, másrészt azért sem, mert erőiket még elégtelennek vélték a hatalom erőszakos, forradalmi úton való megszerzéséhez.

A forradalom szervezését ezért — nagy részben a Nemzeti Tanács hivatalos vezetésének tudta és akarata ellenére — a szociáldemokrata párt néhány tekintélyes baloldali személyisége, a hozzájuk csatlakozott centristák, jórészt pedig az egyre szervezettebben tömörülő forradalmi szocialisták vették kezükbe. Szántó Béla — sajátos körülményeinél fogva — a forradalom előkészítésén munkálkodó valamennyi csoportosulással nem csupán kapcsolatban állott, hanem mindegyikben számottevő szerepet töltött be.

Ott volt 1918. október 27-e estéjén az Erzsébet körúti szakszervezeti helyiségben, amikor egyes neves szociáldemokrata ellenzéki személyiségek (köztük Rudas László, László Jenő, Chlepkó Ede és mások), a fiatal forradalmi szocialisták olyan képviselői, mint Korvin Ottó, s a legfontosabb budapesti és Pest környéki üzemek forradalmi gondolkodású bizalmi emberei megbeszélésre gyűltek össze. A megbeszélés résztvevői, a gyári bizalmiak meghallgatása után, megállapítva, hogy a munkásság forradalmi hangulata, tennivágyása és felkészültsége miatt az idő megérett a cselekvésre, kitűzték a budapesti fegyveres felkelés időpontját: 1918. november 4-ét. Az értekezlet, mint a munkásság fegyveres felkelését előkészítő illegális vezérkar, Szántó Bélát bízta meg a Katonatanáccsal való együttműködés biztosításával.

A forradalom eruptív erejű kibontakozása azonban nem engedte meg a felkelés kijelölt időpontjának megtartását. A „lánchídi csata", majd a felelősség terhétől szabadulni kívánó rendőrségnek a Nemzeti Tanácshoz való csatlakozása, a budapesti helyőrség alakulatainak a hatalommal való szembefordulása, a munkásság fegyverkezése arra késztette a felkelés szervezőit, hogy a hatalom megszerzéséért indított támadás időpontját előbbre hozzák.

Kidolgozták a felkelés részletes tervét: előkészítették a munkásság általános sztrájkját, a főváros legfontosabb stratégiai pontjainak és intézményeinek megszállását, az ellenforradalmi erők karhatalmi alakulatainak átállását, illetőleg „blokkolását", a karhatalom vezetőinek letartóztatását. A szervezés munkájában jelentős részt vállalt Szántó Béla. Szerepére jellemző, hogy őt az eseményeket felidéző Magyar Lajos az októberi forradalom „vezérkari főnökének" nevezte. „A katonai dolgokat Szántó Béla főhadnagy intézte. Ő volt egy darabig a forradalom vezérkari főnöke"[1] — írta a forradalom éjszakáján az Astoriában lejátszódott eseményekről szóló beszámolójában.

Mint ismeretes, az események — még a Katonatanács egyes vezetői számára is váratlan módon — a fegyveres felkelés előrehozott időpontját is megelőzték. A forradalmi áradatnak a gát áttörését eredményező hulláma akkor indult el, amikor a forradalmi tömegek a Keleti pályaudvarról a frontra indítani szándékolt két menetalakulatot a parancs megtagadására és a felkelők oldalára való átállásra bírták. Az egykorú dokumentumok meg-

1 *Magyar Lajos:* A magyar forradalom. Élmények a forradalom főhadiszállásán. Budapest, 1918. 9. o.

emlékeznek arról, hogy a tüntető tömegeknek az Astoriától a Keleti pályaudvarhoz való indulásának Szántó Béla volt az egyik kezdeményezője A forradalom éjszakáját az Astoriában töltötte. Ott kapták a tájékoztatást, hogy a helyőrség parancsnoksága — meg akarván szabadulni a forradalmi szellemű csapatoktól — az 1. és a 32. budapesti gyalogezred alakulatait a Dráva-menti arcvonalra kívánja elküldeni. Miután a Katonatanács jelen levő tagjai és az ott tartózkodó nem katona forradalmi vezetők úgy döntöttek, hogy a menetalakulatok elküldését meg kell akadályozni, Szántó kilépett az Astoria erkélyére. A szálló előtt hullámzó tömeget tájékoztatta az ellenforradalom szándékáról és felhívta: vissza kell hozni a menetszázadokat.[2] E menetszázadok a későbbiek folyamán tevékenyen hozzájárultak a felkelés sikeréhez: az egyik a térparancsnokságot, a másik pedig a Baross és a Nagymező utcai telefonközpontot foglalta el.

A polgári demokratikus forradalom győzelmét követően az új kormány Szántót (Landler Jenővel és Pogány Józseffel egyidejűleg) kormánybiztossá nevezte ki. Ez kétségkívül a felkelés előkészítésében és irányításában végzett tevékenységének elismerése volt. Kormánybiztosként a budapesti helyőrség parancsnokságának munkáját kellett ellenőriznie és irányítania.

A polgári demokratikus forradalom sikere ellenére a magyar munkásmozgalom baloldala tisztában volt azzal, hogy célkitűzéseinek eléréséhez a forradalom folytatására, további harcra van szükség. Mivel a szociáldemokrata párt hivatalos vezetőinek többsége a fő tennivalót a burzsoá-demokratikus rendszer stabilizálásában látta, a szociáldemokrata párton belüli és a párton kívül álló baloldal egyaránt szükségesnek tartotta egy olyan politikai központ megszervezését, amely a reformista vezetés ellenére is képes forradalmi irányban nevelni, szervezni és vezetni a munkástömegeket. 1918 novemberének első heteiben a szociáldemokrata párt baloldali ellenzékének sorain belül viták folytak arról, hogy a forradalmi központot a párton belül, vagy attól függetlenül kell-e létrehozni. Szántó Béla kezdetben azok közé tartozott, akik a forradalmi felfogást vallókat a párton belül akarták tömöríteni. A Szovjet-Oroszországból, Kun Béla vezetésével hazatért kommunistákkal való kapcsolat felvétele után azonban hamarosan ő is az önálló forradalmi marxista élcsapat, a kommunista párt megalapításának hívévé és előkészítőjévé vált.

Mint a november 24-én megalakult Kommunisták Magyarországi Pártja Központi Bizottságának tagja, kezdetben továbbra is elsősorban katonai vonalon tevékenykedett A párt Katonai Bizottságának egyik vezetőjeként irányította a hadsereg soraiban folyó politikai felvilágosító munkát. Szerkesztője volt a „Vörös Katoná"-nak, a katonák számára készített kommunista újságnak. Munkájával nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy 1919 januárjának végén megalakult a kommunista katonák szervezete. A fegyveres erők tagjainak megnyeréséért folytatott tevékenységgel egyidejűleg Szántó igen nagy energiát fordított a szakszervezetekben folyó munkára is. Nem véletlen, hogy a jobboldal erős támadásokat indított ellene, és 1919. február 21-én, a kommunista párt többi vezetőjével együtt, őt is letartóztatták és börtönbe zárták. A Gyűjtőfogházban ő is részt vett annak a dokumentumnak a kidolgozásában, amely a szociáldemokrata párttal történő együttműködés feltételeit fogalmazta meg, s amely március 21-én a két munkáspárt egyesülésének elvi platformja lett. Kun Béla oldalán egyike volt azoknak a kommunista vezetőknek, akik a Gyűjtőfogházban az egyesülést előkészítő tárgyalás résztvevői voltak.

2 A diadalmas forradalom könyve. (Szerk.: Gellért Oszkár.) Budapest, 1918. 148. o.

A tanácsköztársaság létrejöttét követően Szántó Bélát — Szamuelyvel együtt — Pogány József népbiztos helyetteseként a Hadügyi Népbiztossághoz nevezték ki. Április elején, amikor a népbiztoshelyetteseket is népbiztosi rangra emelték, Szántó is hadügyi népbiztos lett. Ebben a beosztásban dolgozott a proletárdiktatúra fennállásának utolsó napjáig. A népbiztosságon belüli munkamegosztás eredményeképpen elsősorban a szervezési, mozgósítási, utánpótlási és ellátási ügyek tartoztak hozzá.

A Hadseregfőparancsnokság megalakulása után — mivel Bőhm a hadseregparancsnoki funkcióba lépett — a Hadügyi Népbiztosság tényleges vezetése Szántóra hárult. Ugyanakkor a Forradalmi Kormányzótanács. Kun és Bőhm mellett harmadik tagként őt delegálta abba a szűkebb körű bizottságba, amelynek a hadügyek legfontosabb politikai és katonai kérdéseiben döntenie kellett. Ily módon Szántó a Tanácsköztársaság védelme alapvető jelentőségű kérdéseinek megoldásához kiemelkedő módon járult hozzá.

Kezdettől fogva helyesen ismerte fel annak szükségességét, hogy a Vörös Hadsereg szervezését a lehető legszélesebb alapokon végezzék.

A hatalomátvételt követő napokban Szamuelyvel együtt vitatta annak a javaslatnak a helyességét, hogy a magyar Vörös Hadsereg szervezését a Bőhmék által 1919 februárjában, a polgári demokratikus rendszer érdekeinek és szükségleteinek megfelelően megkezdett úton folytassák. Mivel a toborzott, zsoldos hadsereg koncepciójához ragaszkodó Pogány, valamint a vele szemben álló Szamuely és Szántó vitáját a hadügyi vezetésen belül nem lehetett eldönteni, a Forradalmi Kormányzótanács Kun Béla, Bőhm Vilmos és Weltner Jakab személyében bizottságot küldött ki az ügy lezárására. A bizottság Pogány álláspontjára helyezkedett. Ennek a hamarosan helytelennek bizonyult döntésnek a korrekciója és végül a hadkiegészítés és utánpótlás helyes módszereinek kialakítása érdekében Szántó úgyszólván a proletárdiktatúra egész fennállása idején szívósan és következetesen munkálkodott.

A Forradalmi Kormányzótanács április 2-i ülésén Szántó igyekezett a Tanácsköztársaság vezetői előtt reális képet rajzolni a katonai helyzet súlyosságáról. Felhívta a figyelmet arra a hamarosan véres valósággá vált veszélyre, hogy a román és csehszlovák csapatok északkeleten el akarják zárni a szovjet Vörös Hadsereggel való kapcsolatteremtés lehetőségét. Ezért is sürgette, hogy a magyar munkásosztály mielőbb megfelelő fegyveres erőt hozzon létre. „A fronton teljes demoralizáció van. A csapatok kérik felváltásukat és erre szükség is volna" — hangoztatta, majd rámutatott, hogy a veszély elhárításának csak egy módja van: a Vörös Hadsereg mielőbbi kiépítése.[3]

Már az április 16-i intervenciós támadás előtt meggyorsult a hadseregszervezés munkája. Április 18-án pedig jelentős előrelépés történt a Szántóék által képviselt helyes irányban: a Budapesti Munkás- és Katonatanács elhatározta a proletariátus mozgósítását. A határozat értelmében a munkásság felének, valamint a munkástanácstagok és a népbiztosok felének ki kellett mennie a frontra. Szántó tevékenyen járult hozzá a Tanácsköztársaság politikai és katonai életében egyaránt fordulatot jelentő döntéshez, a munkásosztály általános mozgósításának május másodikán történt elrendeléséhez. A Vörös Hadsereg csodálatra méltóan gyors és sikeres újjászervezése, az a tény, hogy néhány héttel a május elsejei mélypont után a Tanácsköztársaság fegyveres erői már sikeres támadásra indulhattak, az ő szervező munkájának is köszönhető.

3 A Forradalmi Kormányzótanács április 2-i ülésének jegyzőkönyve. Párttörténeti Intézet Archívuma.

A proletariátus általános katonai mozgósítása lehetővé tette a válság gyors elhárítását, és alkalmassá tette a hadsereget bizonyos — nem túl hosszú ideig tartó, és térben is meglehetősen körülhatárolt — hadműveletek diadalmas végrehajtására. Szántó azonban — más vezetőkhöz hasonlóan — tisztában volt azzal, hogy a fiatal szocialista állam védelmét nem helyes *csak* a proletariátus érdekében valónak, csak a munkásság kötelességének tekinteni. Ezért munkálkodott a dolgozók általános hadkötelezettségének bevezetésén. A Forradalmi Kormányzótanács június 5-i rendeletével be is vezette a 18—45 éves dolgozók általános védkötelezettségét és előírta, hogy június 10. és 21. között a sorozásokat a Duna—Tisza közén, az északon felszabadított területeken, valamint a fővárosban végre kell hajtani.

A sorozásokon elért eredmények azonban nem feleltek meg az előzetes várakozásoknak. A Tanácsok Országos Gyűlésének június 21-i ülésén Szántó kifejtette: az egyre erősebbé váló defetista és ellenforradalmi agitáció következtében nehéz érvényt szerezni az általános hadkötelezettséget bevezető rendeletnek. Rámutatott a falu mozgósításának fontosságára: „Be kell vinni a faluba az osztályharcot. Szét kell választani a falut: a nincstelen proletárokra, a dolgozó munkásokra és a birtokosokra."[4]

A Forradalmi Kormányzótanács július 7-i ülésén a dezertőrök, valamint a sorozásokon való megjelenést elmulasztók elleni határozottabb fellépés szükségességét hangoztatta. Mivel a Hadügyi Népbiztosság nem rendelkezett olyan karhatalmi erőkkel, amelyekkel a rendeletek megszegői ellen felléphetett volna, kívánatosnak tartotta, hogy a népbiztosságnak legyenek saját karhatalmi alakulatai. E téren lényeges változás nem történt, ezért július 29-én Szántó saját hatáskörében intézkedett: rendeletet adott ki, amelyben elrendelte a dezertőrök összeszedését, egységükhöz való visszavitelét, megtiltotta, hogy a katonai kötelezettségüket szabotáló személyeket az üzemekbe vagy kórházakba felvegyék.[5]

Legfelsőbb szinten Szántó Béla foglalkozott a hadsereg ellátásának kérdéseivel is.

Amikor a Vörös Hadsereg építése megkezdődött, a tervezett hadsereg fegyverzettel, felszereléssel, ruházattal és élelmiszerrel való ellátását illetően meglehetősen pesszimisztikus hangulat uralkodott a Hadügyi Népbiztosságban. „Minden kevés, sürgős utánpótlás szükséges. Miből? Idő, mire utánpótlás jöhet"[6] — írta a hadsereg anyagi helyzetéről március 26-án összeállított jelentés rezüméjében a hadtáp egyik vezetője.

Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy megfelelő szervező munkával a hadsereg legégetőbb szükségleteit — ha nem is problémamentesen — ki lehet elégíteni. Szántóéknak májusra sikerült a Vörös Hadsereg egységeit minden szükséges ruházattal, felszereléssel, gyalogsági fegyverekkel ellátni, sőt olyan tüzérséget is tudtak szervezni, amely nemcsak minőségi, de lényegében mennyiségi tekintetben is felülmúlta az intervenciós román és csehszlovák hadseregéét. Ez utóbbi annál is inkább számottevő eredmény volt, mert április közepén a csapatok mindössze 34 üteggel rendelkeztek, az április 16-i támadást követő visszavonulás során pedig jelentős mennyiségű löveganyag jutott az ellenség kezébe!

A magyar Vörös Hadsereg ellátására irányuló munka nagy eredményeként kell elkönyvelnünk azt a tényt, hogy a csapatok élelmezését is sikerült kielé-

4 A Tanácsok Országos Gyűlésének naplója. Budapest, 1919. 214. o.
5 A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai 6/B. k. 548. o.
6 Hadtörténelmi Levéltár. A Magyar Tanácsköztársaság iratai 43. doboz. HÜNB. 62. oszt. 326/255. Ht.

gítő módon biztosítani. A világháború utáni helyzetben, amikor a mezőgazdasági termelés katasztrófálisan csökkent, s a városi lakosság ellátása már 1918-ban is elégtelen volt, ez a teljesítmény méltán vonja magára a szakemberek figyelmét.

Szántó Béla, mint a Forradalmi Kormányzótanács népbiztosa, s mint a legfelsőbb katonai döntésekre illetékes háromtagú bizottság tagja, nagy felelősséggel és hatáskörrel vett részt a legfontosabb politikai, katonapolitikai és stratégiai elhatározások meghozatalában.

A sorsdöntő kérdésekben kialakult vitákban általában Kun Béla álláspontját támogatta.

A többi kommunista és baloldali szociáldemokrata vezetővel egyetemben a harc folytatásáért és a proletárdiktatúra fenntartásáért szállt síkra, amikor a jobboldal április végén, az intervenció sikereitől megrettenve, a munkásosztály kivívott hatalmának feladását javasolta. A Forradalmi Kormányzótanács május másodikán tartott drámai ülésén kifejtette, hogy „gyávaságnak és a munkásság cserbenhagyásának tartja a hatalom átadását.. Míg a munkásság a Kormányzótanácsot el nem kergeti, addig mindenkinek a helyén kell maradnia"[7] — hangoztatta. Egyike volt azoknak a népbiztosoknak, akiket a Kormányzótanács kiküldött a munkásbizalmiak véleményének megkérdezésére: vállalja-e a munkásság a harc folytatását? Bár a bizalmiakkal folytatott tárgyalás részleteit nem ismerjük, joggal feltételezzük, hogy a munkások képviselőinek pozitív állásfoglalásához a Szántó Béla forradalmár hitéből, elvi szilárdságából fakadó hatás is hozzájárult.

Ugyanez, a Tanácsköztársaság védelmében folytatott harcban megalkuvást elutasító álláspontja nyilvánult meg akkor is, amikor május elején a Salgótarjánt elfoglalással fenyegető csehszlovák csapatokkal szemben Bőhm a visszavonulást, a város feladását javasolta. Szántó — éppúgy, mint Kun — nem csupán az az északi arcvonalon várható következmények szempontjából tartotta helytelennek Bőhm javaslatát, hanem elsősorban a május 2-a utáni lelkes, pozitív politikai hangulatra való tekintettel idegenkedett egy olyan lépéstől, amely a politikai és katonai újjászerveződés és erősödés felfelé ívelő folyamatát törte volna meg.

Lényegében egy stratégiai kérdésben tért el a véleménye a Kun Béláétól: az úgynevezett Clemenceau-jegyzékre adandó válasz, a júniusi támadás során elfoglalt területek kiürítése kapcsán. Június 15-én, a pártvezetőség ülésén, Szántó is ellenezte a visszavonulást. Éjjel az ő lakásán gyűlt össze Szamuely vezetésével a kommunisták egy csoportja. Olyan álláspontot alakítottak ki, hogy az ultimátumot el kell utasítani. Néhány nappal később azonban, mikor a kérdést a Tanácsok Országos Gyűlésén vitatták, Szántó már nem szállt szemben Kun véleményével.

Példamutató határozottsággal vett részt Szántó Béla a június 24-én kirobbantott budapesti ellenforradalom leverésében. Az ellenforradalmárok első ágyúlövései után a kétszínűen viselkedő Haubrichhoz, a IV. hadtest parancsnokához sietett, ahol a szintén odaérkező Kun Bélával és Jancsik Ferenccel, a Vörös Őrség paranacsnokával együtt megszervezték az ellenforradalom leverését. Szántó irányította a monitorok elleni harcot, intézkedett az ellenforradalmárok által elfoglalt József-telefonközpont visszafoglalására; az ellenforradalom leveréséig fáradhatatlanul és bátran tevékenykedett. A következő napokban olyan rendelkezéseket sürgetett, amelyeknek el kellett volna retten-

7 A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai. 6/A k. 388. o.

teniük az ellenforradalmárokat egy újabb próbálkozástól. A Kormányzótanács június 26-i ülésén az ő javaslatára mondták ki, hogy a forradalmi törvényszékek által hozott halálos ítéletekkel szemben nem lehet fellebbezéssel élni. Nem rajta, és a hozzá hasonlóan gondolkodókon múlott, hogy az ellenforradalmárokat nem részesítették tettükhöz méltó büntetésben.

Amint azt a Párttörténeti Intézet Archívumában kéziratban őrzött történeti munkája is tanúsítja, Szántó is egyetértett a vereséggel végződött júliusi offenzíva megindításának szükségességével. Ma sem könnyű egyértelmű magyarázatot adni arra, hogy a Tanácsköztársaság politikai és katonai vezetői miért tették magukévá Julier ez irányú kezdeményezését. Szántó éppúgy, mint a Vörös Hadsereg parancsnokságát Bőhmtől átvevő Landler, tisztában volt a több mint kockázatos vállalkozás katonai előkészítésének gyengeségével. Tudták, hogy a tiszántúli román királyi haderő nem csupán a védelem, a pihentség előnyeivel rendelkezik, hanem létszámbelileg is fölényben van a Vörös Hadseregnek a támadás céljaira összevont erőivel szemben. „A Vörös Hadsereghez tartozó 280 000 emberből — épp a sok hatóság, parancsnokság következtében — csak egy csekély töredék, mindössze 56 000 ember áll, mint csatár a rajvonalban"[8] — írta július 18-án Landler Szántónak. Nyilvánvaló, hogy a júliusi offenzíva elhatározását nem a katonai, hadművészeti szférához tartozó tényezők, hanem elsődlegesen és alapvetően politikai jellegű megfontolások szülték.

Szántó is azon vezetők közé tartozott, aki az utolsó pillanatig reménykedtek, akik a kilátástalan, végső órákban is azon gondolkodtak, hogyan lehetne a májusi, csodálatos újjászületést megismételni. Még augusztus elsejének délelőttjén is az egység helyreállítására szólította fel a szociáldemokratákat és támogatta Kun Béla javaslatát az 500-as munkástanács összehívására.

Kommunistaként állt helyt annak a Vörös Hadseregnek vezetői posztján, amelyről a Tanácsköztársaság kikiáltásának tízéves évfordulóján így emlékezett:

„A Vörös Hadsereg... a forradalmi proletariátusnak forradalmi alkotása volt egy döntő pillanatban... A kapitalista tengernek ezen kis forradalmi szigetén, az imperialista hadseregektől körülzárva, Európa szívében, ezen az előretolt forradalmi állásában, a magyar proletariátusnak ez a vezető, előrehaladott forradalmi élcsapata és az ő alkotása: a Vörös Hadsereg és annak győzelmei lobogtatták négy és fél hónapon keresztül magasan a forradalom vörös zászlaját."[9]

A magyar Vörös Hadsereg emlékével együtt őrizzük és ápoljuk a kommunista hadügyi népbiztos, a bátor és következetes forradalmár: Szántó Béla emlékét is.

8 Idézi *Hajdú Tibor:* A Magyar Tanácsköztársaság. Budapest, 1969. 330. o.
9 Új Március, 1919. III. 54. o.

TANULMÁNYOK

SUGÁR ISTVÁN

AZ EGRI VÁR ELESTE 1596-BAN

A stratégiailag oly nagy jelentőségű egri vár 1596. évi bukása 91 esztendős török uralom kezdetét jelentette, oszmán kézre kerülvén a legszámottevőbb észak-magyarországi vár, Pozsonyból és Bécsből a legrövidebb összekötő útvonal biztosítója Erdély felé, hazánk egyik legjelentékenyebb végvára.

Eger 1596. évi, török győzelemmel végződő ostroma nem tartozik a hadtörténetírás kedvelt témái közé, s mindmáig hiányzik az ostrom elfogulatlan, részletező leírása. Ezt a hiányt kívánom pótolni jelen tanulmányommal.

Megindul a szultáni hadjárat

A Magyarország elleni 1596. évi török hadjárat indítékát az oszmán történetírók a maguk sajátos módján vallási *ideológiai okokkal kendőzik.* Kjátib Cselebi szerint a befolyásos Hodsa Szeák-eddin efendi azzal érvelt a szultán előtt, hogy *„a világ szultánjának szükséges kelléke a világhódítás".*[1]

A harcias nagyvezér, Szinán pasa hasonló érvek mellett már gyakorlati jó tanáccsal is szolgált III. Mohamednek: *„... néhány év óta a hadjáratokban hódítás nem történt ... Legjobb lenne, ha dicsőséges elődeid közül Szulejmán szultán kívánatos példáját követve, egyszer személyesen indulnál hadjáratra."*[2]

A szultán és tanácsa végül is az 1596. évi hadjárat mellett döntött.[3]

A III. Murad szultán után 1595. január 16-án a Török Birodalom trónjára lépő 29 éves *III. Mohamed,* a nagy Szulejmán dédunokája, rendkívül bonyolult és nehéz helyzetben kezdte meg uralkodását. Elvesztette pillanatnyilag erdélyi szövetségesét, ellene támadtak hűbéresei: az erdélyiek és a román vajdák, akik még a kozákokat is csatasorba állították a padisah ellen. A magyarországi hódoltság, Ungürüsz testébe sikeresen induló és könnyen veszélyessé válható támadássorozatok martak bele északon, Erdély nyugati előterében és Horvátországban.[4]

Mindenképpen kézenfekvőnek látszott tehát 1596-ben egy erős török támadás szükségszerűsége az Oszmán Birodalom részére.

1 *Kjátib Cselebi* Fezlikéjéből: Török történetírók. Budapest, 1916. III. k. (a továbbiakban — *Kjátib*) 244. o.
2 Uo.
3 Uo.
4 *Joseph von Hammer:* Geschichte des Osmanischen Reiches. II. Band, Pest, 1834. 582—588., 601—609. o.; *Szalay László:* Magyarország története. IV. k. Lipcse, 1854. 386—402. o.; *R. Horváth Jenő:* Magyar hadikrónika. II. k. Budapest, 1897. 110—129. o.

Kiadták tehát a csapatok mozgósítására a fermánt, s a szükséges élelmiszerkészletnek Belgrádba való összegyűjtésére 150 ezer aranyat küldtek.[5] Az összes katonai szükségletek beszerzésére 620 ezer aranyat költött a szultáni kincstár.[6] A hadba hívott sereg elitalakulatait most is a *janicsárok* adták, s mellettük a hadjáratra vezényelték *a rumeliai, az anatóliai, a karamániai, a szivaszi, az aleppói, a diarbekiri, a meraszi és urfai tartományok fegyvereseit,* beglerbégjeik parancsnoksága alatt. Még a távoli *Damaszkuszból* is érkeztek csapatok. Fegyverbe állítani rendelték a magyarországi hódoltság török haderejét. A balkáni hűbéres katonaságot Pancsován gyülekeztették.[7]

III. Mohamed és serege 1596. június 22-én fényes ünnepségek közepette indult a hadjáratra.[8] A padisah, a szokáshoz híven, magas rangú állami és egyházi méltóságok kíséretében indult hadba. Az oszmán sereg a bevett útvonalon, Szófia és Nis érintésével menetelt Belgrád felé. Útközben egymás után csatlakoztak a sereghez a pasák, hadinépük élén.[9] A támadásra vonuló hadsereg tüzérségét s a lőszer nehezét a Dunán hajókon vontatták, melyeket később a Tiszára tereltek.[10]

A hatalmasra duzzadt létszámú szultáni sereg 48 napi kemény menetelés után, 1596. augusztus 9-én érkezett meg a Duna-parti Belgrádba, ahol már mind a Száván, mind a Dunán át megépített hajóhidakkal fogadta Dzsáfer pasa az érkezőket.[11] A rendelkezésre álló török források (Pecsevi, Kjátib és Naima) és a szultánhoz csatlakozott Sir Edward Barton konstantinápolyi angol követ szerint ekkor még *nincs a török hadvezetésnek kiforrott álláspontja a hadjárat tulajdonképpeni célját illetően.*[12] A muzulmán harcosok azonban jó előjelnek tekintik hogy az április 7-én elveszett Klissza várát Dalmáciában június 6-án sikerült visszafoglalniok. *„Ez a hódítás és a győzelem kezdete!"* — mondogatták.[13]

A török sereg hadi készülődése s a Balkánon való felvonulása alatt Magyarországon nem ült el a harci zaj. Az új temesvári pasa, „szemöldökös" Szulejmán az előző esztendőben a Báthory Zsigmond által elfoglalt *Lippa* felszabadítására haddal indult a vár ellen, de a táborba szállott erdélyi hadak megindulásának a hírére helyesebbnek látta visszafordulni. A felkészült erdélyi fegyveres erő megtorlásul június 10-én ostrom alá vette *Temesvárt,* de a már-már sikerré érlelődő küzdelemnek a törökök segítségére érkezett felmentő tatár sereg hirtelen heves támadása véget vetett.[14]

Az egri vár katonasága sem pihent. Egy csapat május 27-én Szolnok felé ütött ki, és gazdag hadizsákmánnyal: 100 tatár lóval, 40 levágott fejjel s egy magas rangú szolnoki török főtiszttel tért meg a vár falai közé.[15]

A bécsi hadvezetőség hadműveleti terveinek megfelelően erős császári és magyar csapatokat vontak össze Komárom és Esztergom térségébe. A hadjárat nyitányaként Pálffy Miklós és Adolf Schwarzenberg csapatai júniusban rohammal bevették Vácot, sőt a huszárok egészen Pestig cirkáltak.[16]

5 *Kjátib:* 244. o.
6 *Hammer:* i. m. 609. o.
7 *Kjátib:* 245. o.
8 *Pecsevi Ibráhím* Tharikhjából: Török történetírók. III. k. Budapest, 1916. (a továbbiakban — *Pecsevi*), 129. o.
9 *Kjátib:* 245—246. o.
10 *Pecsevi:* 130. o.
11 *Kjátib:* 245—246. o.
12 *Kropf Lajos:* Egervár eleste és a keresztesi csata 1596-ban. Századok, 1895. 400—401. o.
13 *Kjátib:* 246. o.; *Szalay:* i. m. 403. o.
14 *Ortelius* redivius et continuatus... Frankfurt, 1665. (a továbbiakban — *Ortelius*) 195—196. o.; *Szalay:* i. m. 403. o.; *R. Horváth:* i. m. 130 o.
15 Ortelius: 194. o.
16 *Ortelius:* 197. o.; *R. Horváth:* i. m. 130. o.

A Miksa főherceg vezérlete alatt szerveződő hadjárat célja a Budát és Szolnokot fedező hatvani vár megszerzése volt. Néhány nappal III. Mohamed seregének Belgrádba érkezése után, augusztus 15-én jelentek meg a csapatok *Hatvan*nál. A nem kevesebb, mint 60 ezerre duzzadt ostromló erőnek az egri vár fegyveresei is számottevő részesei. Hatvan védelmére Arszlán bég parancsnoksága alatt mintegy 1 500 török harcos sorakozott fel.[17]

Felvonulás Eger ellen

A török hadsereg belgrádi táborozásának 27 napra nyúlt tartama alatt merült fel a döntő kérdés: hová induljon a szultáni sereg? Kjátib Cselebi egy korábbi török forrásra hivatkozva úgy tudja, hogy több előkelő férfiú az árulóvá lett Erdély ellen sürgette a hadjáratot. Ezt a javaslatot azonban a rendkívül nehéz és részleteiben ismeretlen terepviszonyokra való tekintettel elvetették. E fontos tárgyalások közepette vette a szultán a tekintélyes Habsburg-sereg támadásának a hírét Hatvan ellen. Kjátib Cselebi szerint *„ezért abban állapodtak meg, hogy oda kell menni és a közelben fekvő Eger nevű várat kell elfoglalni."*[18] Az angol királynő, I. Erzsébet követe, Sir Barton úgy tudta, hogy III. Mohamed eredetileg azt tervezte, hogy serege felével Erdély, másik felével pedig a nagy ellenfél, Bécs ellen indul. Az Erdély ellen működő csapatoknak lett volna a feladata Eger várának *„út közben"* való elfoglalása.[19] A Bécs elleni támadó szándék hírét vehette a Habsburg-hadvezetőség is, mert lépéseket tett a császárváros védelmére.[20] Egyébként semmiképpen sem látszik valószínűnek, hogy Bécs ostroma komolyan felmerült volna a török haditanácskozások során.

A belgrádi haditanácskozás végül is a felvonult oszmán had teljes erejével Eger megszerzése mellett döntött.

A hadjárat fővezéréül, szerdárjául a padisah a hadrakelés időszakában Szinán pasa hirtelen halála után nagyvezérré sógorát, *Ibrahim* pasát nevezte ki.[21]

A Belgrádból való elindulás előtt a szultán szemlét tartott katonái felett. Mint általában mindig, most is bizonytalan a török katonai erő létszáma. Az angol követ merőben irreálisan 600 ezer emberről tett jelentést Londonba.[22] Rudolf császár hazatérő követsége tagjának, Wratislav bárónak a törökök 500 ezer katonáról beszéltek, de szerinte csak jó 300 ezer emberre rugott az összlétszám, beleszámítva a sereget kísért nagyszámú csőcseléket és fegyvertelen tömeget.[23] Ortelius szerint végül is Eger ellen 150 ezer harcossal tört a szultán.[24]

A felvonulási terv szerint *a fősereg előtt Dzsáfer belgrádi pasa haladt csapataival, mint előhad,* s a fősereget a csak később beérkezett ruméliai haderő fedezte.[25] Erős egységekkel biztosították a hadjárat tartamára Belgrádot a román vajdák esetleges támadása ellen,[26] de a temesvári részekre is számottevő haderőt küldtek, az Erdély felőli esetleges oldalba támadás kivédésére.[27]

17 *Ortelius:* 197—198. o.; *Kropf:* i. m. 402. o.; *R. Horváth:* i. m. 130—131. o.
18 *Kjátib:* 247. o.
19 *Kropf:* i. m. 400—401. o.
20 *Ortelius:* 197. o.
21 *Pecsevi:* 128. o.
22 *Kropf:* i. m. 404. o.
23 Uo.
24 *Ortelius:* 200. o. (Miksa főherceg alatt 150 ezer embert említ.) Miksa főherceg emlékirata az 1596. évi mezőkeresztesi csatáról: Történelmi Tár. Budapest, 1900. (a továbbiakban — *Miksa*) 562. o.
25 *Pecsevi:* 128—129. o.; *Kropf:* i. m. 404. o.
26 Uo. *Kropf:* i. m. 405. o.
27 *Kjátib:* 247—248. o.

A török hadsereg a Száva hídján — Kjátib Cselebi szerint — 1596. augusztus 22-én[28] kezdte meg nyolc napon át tartó átkelését a Szerémségbe.[29]

A török hadvezetés megmagyarázhatatlan bizonytalankodására utal, hogy a Duna jobb partján haladva, a Tisza torkolatánál fekvő *Szalánkemén*be érve — ahonnan több felé vehették az útjukat —, ismét felmerült a hadjárat céljának a problémája. Tehát ismét haditanácskozást tartottak, *„mivel a felséges padisah azt rendelte, hogy amelyik irányt jónak látják, abban az irányban gyorsan induljanak."* Dzsigalazáde pasa azt tanácsolta, hogy *Komárom várát* foglalják el, mivel akkor „az egész Duna-part mind behódol és biztonságban lesz." A többi vezérek azonban egyöntetűen elvetették ezt a javaslatot azzal az indoklással, hogy „Komárom vára kicsiny vár és nem érdemli meg, hogy a padisah személyesen menjen annyi katonával ellene." A hadjáratban résztvevő a jól értesült Pecsevi Ibráhim arról számolt be, hogy *„előnyösebbnek tartották, hogy Eger ellen menjenek, mert azt vélték, hogy Eger elfoglalásával a bányákat is hatalmukba kerítik, s Eger ellen indulásukkal kiváltképp a bányák elfoglalása volt a céljuk."*[30] Ezt az irreális céljukat a törökök azonban sohasem tudták megvalósítani, sőt még csak határozott támadást sem indítottak a felsőmagyarországi bányák elfoglalására.

Amíg a Dunán átkelve lassú menetben vonult az Alföldön, a Tisza jobb partján a szultáni sereg, s közeledtek Szolnokhoz a felmentő oszmán csapatok, lankadatlan erővel folyik *Hatvan ostroma.* A 60 ezer főnyire szaporodott Habsburg-erők[31] támadásának hősiesen ellenállt Arszlán bég 1 500 harcosa.[32] A számottevő török felmentő sereg Szolnok térségében letáborozott, s tartva a nagy keresztény erőtől, nem is próbálkozott meg Hatvan felmentésével.[33] Hatvan vára a meddőn veszteglő, mintegy 40 ezer főnyi, felmentésükre küldött török csapatok szeme láttára esett el. 1596. szeptember 3-án foglalták el a Habsburg-erők Hatvant.[34] A török táborban tartózkodó Wratislav bárótól tudjuk, hogy a győztes ostromlók iszonyú kínzások közepette lemészárolták az igazhitű őrséget, de az asszonyokat, gyermekeket és az aggokat sem kímélték. A terhes asszonyoknak felhasították a hasát, a szopós csecsemőket szablyasuhintással kettéhasították, az asszonyokat emlőiknél fogva akasztották fel, megnyúzták, s a belüket kitépték. A vélemények megoszlanak, hogy a barbár vérfürdőt a vallonok, vagy pedig a németek követték-e el, de a török táborban megesküdtek a moszlim harcosok, hogy megtorolják a hittestvéreiken elkövetett kegyetlenkedést.[35] Barton angol követ írta meg, hogy olyan mélységes volt a szultáni sereg katonáinak felháborodása, hogy a nagyvezérnek janicsárokat kellett kivezényelnie a sereggel utazó s elbocsátott osztrák követség védelmére.[36]

Ortelius úgy tudta, hogy 3 ezer embert gyilkoltak le Hatvan elfoglalása után a nyugati zsoldosok.[37] Ekkor azonban még senki sem sejtette, hogy ezt a borzalmas embertelenséget Eger vára elfoglalása után meg fogják torolni a győztes oszmán katonák.

Az események jószemű tanúja, Pecsevi Ibráhim Dzsigalazáde pasa „gondatlanságának" tulajdonította a török felmentő csapatok teljes passzivitását. „Az egész iszlám sereg ócsárolta őt, de semmi sem történt, s egyetlen feddő szó

28 Uo.
29. *Kropf:* i. m. 404. o.
30 *Pecsevi:* 129. o.
31 *R. Horváth:* i. m. 131. o.
32 *Ortelius:* 198—200. o.
33 *Kropf:* i. m. 406. o.
34 *Kjátib:* 248. o.; *Ortelius:* 199. o.; *R. Horváth:* i. m. 131. o.
35 *Kropf:* i. m. 406—407 o.
36 Uo.
37 *Ortelius:* 200. o.

sem érte őt."[38] Nem hiába volt fia a nagy tiszteletben állott elhunyt nagyvezérnek, Szinán pasának.

Pálffy Miklós Hatvan birtokba vétele után meggondolatlanul azt javasolta az osztrák fővezérnek, hogy rohanják meg a Szolnoknál tétlenül tanyázó török felmentő csapatokat. Miksa főherceg azonban minden támadó akciót megtiltott,[39] sőt seregével hátat fordítva a minap elfoglalt hatvani várnak, a közelgő nagy szultáni sereg elől Vác alá vonult vissza.[40]

Szabaddá vált tehát az út III. Mohamednek és hadának Eger felé . . .

A padisah, katonái kedvének felpezsdítésére, a várható egri ostromra való tekintettel, eleget téve zsoldkövetelésüknek, ezer-ezer akcsét fizetett ki minden harcosának.[41]

A török fősereg a Tisza jobb partja mentén haladva érkezik meg *Szolnokra,* ahol a hatvani vérfürdőre való megemlékezésül „gyászból" Barton szerint három,[42] Kjátib Cselebi szerint két napot pihent.[43] Itt csatlakozott az egri ostromra vonuló sereghez a tatár kán fivérének, Feth Girájnak a vezetésével néhány ezer katonája. Kjátib Cselebi, kétségtelenül elírásból, csupán 1 ezer tatárról beszél.[44] Más források[45] viszont, túlozva, 30 ezer tatárt emlegetnek — feltehető, hogy népes tatár csapatok már Belgrádnál, vagy Dél-Magyarországon csatlakoztak a hadhoz.

A Tiszán felhajózott tüzérséget és nehéz lövegeket Szolnokon rakták partra, majd pedig szekerekre málházták. A tüzérség szállítása *Szebrencs aga* feladata volt, akinek egy kompon támadó 700 főnyi magyar csapat elől sikerült megmentenie a sereg ostromhoz nélkülözhetetlen nagy értékeit.[46]

Az így elkészült és összeállt sereg, miután rendezték soraikat, megindult Eger felé. *Az előhadat* Dzsáfer belgrádi pasa és a karamániai beglerbég, Házer pasa csapatai alkották.[47]

III. Mohamed szultán harcosai 1596. szeptember 20-án érkeztek Eger falai alá, amint azt a várban tartózkodó Claudio Cogonara császári főhadmérnök említi.[48] Kjátib Cselebi[49] és Naima,[50] Décsi János,[51] Jansonius és a Chronica Leibitzeriana[52] szerint viszont az érkezés napja szeptember 21. Az angol Sir Barton és Glover szerint pedig szeptember 22.[53] Figyelmet érdemel Ortelius közlése, mely szerint Terska cseh hadnagy szeptember 23-án azt jelentette Miksa főhercegnek az egri várból, hogy az ellenség szeptember 18-, 19-, és 20-án szállta meg Eger környékét.[54] Ez tehát logikusan azt jelenti, hogy a török sereg csapatai több napon át, egymást követően érkeztek meg a vár falai alá. Istvánffy Miklós mindenképpen súlyosan téved, amikor szeptember 27-ében jelölte meg a török had érkezésének időpontját Eger alá.[55] Egyébként a fentebb említettek

38 *Pecsevi:* 130. o.
39 *R. Horváth:* i. m. 131. o.
40 *Ortelius:* 200. o.; *Decsi János* magyar históriája. 1592—1598. Pest, 1866. 267. o.
41 *Kjátib:* 249. o.
42 *Kropf:* i. m. 407. o.
43 *Kjátib:* 249. o.
44 Uo.
45 Nemcsak Wratislav báró, de Velence prágai követe is ennyiről tud. *Kropf:* i. m. 404., 406. o.
46 Uo. 406. o.
47 *Kjátib:* 249. o.
48 *Claudio Cogonara* emlékirata: Az Egri Vár Híradója. 6. szám. Eger, 1965. (a továbbiakban — *Cogonara*) 17. o.
49 *Kjátib:* 249. o.
50 *Kropf:* i. m. 407. o.
51 *Decsi:* i. m. 268. o.
52 *Kropf:* i. m. 407. o.
53 Uo.
54 *Ortelius:* 220. o.
55 *Istvánffy Miklós:* Magyarország története. 1490—1606. (Ford: Vidovich György) Debrecen, 1867. (a továbbiakban — *Istvánffy*) 769. o.

egy-két napos eltérésének az oka azzal magyarázható, hogy egyik szerző az ellenség szórványos felbukkanását, mások pedig a hatalmas embertömeg folyamatos beérkezésének az időpontját vették figyelembe.

Az egri vár és hadinépe

Eger, bár nem feküdt a Belgrád—Buda—Bécs hadászati főirányban, s az ország szívében, mégis kimagasló stratégiai jelentőséggel bírt, mely természetszerűen több tényező eredője. Egeren, a *„Felföld kapujá"*-n[56] át vezetett az egyik legfontosabb összekötő útvonal a búzatermő-állattenyésztő Alföld s a Felvidék gazdag bányavárosai között. A királyi Magyarország fővárosát, Pozsonyt, s a Habsburg-császárvárost: Bécset az Egeren át húzódó kulcsfontosságú út kötötte össze Erdéllyel, annak legkritikusabb pontján, ahol az a viszonylag biztonságosabb hegyvidéket elhagyva a síkságra ér. A nógrád-honti várak, Hatvan, a

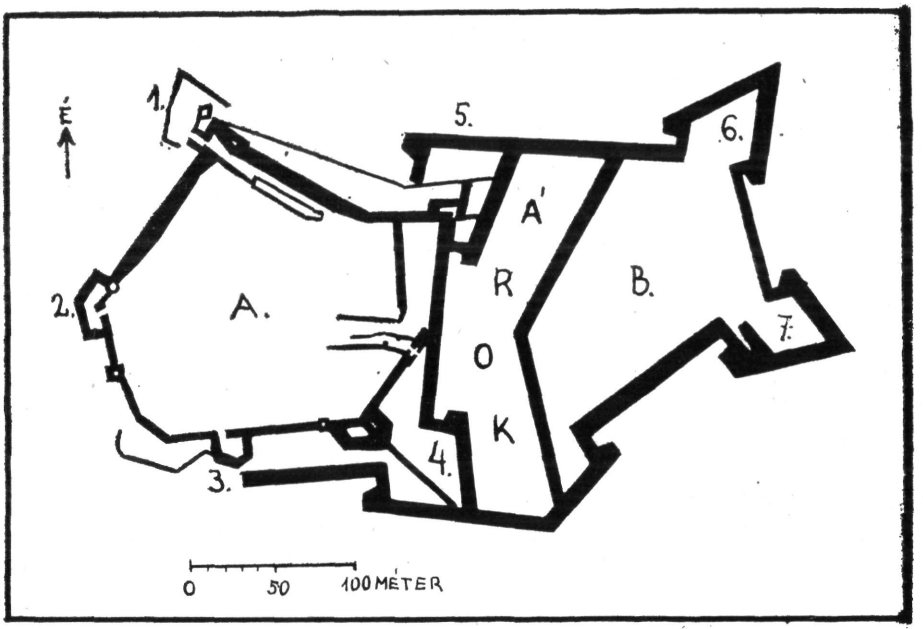

Az egri vár alaprajza 1596-ban. A: belső vár; B: külső vár. 1. Földbástya, 2. Dobó bástya, 3. Varkoch-kaputorony, 4., 5. Délkeleti és Északkeleti Baldigara-féle fülesbástya, 6. Pál bástya, 7. Ungrád bástya.

Jászság és Szolnok térségét felölelő török hódoltság északkeleti irányban való terjeszkedésének a közvetlen hatósugarába eső egri vár vethetett gátat, noha már évtizedekkel annak előtte az egész környék a töröknek is adózni volt kénytelen. Egerből jól és viszonylag könnyen figyelemmel volt kísérhető a budai, a hatvani és a szolnoki törököknek minden veszélyt jelentő katonai megmozdulása. Eger helyzetének jelentőségét az is aláhúzza, hogy a Felvidék katonai központja, a Kassa felé vezető jelentékeny útvonal őrizetét is ellátta. Egerből, mint erős végvári bázisból messze területek (Pest térsége, a Duna-Tisza köze) török megszálló rajtaütésekkel voltak háborgathatók. Ezeknek a tényezőknek a jelentőségét az oszmán hódítás kibontakozása még csak inkább meghatványozta.

56 *Tinódi Sebestyén:* Eger vár viadaljáról való ének: Tinódi egri históriás énekei. (Szerk. Sugár István) Eger, 1974. 231. sor.

A XVI. század utolján az ország kulcsfontosságú várai közül már csak Eger, Várad, Kanizsa és Újvár kerülte el a bukást.

Az egri vár az 1552. évi török ostrom súlyos pusztítása után, az évtizedek során nemcsak újjáépült, de egyre inkább korszerűsödött is. *A bécsi Haditanács a méregdrága pénzen megvásárolt viszonylagos békeévek alatt a végvári rendszer kiépítésén belül nagy súlyt helyezett Eger vára kiépítésére.* Hosszú és alapos fontolgatás, mérlegelés után a várépítészet oly kiváló szakértőjének, mint *Octavio Baldigarának* a tervezetét fogadták el, s annak alapján indult meg az erődítmény modernizálása. Az egri püspöki birtokok teljes jövedelmét, több vármegye hadiadóját, s parasztjainak robotját évente 4—5 ezer forinttal toldotta meg a Kamara.[57]

A belső várban, a külső vár felé tekintő keleti oldal két végén, egy-egy nagy fülesbástya épült meg. A nyugati fekvésű s terepadottságai miatt erősen veszélyeztetett külső vár vastag kőfalainak két keleti szögletén is egy-egy fülesbástyát emeltek. A déli oldalát — a régi Ókapunak megfelelően — egy sajátságos módon megszerkesztett további fülesbástya fele védelmezte. A belső és a külső várat elválasztó 40—60 méter széles és igen mély árok oldalait magas kőfalak szegélyezték, s mind az északi, mind a déli végén, a fülesbástyákhoz csatlakozó harántfal zárta le. A közlekedés a két várrész között az árkot átívelő és meglehetősen keskeny cölöphídon bonyolódott le. Baldigara tervei nyomán épültek meg a belső vár falainak mélyében a több szintre kiterjedő boltozatos helyiségek: a kazamaták, a kaszermák (kaszárnyahelyiségek), az aknafigyelő és az összekötő folyosóhálózat. A külső vár falait széles szárazárok vette körül.

Baldigara jó terve azonban, sajnos, anyagiak híján nem valósulhatott meg maradéktalanul. Nem épült meg az egyébként jól védelmezhető belső várnak nyugati, a város felé tekintő oldalán három nagy újolasz típusú fülesbástya. De *elmaradt a vár teljes kiterjedésében a katonákat és az ágyúkat fedező mellvéd kialakítása is. Súlyos hiányosság folytán a külső várat kerítő szárazárok külső partján nem emeltek kellően takarósáncot sem.*

Ha Baldigara eredeti tervei hiánytalanul testet öltöttek volna, úgy az itáliai mester véleménye szerint az 50—60 ezer főnyi ostromló ellenség ellenében is megvédhető lett volna. Úgy vélekedett, hogy egy-egy nagy fülesbástya ostromán a támadók akár 10 ezer emberüket is elvesztheti.[58]

Végül is a horribilis építési költség és munka árán Eger vára 1596-ban a korszerű várharcászat követelményeinek csak részben felelt meg, hiányosságai leplezetlenül megmutatkoztak.

Az egri vár védelmi szempontból legkritikusabb része az Almagyar-hegy oldalában fekvő külső vár volt, mivel a közvetlenül környező közeli keleti magaslatokról jól be lehetett látni és lőni a vár területére. A tüzérség fejlődésével egyértelműen bebizonyosodott, hogy az Almagyar-hegy aljában megépült külső vár, sőt részben a belső vár is, a 30—55 méterrel fölébe magasodó hegyen felállított ágyúk tüzével könnyűszerrel elérhetővé vált. Amikor 1358—1430 között kialakították a külső várat,[59] ennek a körülménynek a jelentőségét még nem mérhették fel kellően.

Claudio Cogonara császári főhadmérnök, aki az ostrom alatt a várban tartózkodott, később így vázolta a helyzetet: „*A kedvezőtlen fekvésű várat* (tudniillik külső várat — S. I.) *három oldalról 200 lábnyinál* (63,20 méter — S. I.)

57 *Pataki Vidor:* Az egri vár élete: A ciszterci rend egri Szent Bernát Gimnáziumának 1933—34. évi Értesítője Eger, 1934. 42. o.
58 Uo. 50. o.
59 *Nagy Árpád:* Az egri külsővár kérdéséhez: Az egri Vár históriája. 7. szám. Eger. 1967. 18. o.

nem távolabb fekvő magas dombok uralják, melyek teteje 10 lábnyival (4,74 méter — S. I.) *magasabb a várnál, és az erősség felé lejtenek, hogy végül is 4 lábbal* (1,26 méter — S. I.) *magasabb a falaknál.*[60] Tudnunk kell, hogy a vár minden ismert ostrománál ezt a kedvezőtlen adottságot ragadta meg a támadó ellenség. Már Tinódi is szóvá tette az egri vár e nagy problémáját:

„Napkeletre egy nagy magas hegy vagyon,
Arról benézhetnek várba szabadon."[61]

A vár e kedvezőtlen fekvése kapcsán figyelemre méltó egy 1704-ben készült katonai felmérés: „Grundriss des Schlos und Stadt Erlau neben den dominirenden Anhöhen."[62] Az akkor még katonai célokat szolgáló belső várra (a külsőt ugyanis 1702-ben lerombolták) ellenséges támadás esetében veszélyt jelentő keleti fekvésű *Almagyar-hegy és tető*, valamint az északra emelkedő *Királyszéke* képezte a vizsgálat tárgyát. Ez a súlyos probléma később is felmerült, és mind 1764-ben, mind 1768-ban készült katonai felmérés e térségről. Az első esetben a belső vár északi oldalával szemben fekvő Királyszékének az erődítése is felmerült.[63] Az 1768. évi térkép („Plan von des Schlos zu Erlau nebst der Anhöhe wo durch es dominirt wird") tanubizonysága szerint pedig az Almagyar-hegynek a belső vár felé tekintő veszélyes nyugati oldalát és tetejét vették szoros vizsgálat alá.[64]

A vár korszerűsítésével kapcsolatban gondoskodás történt a város valamelyes védelméről is. A Dobó-korszakban Eger városát még csak tapasztott palánk övezte,[65] de az 1570-es évek végén, 1580 körül megkezdődött a kőfal *(„Ringmauer")* megépítése. Kutatásaim szerint 1592-re zömében el is készültek a munkával. A várost övező körfal tervezője s az építkezés irányítója az itáliai *Christophoro Stella.* A falon a befutó utaknak megfelelően négy kapu nyílt, s a falak síkjából előugró sokszögű bástyák biztosították a védelem lehetőségét. A bástyák a város felé nyitottak voltak, hogy az ellenség, ha netalán egyikét-másikát elfoglalná, ne használhassa támaszpontként a város védőivel szemben.[66]

A vár katonasága a XVI. század utolsó harmadában 1 ezer fegyveresből állott. A Rákóczy Zsigmondnak adott 1588. május 14-én Bécsben kibocsátott főkapitányi instrukcióból tudjuk, hogy *500 magyar huszár és 200 magyar gyalogos mellett 300 német katona szolgálta Eger várát.*[67] A vár fennmaradt utolsó számadáskötete 1594—1595-ről arról vall, hogy *a németek nehéz vértesek („cataphractis Agriensis") voltak.*[68] Bár az ostrom előtti évről fennmaradt várszámadás nem említi a katonák létszámát, de az előző esztendők szórványadatai arra utalnak, hogy 1596-ban is a fenti megoszlásban 1 ezer körüli fegyveres volt a várnak.

Az egri vár katonai és gazdasági szervezete élén 1596-ban *bedegi és berencsi Nyári Pál főkapitány* állott. Az előző esztendei adat szerint *az alkapitány Pászthóy Gergely, az első és második várnagy pedig Korláth Kristóf és Vár-*

60 *Cogonara:* 16. o.
61 *Tinódi:* 84—85. sorok
62 Kriegsarchiv. (Bécs) Kartenabteilung. K. VII. 1. 183. (Másolata: Heves megyei Levéltár. V—80. 163. rsz. Nr. 549.)
63 Hadtörténelmi Térképtár. G I H 155
64 Kriegsarchiv. (Bécs) Kartenabteilung. Inland. C. V. 2—1—178.
65 *Tinódi:* 88. sor.
66 *Sugár István:* Eger vár falainak és kapuinak története: Az Egri Múzeum Évkönyve, VI. k. Eger, 1968.178—181. o.
67 Magyar Országos Levéltár. NRA. Fasc. 761. Nr. 24.
68 *Sugár István:* Az egri vár 1594—95. évi számadása: Archívum 6. Eger, 1977. 20. o

kony Jakab volt. Az építész, az *„architector" Christophoro Stella* az ostrom ideje alatt is a várban tartózkodott.[69]

Sajnálatosan nem ismeretes a vár tüzérségi felszereltsége, de egy 1560. évi részletes várleltár során akkor 26 ágyút vettek számba.[70]

Külön kell szólnunk a *tüzérek*ről. Cogonara azt jelentette, hogy csupán 8 tüzér található a várban, de közülük 5 betegen fekszik, *„A többinek pedig kevés a tapasztalata."*[71] Ugyancsak tőle tudjuk, hogy Tirsch ezredes segédcsapatával érkezett a várba egy spanyol(?) tüzér is, bizonyos Luigi Valla.[72]

Miután Miksa főherceg Hatvan elfoglalása után a beérkező jelentésekből arról értesült, hogy a szultán serege Eger ellen vonul, azonnal rendelkezett, hogy lássák el Nyáry Pált idejében a szükségesekkel. Utasította a cseh *Johannes Jacobus Thurn grófot,* hogy morva gyalogosaival vonuljon Egerbe. Báró Teuffenbach felsőmagyarországi főkapitánynak pedig meghagyta, hogy a várat lássa el a szükséges katonasággal és lőszerrel. Mielőtt pedig szeptember 9-én a császári sereg elvonult volna Hatvanból Vác felé, nagyobb számú lovast irányított Teuffenbach révén Egerbe. Midőn pedig Miksa főherceg szeptember 10-én Vácra érkezvén bizonyságot szerzett arról, hogy az oszmán had valóban Eger ostromára vonul, Nyáry Pál sürgető kérésére embert és lőszert irányított a várba. *Wilhelm Terskát* 500 válogatott német muskétással és egy-egy zászlóaljnyi vallon gyalogossal és lovassal késedelem nélkül Egerbe küldte. Néhány tapasztalt tisztet is az egri várba rendelt. Ekkor utazik Egerbe a 7 évet Flandriában működött császári főhadmérnök, *Claudio Cogonara* is. Kocsikon pedig 300 mázsa lőport szállítottak Egerbe.[73]

E hivatalos jelentésen túlmenően vizsgálat tárgyává tettem az egri várnak 1596 őszén küldött katonai segítséget. A különböző források nagy változatosságot mutatnak, de ismertetésük szükségesnek látszik, hogy a sok apró mozaikból összeálljon valamelyes kép.

Ortelius szerint szeptember 14-én érkezett meg a várba küldött német csapatkontingens.[74] Ugyanerről ad számot Cogonara főhadmérnök is. Ekkor Tirsch ezredes parancsnoksága alatt 100 gyalogos és 60 lovas vallon, valamint 400 német muskétás vonult be a várba, magukkal szállítva 24 kocsi lőszert.[75] Az általánosságban jól értesült Istvánffy Miklós alapjában Miksa emlékiratában foglaltak szerint rajzolta meg az egrieknek nyújtott segítséget. Szerinte Terska az 500 német puskás mellett még 300 vallonnal érkezett. A lőszer pedig 300 hordó lőporból és néhány kocsi kanócból állott[76] Baranyai Decsi János szerint a főherceg olasz és német katonaság mellett ezer puskást, és Thurn gróf vezénylete alatt 3 ezer gyalogost irányított Eger védelmére.[77] Ortelius is úgy tudta, hogy az 500 muskétás mellett válogatott német és vallon gyalogosokból s lovasokból állt a segédhad.[78] Szederkényi Nándor, Heves megye történetírója arról vall, hogy Thurn vezénylete alatt 2500 morva, Terska és Johannes Kinski parancsnoksága alatt pedig 500—500 vallon gyalogos, illetve lovas jutott ekkor Egerbe.[79] Pataki Vidor, az egri várépítészet monográfusa szerint a Nyáry Pál-

69 Uo. 22. o.
70 *Sugár István:* Az egri vár kémei és fegyverei a várszámadások tükrében: Az Egri Múzeum Évkönyve, XIII. k. Eger, 1975. 117—118., 121. o.
71 *Cogonara:* 18. o.
72 Uo.
73 *Miksa:* 556—557. o.
74 *Ortelius:* 202 o.
75 *Cogonara:* 16. o.
76 *Istvánffy:* 768—769. o.
77 *Decsi:* i. m. 267. o.
78 *Ortelius:* 202. o.
79 *Szederkényi Nándor:* Heves vármegye története. II. k. Eger, 1890. 290. o.

nak küldött segítség Teuffenbach sziléziai és vallon zsoldosaiból, Turris (azaz Thurn) morva gyalogosaiból, Terska cseh és svéd önkénteseiből, valamint egy zászlóalj vallonból állt.[80] Pataki által közölt levéltári adat szerint 250 olasz is volt a védők sorában.[81] Cogonara leírásából tudjuk, hogy spanyol tisztek,[82] Barton követ egy leveléből, hogy angol trombitás[83] is volt a védelemre felvonult fegyveres erő sorában.

Láthatjuk tehát, hogy bár változóan, de alapjában megközelítően azonosan ítélik meg a különböző források és leírások az egri vár kialakult védelmi erejét. Claudio Cogonara császári főhadmérnök a vár kapitányától szerzett személyes értesülése szerint *végső soron 3400 katona sorakozott fel Eger vára védelmére.*[84] Istvánffy Miklós és Szederkényi Nándor 4500-as,[85] nemkülönben Pataki Vidor 7000-es létszámadata[86] túlzó, indokolatlan és nem fogadható el semmiképpen sem.

Ezek szerint tehát a 3400 főnyi összlétszámból levonva a vár 1 ezer saját katonaságát, 2400 főben jelölhetjük meg az egri várnak nyújtott segítséget. Az egymással össze nem szokott védők sorában a magyarok mellett német, osztrák, cseh, morva, olasz, spanyol, svéd, sőt angol katonát is találhatunk. Egy krakkói levéltári adat szerint lengyel is volt Eger védőinek a sorában.[87]

A várba küldött császári főhadmérnök, Claudio Cogonara szeptember 14-i megérkezése után haladéktalanul megvizsgálta az erődítmény védműveit. Nyomban megállapította *a külső vár kedvezőtlen helyzetét.* Itt súlyos hibának tudta be, hogy *a falak nem mindenütt voltak előttük emelt földsánccal megerősítve, azaz takarva.* Csupán gyenge „cölöppalánkot" talált itt „gyenge gallyfonattal" *(latorkert),* ami nem nyújthat semmi védelmet sem a puska-, sem pedig az ágyútűz ellen. Ezért szeptember 16-án a Nyáry Pál által rendelkezésre bocsátott emberekkel erősítési munkálatokhoz kezdett. A külső vár kapuját jó fedezéket biztosító *„fedett aknaszerű úttal"* kötötte össze a bástyával. A külső vár északkeleti szögletén állott Pál bástya előtti magaslaton *„futóárokszerű védművet"* készíttetett, mely a vár által biztosítva uralta a közeli, szélesen elfekvő völgyet, a mai Vécsey-völgyet, melyben akár 10 ezer főnyi ellenség is elférhetett volna a hadmérnök szerint anélkül, hogy a várból ellenőrizhető lett volna. A mai helyszíni vizsgálat is mindenben igazolja Cogonara megfigyelését, illetve állítását.

A belső vár leggyengébb részénél, a Földbástyán, melyet ugyan 1552 óta kőépítménnyé fejlesztettek ki, s „ahol leginkább számíthatunk a rohamra", fával bélelt és földdel fedett „kazamatá"-t, azaz fedett lőállást, illetve összekötő folyosót építettek, jól elleplezve a várható ellenség megfigyelői elől. *„A belsejében kényelmesen elhelyezkedett 40 ember, akik az árok alatt elvezető, fával és földdel bélelt földalatti folyosón észrevétlenül vonulhattak oda."* Ezt a hevenyészetten létesített védőművet Cogonara olyan biztonságosnak minősítette, hogy *„megtámadásától semmilyen irányból nem kellett tartani."* Még több ilyen védműre is szükség lett volna, de az idő- és emberhiány azok létesítését megakadályozta.[88]

Claudio Cogonara nyomán az egri vár falainak és bástyáinak legsúlyosabb

80 *Pataki:* i. m. 51. o.
81 Uo. 69. o.
82 *Cogonara:* 18. o.
83 *Kropf:* i. m. 411. o.
84 *Cogonara:* 16., 19. o.
85 *Istvánffy:* 770. o.; *Szederkényi:* i. m. 290. o.
86 *Pataki:* i. m. 51. o.
87 Biblioteka Jagiellonska. (Krakkó) Me. 1101. F. 16. (Anna Pycowa szíves közlése. Mikrofilmen.)
88 *Cogonara:* 16—17. o.

hiányosságaként könyvelhetjük el, hogy sehol sem voltak azok a kivánatos mellvéddel ellátva, s igy az ott állott katona teljes testfelületével ki volt téve az ellenséges tűznek.

A főhadmérnök arra is felhívta Nyáry főkapitány figyelmét, hogy ajánlatos kiküldeni a várból „a haszontalan embereket."[89]

Elesik a város — ostromgyűrűben a vár

III. Mohamed szultán hadserege 1596. szeptember 20-án már teljes létszámmal Eger alatt állott, s a vártól délre elterülő síkságon („egri mező")[90] építették fel hatalmas kiterjedésű táborukat, melynek északi vége 800 méternyire megközelítette a várat.[91] Ekkor már a szolnoki béget is serege mellett találjuk, csapatai élén. Néhány nap múltán önkényes buzgalomból megérkezett a győri bég is, de mivel ő engedély nélkül hagyta el a hódoltság védelme szempontjából oly fontos állomáshelyét, fővételre ítélték, s csak az uralkodói kegy mentette meg életét. Büntetésül a bégnek saját költségén kellett hazavezetnie csapatait Győrbe.[92]

Ibráhim pasa nagyvezér, a hadjárat szerdárja, *Cigal Oglit* rendelte nagyszámú könnyűlovassággal a távolabbi környék felderítésére és biztosítására, esetleges felmentő támadás kivédésére.[93] A várat ostromló csapatok közvetlen biztosításáról *Dzsigalazáde pasának* kellett gondoskodnia a saját és a vezénylete alá rendelt damaszkuszi harcosokkal.[94]

A padisah első dolga a szokásos megadási felhívás megküldése volt a vár parancsnokának. Rendhagyó része volt az Eger átadására felszólító levélnek az a része, melyben *„a felséges Allah parancsából titeket* (ti. az egrieket) *vallásunkra hívlak. Ha muzulmánok lesztek, semmi bántódás nem ér benneteket, hanem mostani állapototok szerint vagyontokat, jószágtokat, miként eddig, ezentúl is bírhatjátok, s nyugodtan élhettek . . ."*[95]

Az egriek, nagyon helyesen, nem bocsátkoztak tárgyalásba a törökökkel, s válasz nélkül hagyva a levelet, vivőjét vasra verten tömlöcbe vetették.[96]

Megérkeztek Eger falai alá a Buda biztosítására kiküldött csapatok is, *Cserkesz Mahmud* aleppói és *Lala Mohamed* anatóliai pasák és beglerbégek parancsnoksága alatt.[97]

Az ellenség haladéktalanul körülfogta a várat és a várost, s még az első este megkezdték a *módszeres ostrom* előkészítésére az ostromárkok és sáncok, valamint az ágyúállások kiépítését.[98] A város lakóinak egy része elmenekült az oszmán had megérkezése előtt, s csak kivált a szegény nép maradt helyben."[99] A védők „oly bátran viselték magukat, hogy a város kapuit be sem zárták, hanem gyakran kitörve, az ellenséggel szerencsés csatározásokba bocsátkoztak."[100]

Az első, s a belső várat legjobban veszélyeztető ágyúállást a vártól északra, a Királyszékére telepítették. Ezek az ütegek a várral egyenlő magasságban tüzeltek az átlagban 200 méternyire fekvő falakra. A török táborban jelen volt Pecsevi Ibráhimtól tudjuk, hogy itt Lala Mohamed pasa 8 nagy kaliberű ost-

89 Uo.
90 *Pecsevi:* 131. o.
91 *Kropf:* i. m. 407. o.
92 Uo. 409—410. o.
93 Uo. 408. o.
94 *Kjátib:* 250. o.
95 Uo. 249—250. o.
96 Uo. 250. o.
97 Uo.
98 *Cogonara:* 17. o.; *Kropf:* i. m. 407. o.
99 Uo. *Kropf:* i. m. 408. o.
100 *Istvánffy:* 770. o.

romágyút állíttatott tüzelőállásba.[101] Innen kiindulva azután *északkelet, kelet, délkelet és dél felől épültek ki a vár körül a topcsik ütegállásai.* A lőtávolság itt is 200—250 méter volt csupán.

Nagy ütemben folyt a várfalakat, bástyákat megközelítő ostromárkok és fedezetet nyújtó sáncok készítése is. A várat körülölelő ostromgyűrű egyes szakaszai, s azokon belül az ágyúállások Ibráhim pasa nagyvezér, a hadjárat szerdárja, Dzserráh Mohamed pasa második vezér, Dzsáfer belgrádi pasa, Haszán pasa ruméliai beglerbég parancsnoksága alatt álltak.[102]

Az egriek nem tüzeltek a külső várat gyűrűbe fogó ellenségre, mivel Nyáry Pál azon az álláspontón volt, hogy *„engedjük az árok elkészítését és a tüzérség odavontatását, mert az igénybe vesz néhány napot."*[103] Nyilvánvalóan erősen bizakodott Miksa főherceg felmentő seregének megérkezésében.

A hatalmas török tábor, a gondosan kialakított ostromgyűrű s a szorgos ostromelőkészületek láttán, tudva, hogy a város számottevő ideig amúgy sem védelmezhető meg, szeptember 23-án felgyújtották a várvédők Eger városát, hogy az később ne szolgálhasson menedékül az ostromlóknak, majd pedig az éjszaka leple alatt[104] kiürítették azt, s valamennyien a vár biztonságot ígérő falai közé vonultak vissza.[105] A lángtengerben nem hamvadt el minden épület, mert többek között a kórház is fennmaradt.[106]

A janicsárok nem várattak magukra, gyorsan megmászták létrákon a falakat, s mohón kifosztották a város épületeit, jókora zsákmányra téve szert mindjárt első vállalkozásuk során is.[107]

Eger városa valóban nem volt tartósan védelmezhető, de minden harc nélkül való feladása helytelen álláspontra vall, mert annak ideig-óráig való oltalmazásával az amúgy is ősziesre fordult időjárás közepette időt vesztegettethettek volna el az ellenséggel. Láthatóan azonban Nyáry főkapitánynak nem volt szándékában a város védelme, csupán az ostrom legkezdetibb szakaszában a felvonuló törökökre való kirohanások bázisául szolgált igen rövid ideig.

A különböző szerzők egyébként eltérően közlik a város kiürítésének, illetve elestének a napját. Claudio Cogonara, az angol Sir Barton, valamint Glover személyes tapasztalata alapján a szeptember 23-i időpontot bizonyosnak kell elfogadnunk.[108] Ortelius szeptember 26-át,[109] Decsi János az ostrom 6.,[110] Istvánffy Miklós[111] nemkülönben Hammer a 7. napjára tette.[112] Pecsevi a támadó seregnek a vár alá érkezése utáni napot adta meg,[113] mely eltérés a több napon át folyamatosan beérkező csapatok adta úgynevezett „első nap" bizonytalanságával magyarázható, tekintve, hogy a török szerző maga is részese volt az ostromnak.

A török topcsik már szeptember 23-án három ágyúból megnyitották a tüzet a vár ellen, bár az egri lovasok még ki-kitörtek a falak közül, s ideig-óráig sikerült kiűzniök a városból az ellenséget.[114] A törökök végül a város területén is ágyúállásokat létesítettek. Egyik ütegük a Dobó bástyára irányult,[115]

101 *Pecsevi:* 131. o.
102 *Kjátib:* 250. o.
103 *Cogonara:* 17. o.
104 *Pecsevi:* 131. o.
105 *Cogonara:* 17. o.; *Kropf:* i. m. 408. o.
106 *Ortelius:* 203. o.
107 *Kropf:* i. m. 408. o.
108 *Cogonara:* 17. o.; *Kropf:* i. m. 408. o.
109 *Ortelius:* 203. o.
110 *Decsi:* i. m. 269. o.
111 *Istvánffy:* 770. o.
112 *Hammer:* i. m. 614. o.
113 *Pecsevi:* 131. o.
114 *Korpf:* i. m. 409. o.
115 *Istvánffy:* 770. o.

de kétséget kizáróan a Földbástya ellenében is felvonultatták a törökök lövegeiket.

A város elestével teljessé vált az ostrom- és tűzgyűrű a belső és a külső vár körül. A falaktól átlagosan 200—250 méternyire épültek ki az ágyúállások, sőt a város felől bizonyára még közelebb. A belső vár szintjénél lényegesen mélyebben — kb. 30 méternyivel — fekvő város felől a meredekre faragott sziklákon álló falak és bástyák jó célt kínáltak. *Az ostromra felvonult oszmán hadsereg azonban döntő súllyal természetesen a külső vár ellen összpontosította ütőerejét, az első naptól kezdődően láthatóan ott kívánták kicsikarni a győzelmet. Döntésük a terep és a vár adottságainak kiváló felismerésén alapult. Ott, az Almagyar-hegy magaslatairól az alacsonyabban fekvő külső vár, sőt részben a belső is jól áttekinthető és lőhető volt. Az Almagyar-hegy teteje, ahol Hasszán pasa ruméliai beglerbér ágyúi állottak,*[116] *35 méternyire magasodik a vár szintje fölé. (!)*

Kjátib Cselebi szerint *8 megerősített ütegállásban 23 „vártörő ágyú", azaz nagy kaliberű ostromlöveg csöve irányul Eger vára ellen.*[117] *A külső várral szomszédos Almagyar-hegyen kisebb kaliberű ágyúkból Claudio Cogonara főhadmérnök szerint mintegy 100 darabot állítottak fel a törökök.*[118]

A gyorsan, gördülékenyen és célratörően megindult ellenséges hadműveletektől Nyáry Pál annyira megzavarodott, hogy a Cogonara által a falakon kívül épített futóárkokat, mellvédeket és kazamatákat, azaz fedett lőállásokat lerombolta, és a területet *„minden további nélkül feladta ... mondván, hogy nem akarja a katonákat az árokban kockáztatni, mert eredményesebben használhatja őket a falak védelmére."* A tapasztalt olasz hadmérnök véleményével mi is egyetértünk, mely szerint ez a döntés *„nagyon elhamarkodott határozat"* volt, mert hiszen akkor a vár főkapitánya miért járult hozzá azoknak nehéz munkával való kialakításához.[119]

A vár ostroma szeptember 24. és október 3. között

A várvédőket feleskették, majd az egyes csapatok részére kijelölték a falakon és a bástyákon állásaikat.[120]

Eger vára tulajdonképpeni ostroma 1596. szeptember 24-én vette kezdetét. A törökök benépesítették jól elkészített ostromárkaikat és sáncaikat, s a felvonult csapatok minden számottevő háborgatás nélkül kezdték meg lassú előrenyomulásukat.[121] Ibráhim pasa helyes harcászati meglátás alapján az ostromban az átlagosnál döntőbb szerepet szánt az aknászoknak. Már ezen a napon a külső vár ellen három „főakna" ásását kezték meg, melyek később súlyos pusztítást okoztak.[122]

Az ellenséges tüzérség is teljes erővel nyitotta meg a hosszú napokon át tartó tüzet, elsősorban a külső vár ellen. A topcsik réslövéseinek elsődleges célja az volt, hogy utat nyissanak a falakon a gyalogsági roham számára. Pecsevi Ibráhim kivált Lala Mohamed pasa anatóliai beglerbégnek a Királyszéken felállított lövegei munkáját dicsérte.[123]

116 *Kjátib:* 250. o.
117 Uo.
118 *Cogonara:* 18. o.
119 Uo.
120 *Decsi:* i. m. 268. o.
121 *Cogonara:* 17. o.
122 Uo.
123 *Pecsevi:* 131. o.

„*Nagy ágyúkat és zarbuzánokat állítottak fel* — írja Kjátib Cselebi — és *a vár minden részét, de különösen a nagy tornyot* (a belső várban álló püspöki székesegyház két magasba nyúló, vaskos tornyáról van szó, ahonnan kiválóan áttekinthették az egriek a török hadállásokat — S. I.) *ostromolták és sok helyen lerombolták, ámde a vár belseje nagy, erős kövekből volt építve, és azokon semmi kárt nem tettek, és lehetetlen volt rést nyitni.*"[124] A becsapódó súlyos lövedékek törték, rombolták a falakat, bástyákat. A helyreállítás rendkívül fontos munkálatait Cogonara főhadmérnök irányította, s a rombolásokat sánckosarakkal és szálfákkal javíttatta ki.[125]

A török csapatok első gyalogsági rohamai a falakon felsorakozott védők sűrű és szapora puskatüzében összeomlottak.[126]

A támadó ellenség a védőerő megosztása céljából már az első napokban, a külső várral egyidőben, a város felől a Földbástyát is megtámadta a belső vár északnyugati szögletén. Az oszmán harcosok egymást követően háromszor rohamozták meg a 25 méter magas földkúpot, de oldalirányból, a Dobó bástyáról, nemkülönben a belső vár északkeleti nagy füles bástyájáról igen heves tüzeléssel visszavonulásra kényszerítették a támadókat.[127] Istvánffy Miklós úgy tudta, hogy a város felől a belső vár ágyútűz alá vett Dobó bástyája ellen is csírájában fojtották el az egriek a támadást.[128] Itt a rohamozó oszmán harcosok helyzete meglehetősen aggasztó lehetett, mivel a város fölé magasodó sziklát, melyen a bástya áll, még Dobó István várkapitánysága idejében, a bástya megépítése kapcsán, meredekre faragták.

A szakadatlan erős ellenséges ágyútűzben megrongált várfalak folyamatos javítása mulaszthatatlan és gondos munkát igényelt. Kivált éjszaka dolgozhattak csak az egriek. *A bizonytalankodó,* de nyakas *Nyáry Pál főkapitány azonban megtagadta a faljavításokhoz megkívánható segítséget.* Azzal indokolta döntését, hogy „a sok katona elvesztése előbb-utóbb a vár nyomorúságos elbukására vezet."

Mindennél élesebb fényt vet a főkapitány és néhány tisztje magatartására Cogonara császári főhadmérnök személyes tapasztalata. Jelentésének vonatkozó része különleges fontosságánál fogva minden apró részletében igen figyelemre méltó, még abban az esetben is, ha talán egyes állításait a főhadmérnök eltúlozta. Állítása igazát látszik igazolni az, hogy terjedelmes beszámoló jelentésének legtöbb részletét más források is igazolják.

„Végül mégis meggyőződött (tudniillik Nyáry — S. I.) a javasolt munka szükséges voltáról, és este elküldött egy kapitányt meg egy másik tisztet, az utóbbi azután kijelölt maga helyett egy másikat, s ez így ment tovább, amíg a parancsnokság olyan egyénre jutott, akit az ügy már nem érdekelt. A katonák túlnyomó része otthagyta a munkát, azok pedig, akik ott maradtak, nem akartak dolgozni. Ezért kénytelen voltam újból a parancsnokhoz szaladni, aki teljesen levetkőzve az ágyban aludt, mintha az ellenség ezer mérföldnyire lenne. Az apródok nem akarták a várparancsnokot felébreszteni, sőt gúnyolódván, azt mondták, hogy költsem fel magam. Végül azonban mégis bementek hozzá, és a parancsnok egyiküknek utasítást adott, hogy újabb embereket kapjak. Mielőtt azonban ezek megérkeztek volna, kivirradt, és a munka elvégezetlenül maradt. Minden éjszaka megismétlődött ez a hercehurca. Nap mint nap szaladgálhattam a parancsnokhoz, aki igen gyakran változtatta tartózkodási helyét

124 *Kjátib:* 251. o.
125 *Cogonara:* 18. o.
126 Uo.
127 Uo.
128 *Istvánffy:* 770. o.

és ágyát, ezért egyszer-másszor meg sem találtam. Közben pedig az ellenség egyre kedvezőbb körülmények közé került . . ."[129]

Rendkívül figyelemre méltó, hogy az egész ostrom alatt a csekély számú tüzér miatt *nem volt számottevő a vár tüzérségi tevékenysége.* Ennek a támadó törökök természetszerűen igen nagy hasznát vették.

Az ostromló oszmán csapatok célratörően megkezdték már a módszeres ostrom keretében a külső vár körül húzódó ároknak földdel, fával, venyigével való feltöltését is, hogy előkészítsék a falak előtti terepet a gyalogsági rohamra.[130]

Az egri katonaság a soraikban megmutatkozó veszteség ellenére is ekkor még lelkes odaadással küzdött. Nemcsak a mellvéd nélküli falakon álltak helyt, erős puskatűzzel hárítván el egyik támadást a másik után, de szeptember 28-án, bátran kitörve a főkapun, csatározást kezdeményeztek az ellenséggel. A janicsároknak — bár fanatikus elszántsággal helyt próbáltak állni a heves támadással szemben — az erős egri nyomás elől végül is vissza kellett vonulniok.[131]

Az első török akna a külső vár fala alatt szeptember 30-án robbant fel, de szerencsére sikertelennek bizonyult, mert „visszalőtt", elpusztítván néhány közelben álló török katonát. Az ostromlók azonban, mit sem törődve a kudarccal, megrohanták a külső vár délkeleti falán lőtt rést, ahonnan a védők azonban eredménnyel visszaverték az ellenséges vállalkozást.[132]

Az egri vár szinte az utolsó pillanatban összeállt meglehetősen vegyes nemzetiségi összetételű katonaságának a harci szelleme a küzdelem első felében kifogástalanul jónak mondható a felderíthető adatok tükrében, hiszen a törökök ágyútűzzel vegyesen egymást érő támadásait sikeresen visszaverték. Az említett aknarobbantási kísérlet után pedig, kihasználva az ellenség soraiban támadt pillanatnyi zavart, a külső vár főkapuja előtt elhelyezkedett csapatukat szétverték. Több zsákmányolt zászlót a várfal tetejéről büszkén lengettek meg az ostromló had állásai és tábora felé.[133]

Decsi János elmondja, hogy az egri katonák többször kitörtek a várból, és sok törököt levágták. Egy ilyen kirohanás során kevés híján Ibráhim pasa nagyvezér is az egriek kezére került.[134]

Október 2-án a topcsik ágyúi által a külső vár falán tört nagy rés már alkalmasnak mutatkozott a gyalogság rohamára, de az egriek, akik felfigyeltek a török csapatok gyülekezésére, puskaporral felgyújtották a várárkot betöltő farakást. Alig hamvadt azonban el a tűz, az éj leple alatt pótolta az ellenség a hiányt, s október 3-ára virradóra ismét feltöltve találták a várvédők az árkot.[135]

Pecsevi Ibráhim szerint az nehezítette a törökök gyalogsági támadását, hogy a várfalon lőtt rés és omlás nagy magasságban volt. Hasszán pasa, a ruméliai beglerbég úgy próbálkozott segíteni ezen, hogy feltöltette katonáival a fal tövét.[136] Ez az úgynevezett *„töltés"* is áldozatul esett azonban az egriek által gyújtott tűznek. Hasszán pasa akciójából egyértelműen arra lehet következtetni, hogy ezekre az eseményekre a külső vár keleti végében, az Almagyar-hegy teteje alatt került sor, a Pál és az Ungnád bástyák térségében.

Nyáry Pálnak a várból sikerült titkos úton üzenetet eljuttatnia a császári had fővezéréhez. *A főkapitány arról tájékoztatta Miksa főherceget, hogy az ellenség nagy erejű rohamait nem tudják már soká feltartóztatni. A törökök éjjel*

129 *Cogonara:* 18. o.
130 *Ortelius:* 203. o.; *Decsi:* i. m. 269. o.; *Kropf:* i. m. 409. o.
131 *Kropf:* i. m. 409. o.
132 Uo.
133 Uo.
134 *Decsi:* i. m. 269. o.
135 *Kropf:* i. m. 409. o.
136 *Pecsevi:* 131. o.

s nappal rendületlen hevességgel lőtték és rohamozták a várat, sőt aknákkal is kísérleteztek. Ezért sürgősen segítséget kért az ostromlott Eger felmentésére.[137]

Meg kell szakítanunk most az egri ostrom eseményeinek a fonalát, hogy szemügyre vehessük *Miksa főherceg császári seregét* is.

Istvánffy Miklós tévesen véli azt, hogy Hatvanból Vácra azért húzódott volna olyan sebesen vissza a császári had a szultán közelgő serege elől, hogy onnan "ha szükség lesz, Ausztriát fedezhesse, magához erősítést vonhasson, és az ellenséget szemmel tarthassa."[138] Miksa főherceg határozatát a katonai helyzet reális felméréséből adódó, logikus döntésként értelmezhetjük.

Amikor azonban bizonyossá vált, hogy III. Mohamed Eger ellen vonul, döntés született az egri vár felmentésére. Báthory Zsigmond Erdélyben is sürgősen csapatokat vont össze s Váradra vonult, ahonnan felajánlotta segítségét az Egert ostromló török ellen. Ugyanebben az időben Miksa főherceg segélykérő követeket küldött Felső-Magyarországra, sőt a Prágában tartózkodó uralkodóhoz is.[139]

Amikor azonban az oszmán csapatok Eger vára falai alá érkeztek, a Habsburg-had még mindig Esztergomnál táborozott. A tervek szerint ugyanis az egész Cserhát-hegység megkerülésével, az Ipoly völgyén át közelítették volna meg Eger térségét. Szeptember 20-án Pálffy Miklós magyar katonáival nyitotta meg a sereg útját, Szécsénynél csatlakozván hozzá a nemesi csapatok. Ezt Adolf Schwarzenberg báró követte a német egységekkel. A terjedelmes menetet Habsburg Miksa főherceg zárta le a tüzérséggel és a lőszeres kocsikkal. A császári erők késedelmeskedését a rendkívül mostohára fordult időjárás és a hallatlanul rosszá vált útviszonyok miatt, mi sem mutatja jobban, mint hogy az utolsó egységek csak 1596. október 4-én indultak el a Duna mellől, az Ipoly torkolatától[140] — mely napig nyomon követtük az egri ostrom eseményeit.

Október 12-én még csak Füleknél jártak a császáriak. Hátráltatta a had felvonulását az is, hogy nem állították ki a parasztok a vontató jószágokat, így azután egy sor ágyút el sem tudtak indítani. Nagy nehézséggel küzdött az élelmiszer- és takarmánybeszerzés is. Egymás után hullottak el a lovak, s egymás után dőltek ki a fáradtságtól és éhségtől elcsigázott katonák a sorból.[141]

Ekkor futott be Miksa főherceghez Nyáry Pál egri főkapitány küldötte, Ráski Miklós, sürgősen ezer puskás gyalogost kérve Eger vár védelmének a megerősítésére. Nyomban ki is választották a katonákat, de az óvatoskodó Ráskai csak annak utána indult el, miután alaposan ellenőrizte az Egerbe vezető út biztonságos voltát. *Nyolcszáz német és magyar katona kelt útra az egri védők megsegítésére, a Terska-ezred parancsnokának, Julius Caesar Strassoldonak, valamint Pálffy Péternek és Szemere Mihálynak a vezénylete alatt.* A már említett rendkívül kedvezőtlen körülmények hatványozódva való összejátszása közepette *október 15-én Egertől még csak 2 mérföldnyire (15 km) jártak, amikor arról értesültek, hogy Eger vára már elesett.*[142]

Ilyen tragikus körülmények között maradt el a kért és remélt segítség.

A külső vár tragédiája: 1956. október 4.

Október 4-én egy újabb török akna robbant fel a külső vár keleti végében, hatalmas rést törve az erődítmény falán. Készenlétbe állított janicsárok rontottak tömött sorokban a rés ellen, de a derekasan helytálló egri védők szilárd

137 *Ortelius:* 203. o.
138 *Istvánffy:* 768. o.
139 *Miksa:* 557. o.; *Istvánffy:* 771. o.
140 *Miksa:* 558. o.;
141 *Miksa:* 559. o.;
142 *Miksa:* 559—560. o.;

ellenállásán minden megújuló gyalogsági roham meghiúsult. Mintegy két óra múltán újabb rohammal kisérletezett az ellenség, s ekkor sikerült először megvetniük a török katonáknak a lábukat a vár területén. Ennek a rendkívül jelentős eseménynek a színhelye a külső vár Pál, vagy Ungnád bástyája volt.[143] S ekkor következett be az egész vár sorsát eldöntő tragédia.

Az eseményekről Claudio Cogonara császári főhadmérnök beszámolója fennmaradt, és fest az eseményről élethű képet, mely esetleges túlzásai ellenére is az egyetlen szemtanúi leírása a tragédiának, tehát mindenképpen megérdemli az olasz szöveg magyar fordításának az ismertetését.

„Egy magyar katona cselekménye következtében... a magaslat (azaz az Almagyar-hegy — S. I.) felé eső bástyánál (tehát vagy a Pál, vagy pedig az Ungnád bástyánál — S.I.) tűz került egy hordóba, amelyben még volt egy kevés lőpor. A robbanás levert a lábáról néhány katonát, mire több társuk menekülni kezdett, mégpedig olyankor, amikor a parancsnok (Nyáry Pál — S. I.) arra a helyre ért. A parancsnok azután, ahelyett, hogy megállította volna a menekülőket, maga is igyekezett a többieket megelőzve visszavonulni. Mivel a külső és a belső várat összekötő hidat a fejvesztetten menekülő asszonyok és gyermekek eltorlaszolták, a parancsnok leereszkedett az árokba, onnan lépett be az egyik bástya bejáratán keresztül (tudniillik a belső várba — S. I.) ... A várparancsnok úr visszavonulását és a bástyán lévő katonák menekülését látva másik két hely magyar és német katonái szintén futásnak eredtek. Számuk elérte az 1500 főt. Erre a dombon (Almagyar-hegyen — S. I.) összegyülekezett ellenség jelt adott a várárokban és futóárkokban lévőknek, és szintén ellenállás nélkül olyan gyorsan a mieink nyomába eredtek, hogy közülük több mint ötszázat, főként németeket, levágtak. Az így keletkezett zűrzavart a törökök felhasználva, hatalmukba kerítették a várnak hegy felőli külső bástyarészét."[144]

Szederkényi[145] és annak nyomán Pataki[146] a forrás megjelölése nélkül rendkívül romantikusan írja le a robbanás bekövetkeztét. Eszerint a vallonok a külső várból követet küldtek Nyáry Pálhoz, hogy adjon nekik bort a győzelem örömére áldomásul, hogy tudniillik sikerrrel visszaverték az ellenséges támadást. Nyáry egy hordó bort küldött a külső várba, mire a katonák, nekiesve az ivásnak, gúnyos felkiáltások közepette az Almagyar-hegy tetején lévő törökök felé ürítgették poharukat. A törökök visszakiáltoztak, hogy vigyázzanak az egriek, nehogy csömört kapjanak a mulatságtól és gúnyolódástól — ami csakhamar be is következett. Az állásokban lévő puskapor és a kén, melyet az árokba szórt rőzsetöltés felgyújtására tartottak készenlétben, tüzet fogott, és felrobbant. A dőzsölő katonák egy részét a levegőbe repítette a robbanás ereje, a többiek pedig szétfutottak. Szederkényi Nándor még elmondja, hogy Thurn, Terska és Fodoróczy a belső várból segítséget vitt ugyan a veszélybe jutott külső várba, de a beözönlő janicsárok nyomásának képtelenek voltak ellenállni. Ekkor esett el a tisztek közül Fodoróczy, Horváth György, Aszalay Bálint, Danch Pál, Zoltán Ferenc, Karapan Gáspár, Bornemissza Mátyás és Gimes György.[147]

Sir Barton angol követ a török táborban úgy tudta, hogy egy asszony lobbantotta volna lángra a lőport.[148] Kjátib Cselebi szerint viszont egy, a vár bör-

143 *Kropf:* i. m. 410. o.
144 *Cogonara:* 18—19. o. Cogonara később, emlékezete alapján írva le az eseményeket, tévesen a külső vár elvesztését szeptember 27-ére datálja, ami merőben lehetetlen. A török táborban jelen volt Sir Edward Barton angol követ csakúgy, mint a pontos adatokat közlő Kjátib Cselebi is, 1596. október 4-ét említ. *Kropf:* i. m. 410. i.
145 *Szederkényi:* i. m. 293. o.
146 *Pataki:* i. m. 52. o.
147 *Szederkényi:* i. m. 293. o.
148 *Kropf:* i. m. 410. o.

tönébe zárt mozlim rab követte el a robbantást,[149] ami mindenképpen kizárt, mert az egri vár tömlöce a belső vár északnyugati szöglete közelében volt, távol a külső várban bekövetkezett robbanástól.

Rendkívül figyelemre méltó, hogy Istvánffy semmit sem tud az egri külső vár ily módon való vesztéről.

A pánikszerűen menekülő katonák és polgári nép tömege nyomába szegődött török katonák vérengzés közepette foglalták el Eger külső várát.

Illésházy István[150] és Kropf Lajos[151] is október 4-ében jelölte meg az egri külső vár elestét. Kjátib Cselebi viszont október 5-i dátummal írta le az eseményt, megemlítve, hogy „a megmenekültek ... a belső várba futottak és ott elzárkóztak."[152]

Meg nem nevezett forrás alapján Heves megye történetírója, Szederkényi Nándor is október 5-ét említi, de ő az eseményeket úgy összekeverte, hogy például október 4-ére tette a város elfoglalását.[153]

Kétségtelennek látszik, hogy a napi eseményekről a helyszínen beszámoló Sir Barton, s annak nyomán Kropf Lajos, valamint Illésházy István időpont-meghatározása a helytálló.

A külső vár elvesztésével rendkívül aggasztóvá vált a belső vár megtartása is. A felvázolt eseménysorozat Eger vára bukásához vezetett, mert az addig hősiesen küzdött, de pánikba esett katonák elvesztették minden hitüket és reményüket a belső vár megvédelmezhetőségének a lehetőségébe, s egyetlen gondolatuk ezt követően életük bármi úton s módon való megmentése volt.

Aknaharc — megadás — megtorlás

A külső vár birtokába jutott ellenség észrevette, hogy *a belső várnak a keleti várrész felé tekintő oldala megtámadhatatlan gyalogsági erővel, mivel azt bevehetetlenül védelmezte észak- és délkeleti szögletén egy-egy nagy füles bástyája jól védett és rejtett lövegeinek tüze.* De ezen túlmenően is a két várrész között húzódott 40—50 méter széles és mély árok minden számottevő megmozdulást lehetetlenné tett. Így tehát igen helyes megfontolás alapján *a két fülesbástya felrobbantásával kívánták a belső vár védelmét összeroppantani.*

Az éjszaka leple alatt titkon török aknászok hatoltak be a két várfelet elválasztó árokba, mint pillanatnyilag „senki földjé"-re, s megkezdték a belső vár kelet felé tekintő két hatalmas fülesbástyájának 3—3 helyen való aláaknázását. *Az aknászok rendkívül fontos munkáját az északi fekvésű Királyszéken s a keleten emelkedő Almagyar-hegyen felállított török ütegek mellett a külső várban felvonultatott lövegek tüze fedezte,* Cogonara és Stella, a két itáliai hadmérnök azonban a vár keleti hosszú falában s a két bástya testében húzódó folyosókon figyelve, sikerrel felderítették a mélyben csákányozó török aknászokat. Az aknaásást az egriek kezdetben azzal próbálták zavarni, hogy a falakról kicsépelt gabonakévéket dobáltak le, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy azután azokat felgyújtsák.[154] Ezzel azonban nem tudták megakadályozni a mélyben folyó aknaásást. Miután a borsós dobokkal és a vízzel telt tálakkal lokalizálták az ellenséges aknák helyét, sürgősen *ellenaknák készítéséhez* fog-

149 *Kjátib:* 251. o.
150 Gróf *Illésházy István* nádor feljegyzései. 1590—1603. Pest, 1863. (a továbbiakban — *Illésházy*) 30. o.
151 *Kropf:* i. m. 410. o.
152 *Kjátib:* 251. o.
153 *Szederkényi:* i. m. 292—293. o.
154 *Kropf:* i. m. 411. o.

tak. Három török aknát ilyen módon eredményesen sikerült is hatástalanítaniok, de a másik három akna, súlyos rombolást okozva, felrobbant.[155]

Az egyik ellenséges akna a délkeleti Baldigara-féle fülesbástyában bár súlyos falrongálódást nem okozott, de a hatalmas, vastag kőfalat megrepesztve, a légnyomás és a szerterepülő kőszilánkok megölték Christophoro Stella építészt, több tisztet és 50 magyar katonát. Istvánffy Miklós szerint az elesett hadnagyok Sennyey Jób és Baló György,[156] Szederkényi Nándor szerint Baló Gergely, Posgay Gáspár és Ziny István.[157] *A bástya mélyén feltárt folyosón ma is láthatók a török aknarobbantás okozta falrepedések.* A várvédők hősi halálának helyét emléktábla örökíti meg.

A réseket és az aknák által szakított nyílásokat a bástyakosarak mellett vastag gerendákkal javították ki, majd pedig a védőberendezést földhányással erősítették meg.[158] Eger vára falai súlyos sérüléseik ellenére is még mindig állták az ellenség ostromát.

Amíg folyt a török aknászok munkája, tüzérségük erősen lőtte a belső várat, melyre az egriek hatásos puskatűzzel válaszoltak,[159] sikerrel tartva távol a közeledő ellenséges csapatokat a falaktól.

A lagumdzsik nem siettek veszedelmes munkájukkal, s ezért a gyalogsági roham is késett, mivel az eddig keletkezett törések és rések alkalmatlanok voltak az eredményt kínáló gyalogsági rohamra.[160] A falrongálások ugyanis magasan a talajszint felett helyezkedtek el.

Végül október 8-án egy akna felrobbantása után 3 öl (5,70 méter — S. I.) szélességű rés támadt a belső vár falán, melyet az angol Glover két szekér szélességűnek mondott.[161] A muzulmán gyalogság nem váratott magára, még aznap, és 9-én is több alkalommal megrohamozta a rést, de az egriek komoly veszteség árán kivédték a támadást, noha már-már úgy látszott, hogy sikerül az ellenségnek feljutnia a falakra. A rohamra a janicsárok indultak, de miután a további támadó hullámok elmaradtak — mint előzően — most is eredménytelenül vissza kellett húzódniok.

Az ellenséges ostromműveleteket súlyosan nehezítette a megindult esőzés.[162] A szakadó hideg esőben képtelenség volt a síkos lejtőn, meredek talajon való gyalogsági támadás.

Október 9-én, midőn az ellenség a városból és a hegyről a falakat annyira megtörte, hogy roham sikerére remény lehetett, a szultán másnapra, október 10-re két oldalról is rohamot rendelt el. A küzdelmet mindkét részről oly nagy makacssággal vívták, hogy „a török négyszer hágta meg a falakat, s annyiszor veretett vissza, mindkét fél nagy veszteségével." E harcok során sebesült meg Terska, de négy német kapitány is elesett. A harcban elveszett Odaverdi boszniai parancsnok, sőt több pasa is.[163]

A törökök kemény ostroma s az utóbbi napok véres tusái megrémítették a vár védőinek zömét, *„mert látták, hogy erejük meg van fogyva, s még egy ilyen rohamot fenntartani alig lesznek képesek, miért is pulya lélekkel titkon egymás között a megadásról kezdtek tárgyalni."*[164]

155 *Cogonara:* 19. o.
156 *Istvánffy:* 770. o.
157 *Szederkényi:* i. m. 294. o.
158 *Cogonara:* 19. o.
159 *Kropf:* i. m. 411. o.
160 Uo.
161 Uo.
162 Uo.
163 *Istvánffy:* 771—772. o.
164 Uo.

Október 10-én az összes magyarok összegyülekezve felkeresték Nyáry Pál főkapitányt, és kifejtették előtte, hogy noha mindig teljesítették a vár védelméből rájuk háruló feladatokat, de mivel *„számuk igen megfogyatkozott, a szüntelen ébrenléttől kimerültek, és mert tudják, hogy a további ellenállás kilátástalan, kérték, hogy találjon számukra megoldást, mert ellenkező esetben maguk lesznek kénytelenek segíteni magukon."* Nyáry azt felelte, hogy semmiféle kivezető utat nem ismer, sőt megfenyegette őket, hogy még egyszer hasonló módon ne merészeljenek beszélni. Nagyobb nyomatékkal egy katonát elfogatott, és kijelentette, hogy ki fogja végeztetni. A magyarok élénken tiltakoztak, és figyelmeztették a főkapitányt, hogy „ne menjen túl messzire, mert annak súlyos következményei lesznek." Nyáry katonái fellépésétől megdöbbent, és megbocsátotta nekik megalkuvásukat. Ez viszont olaj volt a tűzre, mert ettől kezdve „állandóan és nyíltan" beszéltek a várvédő katonák Eger feladásának gondolatáról.[165]

Cogonara elbeszéléséhez merőben hasonlóan meséli el a történteket Istvánfy Miklós is, de ő még Terskát, Ortelius pedig Kinskit is a megadás ellen fellépett főkapitányhoz hasonló álláspontra helyezkedett parancsnokok sorában említi.[166]

Szederkényi Nándor, meg nem nevezett forrásra való hivatkozással, a Nyáry előtt megjelentek hangadói között említi Paczona Mátyás (helyesen Máté — S. I.) és Gyöngyösi Máté egri kanonokokat, valamint Bessenyey Györgyöt, Kőrösy Mihályt, Atzél Balázst és Balogh Mihályt.[167] Ezt a forrást mindenképpen hihetőnek kell elfogadnunk, mert Paczona és Bessenyey valóban a török táborba vonult küldöttség vezetői lettek, Balogh Mihály pedig elsőként alkudozott a falakról a törökkel.

A pánikba esett egri várőrségből végül is Balogh Mihály a köréje gyűlt vallonok és németek társaságában a várfalról kezdett tárgyalni az ellenséggel, mely „rögtön a fal alá gyűlt, s pasái és szultánja nevében nagy zajjal ígéré a poggyásszali elvonulást."[168]

Claudio Cogonara császári főhadmérnök szerint október 12-én *„a három nemzet, azaz a magyarok, a németek és a vallonok elhatározták, hogy feladják a várat."*[169]

A törökkel való megadási tárgyalásokra küldöttség alakult, melynek tagjait a különböző források némi eltéréssel sorolják fel. Kjátib Cselebi és Naima szerint „két bej és nyolc bejfiú" ment ki a várból a török parancsnokokkal való tárgyalásra.[170] Az ostromló táborban jelen volt Pecsevi Ibráhim szerint a küldöttség tagjai közül hármat, „a fiatal herceg"-et is, már Esztergomból ismerte, mert az annak idején kezesül ment a vár feladása során a törökök táborába.[171] Ez a személy nem lehet más, mint gróf Thurn, Terska, vagy pedig Kinski. Istvánffy úgy tudta, hogy Páczi Márton kanonok és Bessenyey György mentek az egri várból a szultán elé.[172] Szamosközytől tudjuk meg, hogy „Besenyei György, egy nagy kopasz vén ember kijött Egrül az száláskor, és fáradtig beszéllett a török császárral."[173] Katona István szerint a várvédő katonaság a tárgyaló küldöttségbe Paciona (Paczona — S. I.) Márton egri kanonokot, Bes-

165 *Cogonara:* 19—20. o.
166 *Ortelius:* 203. o.; *Istvánffy:* 772. o.
167 *Szederkényi:* i. m. 295. o.
168 *Istvánffy:* 772. o.
169 *Cogonara:* 20. o.
170 *Kjátib:* 252. o.; *Kropf:* i. m. 412. o.
171 *Pecsevi:* 132. o.
172 *Istvánffy:* 772. o.
173 *Szamosközy István:* Történeti maradványai. 1542—1560. Budapest, 1880. (a továbbiakban — *Szamosközy*) 61. o.

senyey Györgyöt és több németet és magyart delegált.[174] Szederkényi Nándor — ismét csak meg nem nevezett forrásra való hivatkozással — Terskát, Kinskit, Bessenyey Györgyöt, két kanonokot, Kardos Pált, Borbély Sándort és másokat tud a törökkel tárgyaló küldöttek soraiban.[175] A forrásokban szereplő Páczi, illetőleg Paciona Márton nem más, mint *Paczona Máté egri kanonok*,[176] akit Schmitth Miklós tévesen Paksi Jónásnak vélt.[177] Ortelius esetleges célzatossággal arról tudósít, hogy a segédhadakkal Egerbe érkezett Johannes Kinski és Wilhelm Terska a szultánnal való alkudozások idején súlyos betegen ágyban fekvő volt,[178] így tehát ők delegációval a török táborba nem mehettek.

Szamosközy Istvántól tudjuk, hogy az egri várból kiment küldöttség szóvivője Bessenyey György volt, aki „mond a császárnak: Hatalmas császár, készek a vitézek mind egyiglen magokat levágatni, hogysem mint megadják, hanem az te magas pecsétit, kezed írását kívánják. Az császár azonnal megíratá és az nyakából kivetvén kis pecsétit, kit viselt, megpecsételte véle."[179]

A vár katonaságának küldöttei kezében van tehát a padisah pecsétes hitlevele, hogy szabadon, kardjukkal és poggyászukkal együtt elvonulhatnak a küzdelem színhelyéről, anélkül, hogy bántódásuk esne.[180]

Decsi János úgy tudta, hogy a megállapodás értelmében Nyáry Pált, Johannes Kinskit, Wilhelm Terskát és Claudio Cogonarát kezesül fogságba kellett adni a töröknek.[181]

A korrektnek tűnő tárgyalás alatt Bektás szolnoki szandzsákbég kezesül vonult be Eger vára falai közé.[182]

Kjátib Cselebinél olvassuk, nagy vigalom és zene közepette „néhányan" az egri katonaságból az iszlám vallásra tértek.[183] Decsi is arról tájékoztat, hogy 250 olasz katona kiszökött a várból és a mohamedán hitre tért.[184] Valóban, egy kéziratos bécsi forrás ugyanennyi olasz részvételéről tud Eger várában.[185]

Egyébként az angol trombitás is kiszökött a várból egy magyar társaságában a török táborba.[186]

1596. október 12-én megtörtént tehát az egri vár behódolása III. Mohamed szultán előtt. A vár kapitulálásának napja kétségtelen, mert a padisah az angol királynőnek írt levelében is ezt a napot jelölte meg,[187] és Cogonara is így emlékezik vissza erre.[188] Éppen ezért érthetetlen, hogy Szederkényi Nándor október 14-éről beszél.[189] Ortelius is súlyosan tévedett, amikor október 4-ében jelölte meg a vár feladását,[190] összekevervén a külső vár elestével.

1596. október 13-án azután a törökök bevonultak Egerbe — számolt be a történetekről Cogonara — végigfosztogatva a várat és mindent elszedtek a katonáktól. Azután a katonaságot kivezették a várból, és nemzetiségenként elkülönítették őket. A magyaroknak megengedték, hogy tetszésük szerint eltávozhassanak, de a vallonokat, akiknek a száma negyvenre csökkent, fogságba hurcolták, a németeket pedig egy tatár horda kezére adták, akik őket kissé távo-

174 *Katona, Stephanus:* Historia critica regum Hungariae. Tomus VIII. Ordine XXVII. Budae 1794. 321. o.
175 *Szederkényi:* i. m. 295. o.
176 *Nováky József:* Memoria dignitatum: Adatok az egri egyházmegye történetéhez. IV. k. Eger, 1907. 185. o.
177 *Schmitth, Nikolaus:* Episcopi Agrienus. III. Tomus. Tyrnaviae, 1768. 143. o.
178 *Ortelius:* 203. o.
179 *Szamosközy:* 61. o.
180 *Decsi:* i. m. 270. o.; *Istvánffy:* 722. o.; *Szederkényi:* i. m. 295. o.
181 *Decsi:* i. m. 270. o.
182 *Kjátib:* 252. o.
183 Uo.
184 *Decsi:* i. m. 270. o.
185 *Pataki:* i. m. 51. o.
186 *Kropf:* i. m. 411. o.
187 Uo. 412. o.
188 *Cogonara:* 20. o.
189 *Szederkényi:* i. m. 294. o.
190 *Ortelius:* 204. o.

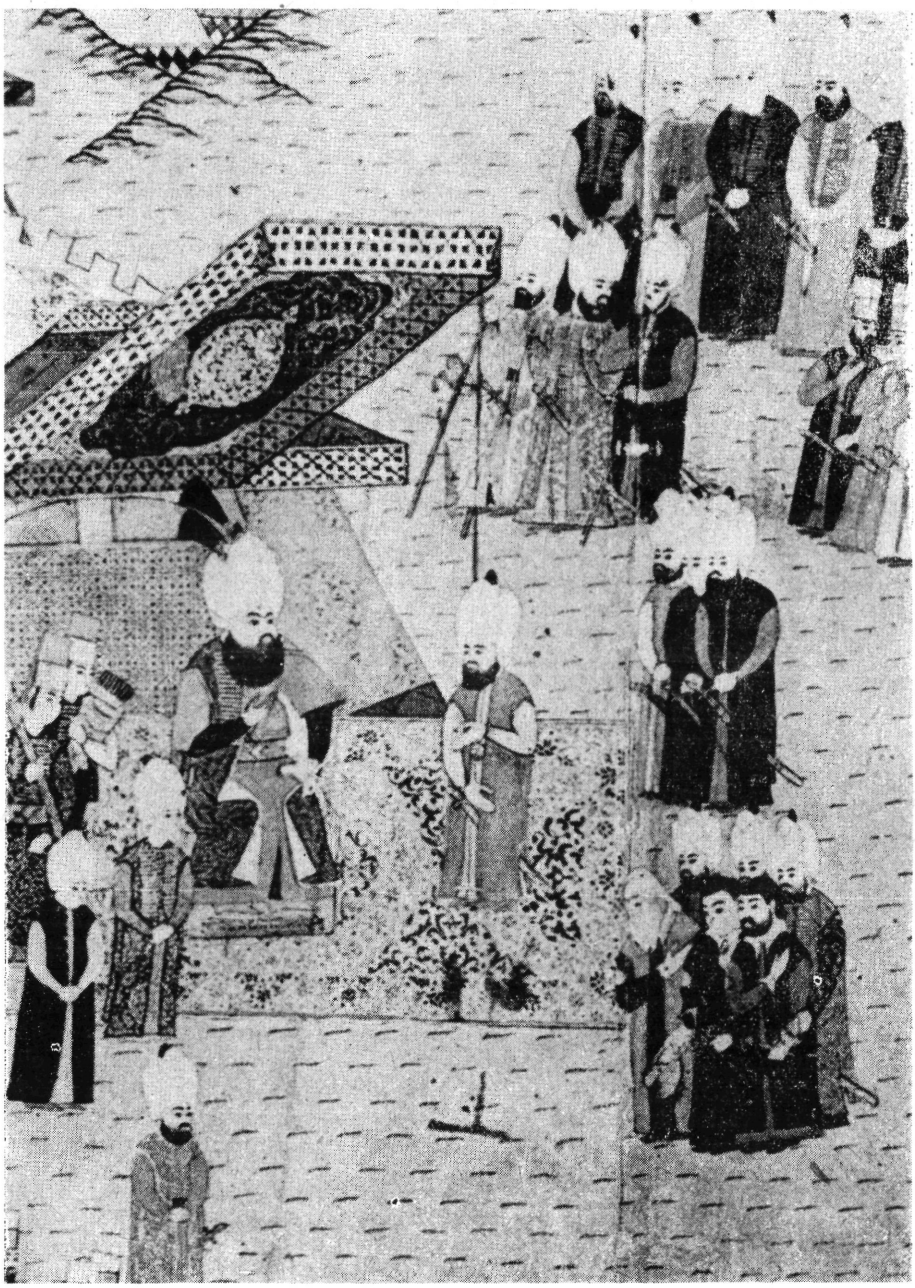

Az egri vár három tagú küldöttségének megadási hódolata III. Mohamed szultán előtt.
(Az ún. Egri Fethname miniatúrája. A Topkapi Seraj Múzeum gyűjteményéből. Részlet.)

labb lekaszabolták.[191] Kjátib Cselebi szerint „a végbeli harcosok és a tatár csapatok haragra gyúlván, a hatvani lakosokon elkövetett kegyetlenség megboszszulására kardot rántottak s valamennyit egyszerre levágták. Abból a tömegből egyetlen ember sem menekült meg." Az aljas hitszegést azzal mentegeti Kjátib, hogy a szultán a hitlevelet a tárgyalásra kivonult személyek részére adta.[192] Ugyanígy szépíti az esetet a török tábor résztvevője, Pecsevi Ibráhim is.[193]

Szamosközy szerint *„Bocskai István ... mondta, hogy látta a török szultán kezeírását ... kiben megesküdött az egyiknek* (elírás, *egrieknek* helyett — S. I.), *hogy békével ereszti őket, mégis levágták őket."*[194]

Az bizonyos, hogy valamennyi német katona áldozatul esett a bosszút lihegő ostromlóknak, a többiek pedig, az elfogott asszonyokkal és gyermekekkel, fogságba kerültek.[195] Decsi hibásan közölte, hogy a magyarokat is fogságba hurcolták volna,[196] viszont Illésházy azt jegyezte meg, hogy a vallonok is áldozatul estek a vérengzésnek.[197] Mindenképpen feltűnő, hogy az általánosságban jól értesült Istvánffy Miklós, közel az események után megírt munkájában semmit sem tud a törökök hitszegő mészárlásáról.

Nyáry Pál főkapitányt s a vezető tiszteket megkötözve a török táborba vezették. Ezek sorában találjuk a különböző források egybevetése alapján Nyáry Pál mellett Johannes Kinskit, Wilhelm Terskát, gróf Thurnt, Claudio Cogonarát, Bárczi Jánost, más források szerint Barcsay Jánost, vagy éppen Andrást, valamit egy Bekény-nevű férfiút.[198] Korláth Kristófot, a vár második várnagyát, „aki az őrállomásokra ügyelt", lemeztelenítve, megostorozva a kapun kidobták.[199] Az angol trombitást a szultán rendelkezésére Sir Edward Barton angol követhez vezetik és átadják neki.[200] Glover angol követségi titkár szerint a soraikban volt Rugiero olasz gróf is, akiről tudjuk Claudio Cogonarától, hogy Rugiero de Bagni ezredessel azonos.[201]

Ortelius leírta, hogy Terskától 5 ezer portugál arany, Kinskitől pedig ezernél több dukát jutott a török nagyvezér birtokába.[202]

Ezeknek a fogva tartottaknak a sorsa változatosan alakult. Kettőnek, Bessenyey Györgynek és az olasz Claudio Cogonarának még az egri török táborból sikerült megszökniük. Mások, mint Kinski és Bárczi, a belgrádi börtönből tértek haza, de Terska és Thurn báró ott pusztultak el.[203] Nyáry Pál főkapitány sorsáról pedig még hallani fogunk.

A német katonák lemészárlása alapvetően a hatvani törökökön elkövetett, minden emberi képzeletet felülmúló kegyetlenkedésük megtorlása volt, de emellett az oszmánok a németeket tekintették fő ellenségüknek. Ezt az egri eset mellett például jól példázza, hogy amikor az akkor közeli években Esztergom várát egy Habsburg-sereg vette ostrom alá, „kikiáltottak a törökök az fokon, mondván: Menjetek haza, magyarok, vitézek, hagyjátok itt a részeges német disznókat, hadd tanítsuk meg őket hadakozni."[204]

Az egri vérfürdő során a várból lekísérteknek a jóindulatú Pecsevi Ibrá-

191 *Cogonara:* 20. o.
192 *Kjátib:* 252—253. o.
193 *Pecsevi:* 131. o.
194 *Kropf:* i. m. 413. o.
195 *Pecsevi:* 132. o.; *Decsi:* i. m. 270. o.
196 *Decsi:* i. m. 270. o.
197 *Illésházy:* 31. o.
198 *Istvánffy:* 772—773. o.; *Decsi:* i. m. 270—271. o.; *Illésházy:* 31. o.; *Szederkényi:* i. m. 295. o.
199 *Istvánffy:* 772. o.
200 *Kropf:* i. m. 412. o.
201 *Cogonara:* 19. o.; *Fehérvári Géza:* Az „Egri Fethnáme" az isztambuli Topkapi Szeráj Múzeumban: Az Egri Múzeum Évkönyve, VI. k. Eger, 1968. 158. o.
202 *Ortelius:* 204. o.
203 *Istvánffy:* 773. o.; *Hammer:* i. m. 615. o.
204 dr. *Komáromy András:* A mezőkeresztesi csata 1596-ban: Hadtörténelmi Közlemények, 1892. 47. o.

him nyújtott menedéket,[205] s egy részük vitathatatlanul ennek köszönhette életben maradását.

Arra a kérdésre, hogy *hány katona vonult ki a feladott egri várból, a* végletesen ellentmondó adatok tükrében csak hozzávetőlegesen tudunk válaszolni. Claudio Cogonara emlékiratához mellékelten Kovács Béla szerint egyesek 3, mások pedig 5 ezerre teszik a számukat.[206] Decsi 2 ezer, Hammer pedig 5500 fegyveresről beszél.[207] A vár császári főhadmérnöke, Cogonara, a külső vár elvesztése után 2 ezerben jelölte meg „a fegyverforgató emberek" létszámát.[208] Ha ennek a hihetően meglehetősen pontos adatnak a figyelembevételével számításba vesszük a vár védelmének emberveszteségét, akkor mintegy 1600—1800 főre tehetjük a várból kivonult katonaságot. A különböző források értékelhetetlenül ellentmondó és magas, ezres számokban adják meg a legyilkolt német katonák számát. Úgy vélem, hogy mindenképpen több száz emberről van szó. Az angol Thomas Glover angol követségi titkár szerint mintegy ezer katonát és ugyanannyi egri lakost, férfit, nőt és gyermeket kíméltek meg III. Mohamed bosszúra éhes harcosai.[209]

„Így esett el Eger híres vára — írta az angol királynő törökországi követe, Sir Edward Barton — *híres nem annyira erős falairól, mint hős tetteiről"*[210]

A padisah 1596. október 15-én kíséretével egyetemben felvonult Eger várába, s megszemlélte fegyverei legújabb hódítását.[211]

A megszerzett erőd élére, az anatóliai beglerbégség megtartásával, Lala Mohamed pasát állította az uralkodó kegy. Egy sor rangemelés közül kiemelkedik az ostromban kiválóan szerepelt Hasszán ruméliai beglerbég, akiből vezér lett.[212]

A hódító törökök egyik érdeme volt, hogy a birtokba vett várat mindig haladéktalanul kijavíttatták. Egerben is minden ostromló csapatnak a támadási zónájába esett falszakasz romlását szapora munkával helyre kellett állítania, de a sürgősségre való tekintettel a köveket mész helyett csak sárral tapasztották össze.[213]

Az ostromállásokból az ágyúkat a várba vontatták. A török katonaság ellátására a timárbirtokosoktól 1—1 kile, azaz 45—45 kg búzát rendeltek beszolgáltatni.[214]

Pecsevi Ibráhim késedelem nélkül összeírta Eger vára katonaságát és önkéntes harcosait, s azonnal intézkedés történt a zsold haladéktalan kifizetére is.[215]

Az egri ostrom során a környéken álló három kisebb várból megfutott az őrség, *Cserépvárá*ból Bessenyei Mihály, *Szarvaskő*ből Gál János és *Sirok*ból Korai Benedek és Helmer János hadinépe, s helyüket török csapatok foglalták el.[216]

A győztes hadvezetőség jó előrelátással a leégett hatvani vár helyreállításáról sem feledkezett meg. Az uralkodói parancs a karamániai beglerbéget, Házer pasát rendelte a munkáltatok irányítására.[217]

205 *Pecsevi:* 132. o.; *Hammer:* i. m. 615. o.
206 *Cogonara:* 21. o.; *Kjátib:* 256. o.
207 *Decsi:* i. m. 270. o.; *Hammer:* i. m. 616. o.
208 *Cogonara:* 19. o.
209 *Kropf:* i. m. 413. o.
210 Uo. 414. o.
211 *Kjátib:* 253. o.
212 *Pecsevi:* 132. o.; *Hammer:* i. m. 615. o.
213 *Kjátib:* 253. o. ; *Kropf:* i. m. 417. o.
214 *Kjátib:* 253. o.
215 *Pecsevi:* 132—133. o.
216 *Istvánffy:* 773. o.
217 *Kjátib:* 253. o.

Az epedve várt egri győzelem örömhírét Dilsziz aga vitte meg a birodalom fővárosába, Konstantinápolyba.[218] A hódítás tárikh-ját (emlékversét) Csatalazáde mondotta.[219] A szultán a török fővárosba küldött győzelmi jelentésben leplezetlenül megvallja, hogy *„a vár meghódítása mindenképpen nehéz volt".*[220]

Egy egri származású kiváló londoni orientalista, *Fehérvári Géza* megtalálta és lemásolta az isztambuli Topkapi Szeráj Múzeumban őrzött, 74 lapból álló azon *fethnáme* kéziratát, melyben III. Mohamed a velencei dózsével s más országok uralkodóival tudatta Eger vára elfoglalását. A díszes kiállítású kötet Talikizáde, teljes nevén Mehmed ibn Mehmed-al-Fenari, egyszerűbben Subhi Cselebi munkája, s több színes miniatura díszíti, többek között az a jelenet is, melynek során az egri vár küldöttei behódolnak a szultán előtt. A remekművű miniatúrán három egri személy hódol III. Mohamed előtt. A három személy közül az egyik egy idős fehér hajú s nagy, mellig érő szakállú férfiú, kezében a szabad elvonulásról szóló szultáni hitlevél tekercsével. Úgy tűnik, hogy ez papot ábrázol, minden bizonnyal Paczona Máté egri kanonokot. A másik két személy közül az egyik sötét hajú, lelógó bajszú és rövid, nyírt szakállt viselő, középkorú férfi, a másik pedig a hódolók legfiatalabbja.[221]

A hódítók sürgősen megfosztották az egri keresztény templomokat sajátos jellegüktől. Elsőnek a város nagy plébániatemplomát, a Szent Mihály egyházat, mely az utóbbi évtizedekben már protestáns kézben volt, s mohamedán mecsetekké alakították át, s 1596. október 18-án a padisah és fényes kísérete már ott tartotta a „pénteki imádság"-ot.[222] Az iszlám templomot az Egerhódító padisah tiszteletére III. Mohamed szultán dzsámijának, vagy a Győzelem dzsámijának nevezték el.[223]

A jószemű angol Barton hű képet festett a török kézre került Egerről. A lakosság sorsa sanyarú volt, mert az ostrom nélkülözései után, a vár elestét követően 3 napon át nem kaptak semminemű élelmiszert, s amikor az éhezés miatt panaszkodtak, a környező falvakba küldték őket. A követ a városban mindenütt csak kormos, üszkös falakat, a föld színéig lerombolt épületeket látott. Künn a városfalak tövében az ostrom alkalmával megölt keresztények mezítelen hullái néhol 2 öl (3,80 méter) magas halmokban hevertek. Egertől 1 angol mérföldnyire (1 609 méter) az álnokul legyilkolt keresztény katonák hullái borították a térséget. A könnyű szerrel ejtett rabszolgák is gazdát cseréltek. Sir Barton 10 olasz zecchinóért egy ötéves leánykát vásárolt, akinek az édesanyja egri asszony volt, s a karján még egy szopós csecsemőt szorongatott. A lengyel követ a janicsároktól két elfogott leányt szerzett meg.[224]

Keserű epilógus

Miksa főherceg hadserege, dacolva a mostoha időjárással és a szinte járhatatlan utakkal, az Ipoly völgyéből Rimaszombat érintésével a Sajó völgyébe vonult át, s 1596. október 18-án (Sajó)Vámoson egyesült Teuffenbach felsőmagyarországi és Báthory Zsigmond erdélyi hadaival. A fővezérnek 75 ezerben adták meg az egyesült sereg összlétszámát, de amikor szemlét tartott felettük, kiderült, hogy csak 39 ezer a lovasok és a gyalogosok száma, 95 ágyúval

218 *Kjátib:* 253. o.; *Hammer:* i. m. 615. o.
219 *Evlia Cselebi* török világutazó magyarországi utazásai. (Ford.: Karácson Imre) I. k. Budapest, 1908. (a továbbiakban — *Evlia)* 111. o.
220 *Karácson Imre:* Török-magyar oklevéltár. 1533—1789. Budapest, 1914. 180—181. o.
221 *Fehérvári:* i m. 155—164., 171—173. o.
222 *Kjátib:* 253. o.; *Kropf:* i. m. 417. o.
223 *Evlia:* 118. o.
224 *Kropf:* i. m. 416. o.

és 8 ezer kocsival. *Miksa főherceg Eger vára elestéről október 13-án Rimaszombaton értesült.*[225] A sereg Miskolcon át folytatta útját Eger felmentésére.

Miután az egri táborban időző szultánnak jelentették, hogy a közelgő keresztény had már csupán három napi járóföldre van, félelem szállta meg az uralkodót, mert attól tartott, hogy a szűk egri völgyben táborozó csapatait az ellenség lerohanja, s a völgyet szegélyező hegyvonulatokról pedig tüzérséggel szétveri.[226]

Dzsáfer és Veli pasák 6 ezer főnyinek mondott igazhitű harcossal és 30 ágyúval október 19-én indultak meg a hideg, szeles és dérhullásos időben Egerből a közelgő keresztény csapatok ellen.[227] Október 23-án (Mező)Keresztesnél megütköztek a szembetalálkozott hadak. Miksa főherceg csapatai kemény csapással megfutamították a törököket, akik, hátrahagyva tüzérségük egy részét, sebesen visszamenekültek az egri vár alatti táborba. A támadók soraiban tatárok is voltak.[228]

Az egri győzelem után aggasztóvá vált helyzetben sorsdöntő jelentőségű tárgyalások kezdődtek. *„A főemberek közül igen sokan azt a véleményt nyilvánították,* amint Kjátib Cselebi meséli, *hogy a teret ott kell hagyni."* azaz el kell vonulnia szultáni seregnek Eger vára falai alól. De a harcias Szeád-eddin küzdelemre tüzelt. Aggodalmát fejezte ki, hogy amennyiben az oszmán had nem támad, úgy „a hitetlenek", nekibátorodva, bizonyosan űzőbe veszi őket. A szultánhoz fordulva kifejtette helyes harcászati meglátás alapján, hogy „a vár mellett alacsony és szűk a hely, s ha a hit ellenségei ránk törnek, lehetetlen itt mozogni és harcolni." Megtörténhetik az is, mondotta, hogy a támadó keresztény csapatok ágyúikat az egri völgyet szegélyező nyugati dombvonulat tetején felállítva, veszélyes tűz alá vehetik az oszmán csapatokat és táborukat. Ezért „a győzelmes sereg"-nek meg kell támadni a Habsburg-erőket.[229]

A török történetíró előadását mindenben hitelesíti Sir Barton angol követ, aki ugyanezekkel az okokkal magyarázza az Eger várát elfoglalt törökök félelmét.[230]

Határozatba ment tehát, hogy a szultán serege megvív Miksa főherceg hadával, s úgy vélték Kjátib Cselebi szerint, hogy amennyiben „a vár ellen támad az ellenség, az őrségnek elég ereje van, hogy addig az ideig ellenálljon, amíg segítség érkezik."[231]

1596. október 26-án került sor *a törökök által egrinek nevezett mezőkeresztesi csatára,* melynek ismertetése merőben távol esik jelen témánktól.

A mohácsi csata óta a keresztény és a török erők között legjelentékenyebb ütközet első felében a Habsburg-seregre, illetve Eger várára kedvező fázisban „csak egy hajszálon függött" az iszlám had sorsa.[232] Ekkor III. Mohamed a közelében tartózkodó angol követet, Sir Edward Bartont Miksa főherceghez akarta küldeni, hogy *Eger és Győr*[233] *visszaadása fejében tüstént fegyverszünetet és békét vásároljon.*[234]

Nyáry Pálnak, az egri vár volt főkapitányának, akit a janicsárok Ibráhim nagyvezér sátrában őriztek, az ütközet tetőpontjára hágott zűrzavarában sike-

225 *Miksa:* 559—561. o.: *Istvánffy:* 773. o.
226 *Kropf:* i. m. 417. o.
227 *Kjátib:* 253—254. o.; *Pecsevi:* 134. o.; *Istvánffy:* 773. o.; *Kropf:* i. m. 418. o.
228 *Miksa:* 562. o.; *Pecsevi:* 134. o.; *Kjátib:* 148. o.; *Komáromy:* i. m. 160—162. o.; *Hammer:* i. m. 615—616. o.; *R. Horváth:* i. m. 132—133. o.
229 *Kjátib:* 255—256. o.
230 *Kropf:* i. m. 417. o.
231 *Kjátib:* 256. o.
232 *Miksa:* 562—566. o.; *Pecsevi:* 135—140. o.; *Kjátib:* 256—265. o.; *Istvánffy:* 774—780. o.; *Illésházy:* 32—36. o.; *Decsi:* i. m. 273—281. o.; *Ortelius:* 205. o.; *Komáromy:* i. m. 165—180. o.; *Hammer:* i. m. 616—618. o.; *Kropf:* i. m. 595—609. o.
233 Győr 1594. augusztus 29-én jutott török kézre.
234 *Komáromy:* i. m. 170., 281. o.

rült lóra kapva megszöknie. Adatok vallanak arról, hogy vele akkor többen is megszabadultak.[235]

1596. október 31-én a török naptár szerint Kászim napján a török sereg visszatért a mezőkeresztesi mezőről Eger alá, s a török birodalom padisahja, az iszlám kalifája, III. Mohamed sikerrel zárult hadjárata örömére az egész birodalomban fényes kivilágítást rendelt el.[236] Ez az a sorsdöntő fontosságú nap, ameddig a moszlim harcosoknak az ellenséggel szemben fegyverben kellett állniok.

Eger őrizetére 1—1 ezer zsoldos katonát és janicsárt rendelt az uralkodó. A nem világos török szövegből úgy tűnik ki, hogy még további 3 ezer janicsárral egészítették ki a meghódított vár védelmét. Biztosításképpen a budai vár őrizetére rendelték Veli pasát, a ruméliai beglerbéget, néhány ezer janicsárral.[237]

Az oszmán hadsereg a padisahhal november 4-én távozott el Egerből, és Szolnokon, Szegeden, Péterváradon át Konstantinápolyba tért vissza.[238]

Miksa főherceg, ütőképes csapatai és tüzérsége zömétől megfosztva, kénytelen volt felhagyni a vár felmentésének a gondolatával, és csüggedten Kassára, majd Bécsbe ment. Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem Diósgyőrben húzódott meg.[239]

Az egri vár elvesztésének végső epilógusaként az uralkodó szokásosan Nyáry Pált is jelentéstételre szólította fel. 1596. november 10-én kelt részletes beszámolójában — mely azonban mindezideig, sajnos, a levéltári kutatások során nem került elő — a volt főkapitány a gondjaira bízott vár elvesztésének minden felelősségét a vallonokra hárította.[240] Claudio Cogonara 1597. január 1-én készítette el jelentését az eseményekről.[241]

A török történetírók nagyotmondása szerint az Eger elleni hadjárat sikere csupán nyitánya lett volna a felsőmagyarországi bányavárosok megszerzésének. Tény azonban, hogy a XVII. századi oszmán hódítások során ebben az irányban, észak és északkelet felé mélyebben behatolni meg sem kíséreltek. Eger Magyarországnak ebben a részében éppen úgy határpontja maradt a hódoltságnak, mint Kanizsa és lényegesen később Érsekújvár és Várad. *Eger eleste azonban mindenképpen súlyos csapást jelentett annak ellenére is, hogy nem vált további ellenséges terjeszkedés kapujává.* Az egri vár vesztével további értékes magyar területeket kebelezték be a törökök, sőt még Borsod vármegyében is jelentékeny számú falura terjesztették ki kemény adóztatásukat, s a lakosság zaklatását. Nem lehetett már az egriekre számítani az ellenséges kézben lévő Hatvan, Jászberény, Szolnok, Balaszentmiklós térségének, s a Heves-Külső Szolnok megyei Tisza-vonal szemmeltartásában, s a hódítókat folyamatosan nyugtalanító rajtaütésekre sem.

A várnak, kivált kelet felől, de nem kis mértékben északról is, határozottan rossz volt a fekvése, s ez rendkívül kedvezőtlen adottságot képezett a védőkre, de ugyanakkor igen kedvezőt a jó tüzérséggel rendelkező támadókra. Ellentétben az 1552. évi ostrommal, számottevően több nagy kaliberű ágyúval támadtak a törökök 1596-ban Egerre. Amíg Dobó várát csak 14 öregágyúval lőtte az ellenség, addig III. Mohamed szultán serege már 23 „vártörő" ágyúval tá-

235 *Illésházy:* 35. o.; *Komáromy:* i. m. 283., 292. o.
236 *Kjátib:* 266. o.; *Decsi:* i. m. 36. o.
237 *Kjátib:* 266. o.
238 *Miksa:* 566. o.; *Kjátib:* 266. o.; *Hammer:* i. m. 619. o.
239 *Istvánffy:* 776. o.; *Komáromy:* i. m. 299. o.
240 Kropf: i. m. 21. o.
241 *Cogonara:* i. m.

madta a várat. Ugyanekkor viszont *a várbelieknek szinte teljes tüzérségi tevékenységi hiánya* folytán a török állások és ütegek nem voltak veszélyeztetett helyzetben.

Igen nagy nyomatékkal esett latba *a vár teljes kiépítettségének a hiánya.* Itt nemcsak az egész falrendszeren a mellvédek hiányára célzunk, melyre már hosszú esztendőkkel korábban egy várvizsgáló bizottság felhívta a figyelmet, hanem a külső vár keleti végében hiányzó két nagy füles bástyára utalunk.

Számottevő szerepet kapott a vár feladásában *a vár kellően fel nem készített volta.* Egy fontos végvár védelmében megbocsáthatatlan mulasztásként értékelhető, hogy csupán 8 tüzére volt, akik közül 5 betegen feküdt, a három egészséges viszont nem rendelkezett kellő tapasztalattal. Ezzel a ténnyel magyarázható, hogy az egész ostrom során a legkülönbözőbb források egybehangzóan *csak a védők puskatüzéről beszélnek, de ágyúzásáról nem.*

Kétségtelenül kedvezőtlenül hatott *a védők soknemzetiségű volta mellett szinte az utolsó napokban, hetekben odaérkezett segédcsapatok katonái kívánatos összeszokottságának a hiánya is.*

Döntő szerepet játszott a vár kapitulációjában *a főkapitány és vezető tisztjeinek erélytelensége, melynek eredményeként éppen az ostrom kritikus időszakában képtelenek voltak a kellő, szükséges rendet s a kívánatos, feltétlen, szigorú fegyelmet fenntartani.* A hirtelenében összeállott katonaságból *hiányzott a végsőkig való kitartáshoz a lelkesedés. A* vár tisztjei nem biztosították a rendelkezésükre álló szigorú haditörvénnyel a védelem egyik lényeges követelményét: *a feltétlen vasfegyelmet.*

Nyáry Pál nem ismerte fel, hogy egy-egy fegyelmezetlen, vagy éppen magáról megfeledkezett, megingott jellemű katonája milyen súlyos veszélyt jelentett a szilárd védelem kollektívájára.

Amikor a külső várban megtörtént a lőporrobbanás és pánik ütötte fel a fejét a katonák, asszonyok és gyermekek között, meg sem próbálkozott a tisztikar, élén a főkapitánnyal, a rend helyreállításával, hanem sorsára hagyván a külső várat, a menekülőkkel ők is a belső várba futottak.

Számottevő hibának kell betudnunk, hogy Cogonara figyelmeztetése ellenére, *nagyszámú polgári személy, láthatóan kivált asszony és gyermek maradt az ostrom tartamára a vár falai között,* noha lett volna kellő idejük a biztonságos, távolibb helyre való távozásra. Ezeknek az embereknek kétségtelenül jelentékenyebb pánikhangulata számottevően befolyásolta, rontotta a fegyveres erő magatartását.

Láthatóan a vár parancsnoki kara, élén Nyáry Pállal, *nem alakított ki a kifogástalan ostromtervvel* rendelkező, célratörő megfontoltsággal és halált megvető bátorsággal küzdő ellenséggel szemben *semminemű védelmi tervet.*

A szemben álló küzdő felek erőviszonya mindenképpen a szultáni sereg javára billentette az ostrom kimenetelét. Az utolsó pillanatban sebtében Egerbe irányított 800 fegyveres már be sem juthatott az ostrom alá vett várba. 3 400 fegyveres volt Eger falai között, s 22—23 napi kemény harc után kapitulálni kényszerültek *a hatalmas létszámfölényben levő ellenség előtt.* III. Mohamed hadserege létszámának becslésére a tanulmányunkban közölt meglehetősen eltérő, de egyértelműen magas forrásadatokon túlmenően nem vállalkozhatunk — amiként azt Marosi Endre sem tette meg egy 1978-ban megjelent cikkében.[242]

Értékelésünk során nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy *e korban a végvár nem csupán azzal teljesítette feladatát és kötelességét, hogy megvédelmezte magát, hanem azzal is, hogy maximális ideig feltartóztatta és apasztotta a*

242 *Marosi Endre:* Gyávák voltak-e az egri hősök utódai?; Élet és Tudomány, 1978. július 21., 29. sz. 914., 917 o.

támadók erejét. Ebből a szempontból Nyáry katonái nem állottak kötelességük magaslatán.

A védelem negatív tényezői ellenére azonban tényként kell megállapítanunk, hogy *Eger vár védői az ostrom első felében derekasan, bátran, kifogástalanul helytálltak, s a nagy fölényben lévő törökök méltó ellenfelének bizonyultak. A lábrakapott pánikhangulat azonban idő előtt felőrölte ellenállásukat, s a harcnak esküjükhöz híven való folytatása helyett — életüket megmenteni akarván — a megadás útját választották. Az a pszichológiai folyamat, melynek eredménye a védők által kezdeményezett kapituláció volt, nem tükrözi egyértelműen a katonák gyávaságát, hanem a bonyolult és veszélyes helyzetben kialakult, de csírájában el nem fojtott pánikhangulat logikus következményeként értékelhető.*

Nem csekély jelentőséggel bír az egri helyzet megítélésében az a körülmény is, hogy *Miksa főherceg tekintélyes létszámú és kellő tüzérséggel felszerelt serege a veszélyeztetett egri térség védelme helyett Hatvan meddő, s ráadásul rövidesen feladott elfoglalásával emésztette fel azokat az értékes napokat, melyeket azután a nagy esőzések folytán amúgy is járhatatlanná vált utakon már nem tudott többé behozni.* Így érte azután a messzi Rimaszombaton Eger elestének a híre.

Miksának figyelembe kellett volna vennie, hogy *a szultán későn érkezett meg az országba: augusztus 9-én érte el Belgrádot, ahol még ráadásul 27 napon át (!) meddően táborozott.* Ha ezt az időpontot összevetjük más török hadjáratok érkezési idejével, akkor egyértelműen megállapíthatjuk, hogy *ilyen késő még nem érkezett a Balkán felől török sereg számottevő hadjáratra Magyarországra.* 1526-ban június 30-án, 1529-ben július 17-én, 1552-ben június elején 1566-ban július 19-én érkeztek meg az oszmán hadak Belgrád alá. *1596-ban csökkent tehát a törökök számára a tényleges ostromban hasznosítható napok száma, amit még tovább rontott a vár alatti nagy őszi esőzés, illetve annak következményeként a felázott, sáros talaj.* 1552-ben szeptember 11-én, 1596-ban pedig 9 nappal később, szeptember 20-án érkeztek meg a csapatok az egri vár falai alá.

Az egriek helyzetének egyik számottevő kulcsa tehát vitathatatlanul Miksa főherceg hada kezében volt. Merőben másként alakultak volna az események, ha nem vesztegette volna el Hatvan ostromával, s az ide-oda vonulgatásával a soha többé nem pótolható időt. Pedig — amint láttuk — a Habsburg-sereg annyira megrettentette a török főseregtől előreküldött Dzsáfer pasa csapatait, hogy tétlenül nézték végig Hatvan vesztét, s nem merték még csak háborgani sem a tévesen 75 ezer főből állónak vélt keresztény sereg akcióját.

De Eger feladása után, a mezőkeresztesi csata első, győzelmi periódusát sem kamatoztatta Miksa Eger érdekében, hanem katonái fegyelmezetlensége teljes kudarcba fojtotta a sokat ígérő korábbi sikert. Nem vitatható, hogy a mezőkeresztesi csatában a szultán hadának a megverése, megfutamítása mindenképpen meghozhatta volna a katonailag csak gyengén megerősített, s az ostrom során súlyosan megrongált egri vár visszaszerzését. Ha Miksa csapatai csak néhány nappal korábban is megtámadták volna a szűk egri völgyben táborozó törököket, s a völgyet szegélyező keleti dombsor tetejéről tűz alá vették volna őket, másként alakultak volna bizonyosan az egri események. Ennek a lehetősége fel is merült az éber és óvatos török hadvezetésben. Kjátib Cselebi szerint már a keresztesi Habsburg-tábor hírére igen sok török főember azt javasolta a padisahnak, hogy „a teret fel kell hagyni." Molla Szeád-eddin pedig világos egyértelműséggel látta és tárta fel azt a nagy veszélyt, melyet a szűk egri völgyben ellenük indított gyalogsági és lovas, valamint tüzérségi támadás

reájuk nézve jelentett volna. Az ellenség a Habsburg-hadvezetés késedelmeskedésének és katonái fegyelmezetlenségének köszönhette, hogy az nem tudott érdemben beavatkozni az események folyamatába.

Azt, hogy 1596 őszén Eger vára török kézre került, tehát egy sor egymást hatványozó, igen különböző kedvezőtlen tényező összejátszásának eredményeként tekinthetjük, s nem írhatjuk — amint azt eddig általánosságban tartották — egyértelműen a védők gyávaságának a rovására.

Иштван Шугар

ПАДЕНИЕ КРЕПОСТИ ЭГЕР В 1596 ГОДУ

Резюме

22 июня 1596 года султан Мохаммед III. выступил со своим войском из Константинополя и, простояв в лагере под Белградом 27 дней (!), после долгих споров и размышлений направился к Эгеру. Пока османская армия продвигалась по течению р. Тисы на север, войска Габсбургов 3 сентября того же года совершили внезапный налет на город Хатван, усторив страшное кровопролитие в рядах турок.

20 сентября турецкая армия прибыла к подступам крепости Эгер. Крепость состояла из двух частей: внутренней, находившейся на возвышенности с крутыми склонами, и внешней, на восточном хребте холма. Сам город был расположен к западу у подножья крепости. С точки зрения рельефных условий расположение крепости было чрезвычайно неблагоприятным, ибо с восточных холмов крепость могла просматриваться и простреливаться.

Численность турецкой армии, двинувшейся на осаду крепости, достоверно не известиа. На защиту крепости наскоро собралось 3400 воинов: венгров, австрийцев, немцев, моравцев, поляков, итальянцев, испанцев, валлонцев, несколько шведов и даже один англичанин. Комендантом крепости был Пал Ньяри Бедегский.

Наступающий противник обложил крепость и город, последний защитники 23 сентября оставили, сдали, и все свои силы сосредоточили в крепости.

Ведя систематическую осаду, турки обстреливали крепость из пушек с 24 сентября по 3 октября. 4 октября, поддавшись панике, вызванной взрывом пороховой бочки во внешней крепости, находившиеся там 1500 солдат, очертя голову, ринулись к внутренней крепости, но ворвавшиеся во внешнюю крепость турки совершили в их рядах большую сечу.

Падение внешней крепости решило и судьбу внутренней.

Противник заминировал в трех местах каждую из двух восточных больших неоитальянских угловых башен внутренней крепости, но взрывы не образовали в крепостной стене обрушения, достаточного для проникновения. Положение наступающих осложнялось и начавшимися холодными осенними дождями, сделавшими скользкими крутые склоны холмов.

Между тем под командованием эрцгерцога Максимилиана армия Габсбругов, сдав занятый ею город Хатван, обошла по большой дуге горный массив Черхат, и двинулась на выручку крепости Эгер. Однако императорские войска продвигались вперед по слишком удлиненному пути и в беспролазной грязи очень медленно и 12 октября они подошли лишь к крепости Фюлек (Филяково) в Северной Венгрии.

Солдаты эгерской крепости стойко защищали внутреннюю крепость, но изо дня в день всё более росло в их рядах сознание безысходной обреченности и гибели, они уже не могли надеяться на спасение со стороны запаздывавшей деблокирующей армии. Вначале тайком, затем всё более в открытую и в конце концов уже с ведома коменданта крепости повелись переговоры в турецком лагере о сдаче крепости. В конечном счете защитники крепости, приняв письменное обещание султана о предоставлении им свободного отхода, 12 октября 1596 года сдали крепость. 13 октября это важное фортификационное сооружение Венгрии было уже в руках турок.

Из солдат, оставившихся крепость, турки (татары?) перерезали всех немцев до единого, так как им вменялось в вину кровавое побоище в Хатване. Между прочим был полонены комендант крепости и весь офицерский состав, однако позднее многим из них удалось бежать.

Тем временем войско эрцгерцога Максимилиана, соединившись с трансильванскими войсками, прибыло к близлежащему селу Мезёкерестеш, где 23 октября успешно сразилось с турецкими войсками, посланными из крепости Эгер.

Узнав об этом, султан Мохаммед III. основные силы своей армии двинул из-под Эгера к селу Мезёкерестеш, где 26 октября окончательно одержал сокрушительную победу над армией Габсбургов, обеспечив тем самым прочное сохранение за собой эгерской крепости.

После успешной обороны в 1552 году имевшей столь большое стратегическое значение крепости Эгер её падение в 1596 году означало начало турецкого господства, длившегося 91 год, в руки османов перешла крепость, прикрывавшая самый короткий маршрут из Вены и Северной Венгрии (горнопромышленных районов) в Трансильванию.

István Sugár

DER FALL DER BURG VON EGER, 1596

Resumée

Der Sultan Mohamed III. brach mit seinem Heere aus Konstantinopel am 22-sten Juni 1596 auf und setzte nach einer 27 tägigen Lagerung, in Belgrad, nach einer langen Diskussion und Erwägung seinen. Weg Eger fort.

Während das osmanische Heer entgang der Theiss nach Norden marschierte, stürzten die Habsburger Truppen am 3-ten Sept. die Stadt Hatvan herunter, gewährt den dort anwesenden Türken einen ungeheueren Blutbad.

Das türkische Heer kam am 20-sten Sept. zu Eger an. Die Burg stand aus 2 Teilen: aus der an der steilseitigen Höhe stehenden Innen- und der auf den östlichen Hügelrüchen kletternden Aussenburg. Die Stadt selbst lag in westlicher Richtung unter der Burg. Zufolge der Terraingegebenheiten war die Lage der Burg ausserordentlich ungünstig, weil man von den Östlichen Höhe in die Burg hineinsehen bzw. -schiessen konnte.

Die Stärke des zum Sturm aufmarschierten türkischen Heeres kennen wir nicht glaubwürdig. Zur Verteidigung traten — mit schnell erhöhter Stärke — 3400 Soldaten: Ungarn, Österreicher, Deutsche, Böhme, Mährer, Polen, Italiener, Spanier, Wallonen, einige Schweden und auch Engländer. Der Kommandant der Burg wurde Paul Nyáry von Bedeg.

Das angreifende türkische Heer belagerte die Burg und die Stadt. Die letztere wurde am 23-ten Sept. aufgegeben und ausgeräumt und wurden die allen Kräfte in der Burg zusammengezogen.

Zwischen 24. Sept. — 2. Okt. wurde die Burg türkischereits — in Rahmen einer methodischen Belagerung — mit Artillerie beschossen.

Am 4-ten Oktober, auf die Auswirkung einer Panik wegen der Explosion eines Pulverfasses in der Aussenburg, flüchteten 1500 Soldaten mit einem sturmischen Anrennen in die Innenburg, und erlitten von den in die Aussenburg stürzenden Türken schwere Verluste.

Der Fall der Aussenburg besiegelte such des Schicksal der Innenburg.

Der Feind minierte an drei Stellen die 2 grossen nach Osten gelegenen Eckenbasteien unter, aber die Explosionen ergaben keine für das Eindringen geeignete Wandstürzung. Die Lage wurde auch durch das begonnene Herbstregen erschwert, weil das steile Boden schlüfrig wurde.

Währenddessen das Habsburger Heer unter dem Befehl des Erzherzogs Maximilian, das die Burg von Hatvan aufgegeben hatte, kam in Bewegung — mit Umgebung des Cserhát Gebirges, um Eger zu befreien. Aber die Truppen konnten sich wegen des langen Weges und des bodenlosen Kotes sehr langsam vorwärts bewegen, sie waren am 12-ten Oktober nur bei Fülek in Oberungarn.

Die Soldaten in Eger hielten in der Verteidigung der Innenburg sehr brav stand, aber wuchs in ihrer Reihe des Bewusstsein der sicheren Stürzung an, da sie an ihrer Befreiung von der verspätenden Befreiungsarmee nicht glauben konnten. Es begannen Verhandlungen mit den Türken — zu erst in geheim, dann offen, zuletzt mit dem Wissen des Burgkommandanten von der Übergabe. Am Ende gaben die Verteidiger die Burg auf, nachdem der Sultan für ihren freien Abmarsch das Versprechen schriftlich gegeben hatte. Schon am 13-ten Oktober war diese wichtige Festung Ungarns in türkischer Hand.

Unter den abmarschierenden Soldaten wurden die Deutschen bis zum letzten Mann von den Türken (Tataren[?]) gemetzelt, weil man ihnen den Blutbad in Hatvan zugeschrieben hatte. Sonst fielen der Burgkommandant und auch sein Offizierkorps in türkischen Gefangenschaft, später konnten mehrere Personen aus der Gefangenschaft entfliehen.

Während dessen kam die Armee unter Erzherzog Maximilian, vereinigt mit den Kräften von Siebenbürgen, zum naheliegenden Ort Mezőkeresztes an, wo sie gegen die von Eger herhier geschickten türkischen Truppen am 23-ten Oktober eine erfolgreiche Schlacht erkämpfte. Auf diese Nachricht führte Sultan Mohamed III. von Eger nach Mezőkeresztes, die Mehrheit seiner Armee, wo er am 26-sten Oktober für die Habsburger Armee — letzten Endes — eine vernichtende Niederlage bereitete womit er für sich den dauernden Besitz der Burg von Eger sicherstelle.

Der Fall der strategisch so wichtigen Burg von Eger im 1596 — nach der erfolgreichen Verteidigung in 1552 — bedeutete den Beginn der 91 jährigen türkischen Herrschaft, die ausserdem den kürzesten Weg von Wien, bzw. Ober-Ungarn nach Siebenbürgen sicherte.

SIPOS FERENC

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC ELŐKÉSZÍTÉSE 1697—1703

Forradalmi helyzet Magyarországon a XVII. század végén és a XVIII. század elején

Rákóczi és Bercsényi patetikus szavakkal fordul a hazaszerető, a régi, dicsőséges szabadságot óhajtó egyházi és világi, nemes és nemtelen, fegyverviselő és otthon lakos magyarokhoz. Az 1703. május 6-án és május 12-én Brezánban kiadott, fegyverfogásra szólító kiáltványukban[1] szükségtelen részletesen írniuk a sérelmekről, a megindítandó háború okairól: akikhez szólnak, azok félszavakból is értenek. A Habsburg-uralom törvénytelen hatalmaskodását, kegyetlenségét, zaklatását érzékeltetendő elég csak a porcióztatásra, az adóztatásra, a só drágaságára, a török háború után vissza nem adott jószágokra, a magyar törvények meg nem tartására, a nemesi szabadság csorbítására utalniuk. Épp abban van a kiáltvány mozgósító ereje, hogy szavaihoz a hallgatóság, a társadalom minden rétege — itt még a nemesi és nem nemesi sérelmek egyensúlyban vannak — a maga konkrét sérelmeit hozzákapcsolhatja.

1704 januárjában — megváltozott körülmények között: a Tiszántúl és a Felvidék elfoglalása után egyre több köznemes és főúr csatlakozott — Rákóczi kiáltványban[2] adta a világ tudtára a kuruc háború okait. A küzdelem jogosságát akarja elismertetni a külföldi államokkal: most már részletes érvelésre van szükség. A terjedelmes Manifesztum 21 pontban foglalja össze a sérelmeket — a hangsúly a nemesség sérelmeire tevődik át.

Bár fontos ismernünk, hogy Rákóczi és a mellette fegyvert fogó kortársak mivel érveltek, miért tartották jogosnak az 1703 nyarán megindított küzdelmet, helytelen lenne csak rájuk hivatkoznunk. R. Várkonyi Ágnes történész a másik fél érdekeit, törekvéseit is figyelembe vette[3], az alábbiakban az ő megállapításaiból idézünk:

A XVI. században megindult állami centralizáció a XVII. század második felében válik erőteljesebbé, ekkor már felismerhetők a majd Mária Terézia uralkodása alatt kibontakozó abszolutizmus főbb vonásai. I. Lipót elődeihez képest komoly eredményeket ér el: a törökök elleni sikeres visszafoglaló háború ré-

1 Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban — OSZK) kézirattára. Fol. Hung. 1389. Thaly Kálmán kuruckori okmánygyűjteménye (a továbbiakban — Thaly gyűjtemény) II. köteg. Eredeti okmányok, 1703. év 2—3. lap. Az ismert példányok közül (valamennyi másolat) ez őrizte meg legteljesebben az eredeti pátenst.

2 Kiadva *Ráday Pál* iratai I. k. (Sajtó alá rendezte Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc, Pap László) Budapest, 1955. 92—110. o.

3 *R. Várkonyi Ágnes:* A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágyság a XVII—XVIII. század fordulóján. Századok (a továbbiakban — Sz) 1965. 679—720. o. Ez a tanulmány kötetben is megjelent — *R. Várkonyi Ágnes:* Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Budapest, 1978. 26—90. o.

vén új országrészeket von hatalma alá, törvényben ismerteti el a Habsburg-ház örökös királyságát[4], politikai és gazdasági intézkedéseivel szorosabban kapcsolja Magyarországot birodalma többi országaihoz.

A császár az államhatalomnak (melynek magyarországi képviselői a katonák, a hadi comissariusok, a hadseregszállítók, a jezsuiták, a sótisztek, a harmincadosok, továbbá a német, cseh, olasz új földesurak és a különböző bizottságok tagjai, valamint a hazai „németes urak") valamiféle kiegyenlítő szerepet szán: az államfő kötelessége igazságosan elosztani a terheket a szegények és gazdagok között, s feladata megvédeni a köznépet a kiváltságosak túlkapásaitól.

A rendi megajánlástól független zsoldoshadsereg fenntartása, a bürokratikus államszervezet kiépítése, a háborúk azonban megnövelik a költségeket. A Habsburgok birodalmuk egyetlen országában sem rendelkeztek olyan iparral, olyan polgári, vagy polgárosodó réteggel, ami gazdasági és társadalmi támaszuk lehetett volna, így kölcsönöket, segélyeket kénytelenek felvenni. Ezek előteremtése és adminisztrálása viszont újabb anyagi terheket jelentett és lassította a rendi befolyástól független államszervezet kiépítését, nemesi csoportokat segített pozíciókba.

A szakemberek hamar észlelték a külső hitelekre épülő államkincstár veszélyeit: az első nagy hitelezők, a délnémet tőkések összeomlása a XVI. század végén válságot idézett elő, ami évtizedekig éreztette hatását. A stabilizáció feltétele a hitelezőktől való függetlenedés — így látta Geizkofler Zakariás, a Habsburgok éles eszű pénzügyi szakembere.

Új pénzforrásokat kellett keresni!

A Magyarország átszervezésével foglalkozó tervezetek a királyi jövedelmek kiaknázását, átalakítását és a rendszeres, jól szervezett adóztatást javasolják. Így lehetne visszaszorítani az államkölcsönöket, csakhogy az adók a kölcsönök fejében már le vannak kötve! (1700-ban a magyarországi adó egy részéből már tartozást törlesztenek az egyik udvari hitelezőnek. 1701-ben a kamarai tisztviselők a kölcsönök visszafizetésére szedik az adót, 1702-ben pedig már a következő évben esedékes adó egy részét is követelik! 1703-ban meghalt az udvar fő hitelezője, Oppenheimer Sámuel: 1703. április 24-én Lipót császár intézkedik: a Tizenhárom Vármegye az 1704. és 1705. évi adóból fizesse ki a hozzátartozóknak járó 873 000 forintot!)

Az 1698. szeptember 10-i bécsi tanácskozáson Magyarország évi adóját — 1698. november 1-től 1699. október 31-ig — az udvar négymillió rhénes forintban állapította meg (Ez duplája az 1694—1697 között állandósult összegnek). Az adó tizenhatodát a városoktól akarták beszedni, a fentmaradó 3 750 000 forint egyharmadát a nemesség felső rétegeitől (a mágnásoktól, a klérustól és a köznemesektől), kétharmadát pedig a jobbágyoktól és a jobbágyokkal együtt adózó rétegektől várták (a telkes jobbágyok mellett adóznak a zsellérek, a libertinusok, a taxás és árendás paraszti elemek, a mezővárosok, a hajdúvárosok, a jász-kun kerületek lakói és a nemesi társadalom legalsó rétegei, a taxás nemesek, az armalisták és a curialisták is).

Azonban a tanácskozáson a kiváltságos nemesség csupán 50 000 forintot ajánlott meg. Az udvar előbb ötszázezerre, majd negyedmillióra csökkentette velük szemben az igényét, a teljes összegből viszont nem engedett, így végülis a jobbágyoktól 3 500 000 forintot követelt! A végrehajtás során a különböző hátralékok, a visszaélések, túlkövetelések ezt az összeget is megemelték (Magyarország északkeleti vármegyéi 1698-ban 39 181 forint 61 dénárral, 1694-ben és 1695-ben 43 105 forint 19 dénárral, 1696-ban 27 494 forint 50 dénárral, 1697-ben

4 1687. 2., 3. törvénycikk.

7 649 forint 51 dénárral fizettek többet, mint amennyi portáik száma után járt volna!)

Az egyik alapvető ellentmondás: a háborús költségek évről-évre növelik az adót, ugyanakkor a háború pusztítja az adó alapját jelentő jobbágygazdaságokat is, Magyarország viszont, Lipót uralkodásának kezdetétől, 1657-től kisebb-nagyobb megszakításokkal hadszíntér. A másik alapvető ellentmondás: korábban az adó egy részét természetben kellett fizetni, vagyis ellátni a katonaságot. 1698-ban készpénzben vetették ki az adót, ugyanakkor az adóba fizetendő pénz előteremtését maga az állam gátolta. Ami a háborúk, a zsoldosok pusztításai és a katonaság ingyenes élelmezése után még megmaradt, azt a kereskedelem teljes befullasztása tette tönkre.

A feudális társadalom egésze állandó adó készpénzben fizetésére csak a társadalmi munkamegosztás igen előrehaladott fokán szorítható, ehhez folyamatos és zavartalan árutermelésre, áruértékesítésre van szükség. Az a gazdaságpolitika, amelynek fontos tényezője az adó, csak akkor eredményes, ha biztosítja az elvett összegek újratermelésének a feltételeit.

A XVII. század uralkodó gazdaságpolitikája a merkantilizmus. A Habsburg-udvarban a kameralisták tudatosították azt a felfogást, hogy az államok meggazdagodásának legcélravezetőbb módja a kereskedelem. De így látták ezt a főurak, nemesek, egyházi méltóságok és főtisztviselők is, provizoraik lelkére kötvén, hogy a pénzszerzés leghathatósabb módja az eladási alkalmatosság.

Magyarország fő jövedelemforrása egyrészt a bor-, a marha- és némileg a a gabonaexport, másrészt a belső sókereskedelem. A bor, marha, gabona kivitelét és a só belföldi értékesítését a XVII. század végén az államhatalom tilalmakkal, monopóliumokkal, vámokkal nehezíti meg, teszi lehetetlenné. A törökökkel való kereskedelem monopóliumát a vasvári béke megkötése (1664) után az Orientalische Compagnie kapja meg, melyet a marhafelvásárlás kizárólagos jogának, s a Bécsbe és Szilézia felé irányuló marhakereskedelem monopóliumának elnyerése követ. Marhakivitelre — a törököket kiűző háború idején — a hadsereg magas rangú tisztjei, köztük néhány magyar főúr, nyernek császári kiváltságlevelet. Az erdélyi főnemesek az udvarnál 1695-ben sikertelenül próbálkoznak a marhakereskedelmi monopólium megszerzésével. Ugyanebben az évben császári rendelet tiltja meg a velencei és lengyelországi marhakivitelt.

A hadsereg élelmezése az udvari kamara főhitelezőjének, Oppenheimer Sámuelnek a monopóliuma volt. 1676 és 1703 között — némi megszakítással — az ország egy részén, majd egész területén minden gabonára elővásárlási joga volt. Vállalkozását az udvari kamara rendeletei segítették. Felvásárlói vám- és illetékmentességet élveztek. Az összeszedett nagy mennyiségű élelem (1693-ban 150 000 mázsa liszt és 60 000 véka zab) elszállításáról a megyék lakosságának kellett gondoskodnia, ingyen vagy szabott áron.

Az egyik legjövedelmezőbb üzletnek a sóeladás bizonyult, amit 1690-ben állami monopóliummá tett az udvari kamara, s 1690—1693 között csak egyes kommisszáriusoknak és főélelmezésmestereknek engedélyezte bizonyos mennyiség szállítását, eladását. 1694-ben 250 000 forintért Eszterházy Pál nádor vette haszonbérbe a magyarországi sókereskedelmet. A vállalkozás anyagi alapját Oppenheimer Sámuel és néhány erdélyi főúr teremtette meg. Az irányítást és a lebonyolítást Oppenheimer és emberei végezték, a só árát ők szabták meg. 1694-től 1699-ig Nógrád és Hont vármegye kivételével (itt a Szepesi Kamara árulta a sót) Magyarországon a nádori vállalkozás, a Societas Transylvanico-Palatinalis rendelkezett a sóeladás kizárólagos jogával. 1699-től a kincstár vette át a sókereskedelmet.

A XVII. század végére a kincstár, néhány főnemessel, kamarai tiszttel és a császári hadsereg tisztjeivel együtt, a Hegyalján a szőlők jelentős részét birtokolja. A katonaság a belső piacokon a borárulás jogát helyenként teljesen kisajátította (de lefoglalták a kereskedelem más szabadon maradt területeit, helyi piacait is). A magyarországi borok kivitelére 1702-ben Segdewich Zakariás angol-perzsa kereskedő társasága kap szabadalomlevelet.

A monopoltársaságok, a kiváltságokat élvező csoportok önkényes árszabásaikkal nagy drágaságot idéztek elő; sokkal károsabb volt azonban az, hogy lefoglalták a belső piacokat és a lakosság legkülönbözőbb rétegeit jórészt kiszorították onnan. (A máramarosi lakosság egyedüli jövedelme a sókereskedelem volt. A sómonopóliumot a környező vármegyék, Szatmár, Ung, Ugocsa, Bereg is megérezték, sőt Árva, Trencsén, Szepes és Bars vármegyék is. A bor- és marhakereskedelem korlátozása a Hegyalja és az Alföld mezővárosainak parasztlakosságát, továbbá a volt végvári katonacsoportokat sújtotta). Megszüntették a pénzszerzés korábbi lehetőségeit!

Magyarországon pénzhiányra panaszkodtak.

Az adó nem a jobbágyi munka hasznából, jövedelméből folyik: a jobbágygazdaságot emészti fel! A parasztember ökrét, majd irtásföldjét, szőlőjét, örökségét zálogosítja el. Egy forintot nehezebben tud adni a XVII. század végén, mint korábban tizet. Gyermekeit kínálja a törököknek — pénzért! Általános eladósodás jelei mutatkoznak az ország egész területén a parasztlakosság különböző rétegeinél.

A nemesség mezőgazdasági áruértékesítésének lendülete az exportlehetőségek megszűnésekor tört meg. A XVII. század utolsó negyedében már az egyházi és világi főnemességnek az udvarhoz közel álló tagjai közül is kevesen vannak, akik nem szorultak ki a nagyobb kereskedelmi ügyletekből. Csak az erdélyi főnemesség tartja meg viszonylag sokáig az állami jövedelmek bérleteit, s húz hasznot a só- és gabonakereskedelemből. A század végére, a századforduló táján azonban őket is félreállítják. A földesúri gazdaság jövedelme az úrbéri szolgáltatásokra, az uradalom piacára korlátozódik. A vásárlókör az uradalom jobbágyságára zsugorodik össze.

Nincs pénz! És Bécs áttekintésre képtelen gazdaságpolitikájára jellemző, hogy a bajon tüneti kezeléssel akarnak segíteni: fedezet nélküli rézpénzzel árasztják el az országot, amit viszont adóba nem fogadnak el. Az adott körülmények között látszatmegoldást jelentett a nemesség megadóztatása is.

A kör bezárult.

A szabadkereskedelem a vámok és monopóliumok nélküli, akadálytalan áruértékesítés lehetőségét jelenti; megszüntetése miatt a XVII. század közepétől egyre határozottabb felháborodás érezhető a rendi nemzeti ideológiában.

Népi kuruc mozgalom

A Wesselényi-összeesküvés leleplezése, az 1670. évi felkelés bukása után Erdélybe tömegesen érkeznek a bujdosók, akiket kurucoknak is neveznek. A kuruc mozgalom negyven év alatt több támadást indít, felkeléseket robbant ki, s két hosszan tartó háborút vív a császári katonasággal (Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc vezetésével). A gyér adatokból az tűnik ki, hogy az első kuruc háború bukása után Thököly volt tisztjei szervezik meg a népi kuruc[5] mozgal-

5 A népi kurucság megjelölést Esze Tamás történész használta először, hogy mit értett rajta, utóbb részletesen kifejtette, l. *Esze Tamás:* Népi kurucság, kupecek és szegénylegények. Kortárs, 1976. 3. szám 433—434. és 437. o.

mat. A háború alatt kiemelkedtek a jobbágysorból, a megszerzett szabadság azonban a háború elvesztésével veszélybe került, félő volt, hogy újra jobbágysorba kényszerítik őket.

De hogyan sikerült ezeknek az agitátoroknak tömegbázisra szert tenniük?! A Magyarországon érvényesülő általános tendenciákról, a forradalmi helyzet kialakulásáról már szóltunk. A XVII. század végén, a XVIII. század elején elvileg bárhol elképzelhető a fegyveres harc megindulása, mint ahogy vannak adatok nyugat-felvidéki, dunántúli paraszti megmozdulásokról, s az ország valamennyi vidékén elszaporodtak a rablótámadások.[6] De komolyabb fegyveres felkelést csak hármat ismerünk, az 1697-es hegyaljait, az 1703-as tiszahátit és az ugyancsak 1703-as diószegit. 1697. június 30-án a támadás a sátoraljaújhelyi vásáron indult meg. Július elsejére virradóra a felkelők elfoglalják Sárospatakot és Tokajt (A regéci hegyekből és a szalánci erdőkből csaptak rá Újhegyre, Patakra és Tokajra), majd egy csoportjuk, Kövér Ferenc vezetésével, Ónod ellen indult. Az 1703. május 20-án kezdődő tiszaháti felkelés színtere Tarpa, Vári, Bene, Beregszász. A diószegi felkelés 1703. július 19-én robbant ki. Bár a hegyaljai felkelés nem korlátozódott csak a Hegyaljára, július elsején felkelés támadt Beregben, Ungban, Ugocsában, Biharban és talán több helyen is a Partiumban és a Tizenhárom Vármegye területén,[7] a tiszaháti felkelők meg szinte egész Bereget és Ugocsát ellepték, s feltehetően a diószegi szervezkedés sem korlátozódott csak Diószegre, mégis, több mint érdekes, hogy a regéci vár, Újhely (mezőváros), a pataki vár, Tokaj, Ónod (mindkettő vár és város), Beregszász, Vári és Tarpa (mindhárom mezőváros) Rákóczi-birtok![8] (Beregszász csak részben). A Rákóczi-birtokok jobbágyai vajon miért elégedetlenebbek, elkeseredettebbek, „rebellis"-ebbek?! Mert a terhek itt még az országos átlagnál is nagyobbak! A földbirtokosok ugyanis, amennyire lehet, védik jobbágyaikat, hisz az állami terhek növekedése a földesúri kizsákmányolás fokozását lehetetlenné teszi. A Rákóczi-birtokoknak pedig, épp a felkelések előtti időszakokban, nincs földbirtokosuk! (A Rákóczi-birtokokat 1684—1688 között foglalja el a császári hadsereg, s kerülnek először kamarai igazgatás alá. II. Rákóczi Ferenc ténylegesen csak 1694-ben veszi át elhanyagolt birtokait, kezdetben csak keveset tartózkodik Magyarországon, a gazdálkodást csak közvetlenül a hegyaljai felkelés kitörése előtt kezdhette meg. 1701. április 18-án Rákóczit letartóztatták — birtokait újra lefoglalták). Kollonich Lipót bíboros — akit a császár Munkács eleste után a Rákóczi-árvák gyámjának nevezett ki — a Rákóczi-birtokokon megtiltotta a protestáns vallás gyakorlását, a templomokat elvették, a lelkészeket, tanítókat elűzték, az iskolákat, így a pataki kollégiumot is, bezárták. A birtokok gabonatermését a katonai raktárakba szállították el. Kollonich még azt is meghagyta Klobusiczky Ferencnek, a birtokok kinevezett igazgatójának, hogy a katonaság kihágásaival szemben legyen elnéző! A birtokokon rablógazdálkodás folyt, Kollonich nem engedélyezett beruházást, javításokat, mert ezzel önmagát is megrövidítette volna (a jövedelem hatodrésze őt illette); hosszabb időre nem volt érdemes berendezkedni: a munkácsi kapituláció értelmében a gyerekek nagykorúvá válásakor a birtokokat vissza kell adni.[9] A birtokokat elárasztották Kollonich emberei, akik még inkább csak saját zsebükre gondoltak.

A Rákóczi-birtokok gazdátlanságát a vármegyék tisztikara is kihasználja: a

6 Uo. 434. o.
7 Uo. 436—437. o.
8 *Wellmann Imre:* A Rákóczi-birtokok sorsa. Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára. Szerkesztette: Lukinich Imre (a továbbiakban — Rákóczi emlékkönyv). II. k. Budapest, é. n. (1935) 99., 101., 102. o.
9 Mindezekre l. *Thaly Kálmán:* II. Rákóczi Ferenc fejedelem ifjúsága, 1676—1701. Második kiadás. Pozsony, é. n. (1882) 109—110. o.; *Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes:* II. Rákóczi Ferenc. Második kiadás. Budapest, 1976. 59. o.

beszállásolandó katonákat a Rákóczi-birtokokra irányítja, s ide vetik ki a legnagyobb adót![10]

Rákóczi szerint a visszakapott, elpusztult és elnéptelenedett jószágokból néhány esztendeig alig folyt be a szokásos jövedelem egynegyede.[11]

A jobbágyok elköltöznek, hogy megszabaduljanak a fokozódó terhektől — sokan Lengyelországba mennek át! A vármegyei tisztek viszont nem törődnek a lakosság megfogyatkozásával. Ugyanannyi terhet vetnek ki a falvakra, mint amikor még együtt volt a teljes lakosság.[12]

Hogy mi lesz a gazdátlanság eredménye, érzékeltessük Tarpa példájával: 1686-ban még 210 telken 172 családfő és 206 fiúgyermek vagy férfi testvér lakik, 1698-ban viszont a családfők száma 129-re, a háztartásukban élő fiúgyermekek, testvérek száma pedig 81-re apad. A megművelt telkek száma 1686-ban 139 volt, 1698-ban már csak 123. 1686-ban a lakosoknak 133 ökrük, 190 tehenük, 474 disznajuk, 83 juhuk és 202 méhkasuk volt, 1698-ban már csak 59 ökrük, 38 tehenük, 355 disznajuk van, juhuk nincs, a méhkasok száma pedig 27. Tarpát az 1698-as összeírás már nem is nevezi városnak, más okmányok is csak falunak mondják.[13]

Igaz, 1701-ben nem minden Rákóczi-birtok került kamarai igazgatás alá. Rákóczi Ferenc nővérével, Juliannával sok huzavona, pereskedés után a végső birtokosztozkodási egyezséget 1699-ben kötötte meg. Rákóczi Ferenc tulajdonában volt 1701-ben a sárospataki, a tokaji, a regéci, a helmeci, a munkácsi (Szentmiklóssal és Dobronnyal) uradalom egésze, az ecsedi és a felsővadászi fele, a makovicai, nagysárosi, debrői, onodi, szerencsi negyedrésze (ezeket foglalhatta le a kamara); a serkei-csetneki-derencsényi, a székelyhídi-diószegi, a tasnádi, a sólyomkői, a pocsaji, a somlyói és a lednicei uradalmak osztatlanul maradtak.[14] Nos, Beregszász (részben) és Vári a munkácsi uradalomhoz tartozott — ez a két város rövid idő után ismét gazdátlanná vált, viselnie kellett a megnövekedett terheket. (A lefoglalt birtokokra Lipót 1702-ben 2 millió, 1703-ban pedig további 1 millió forintot vett fel Oppenheimer Sámueltől![15] Tarpa ugyan Rákóczi Juliannáé lett, de helyzete lényegesen mégsem könnyebbedett. Rákóczi Julianna még az első osztozkodás (1693) után megkezdte birtokai elzálogosítását — Tarpa már 1696-ban más kezelésébe került.[16]

A népi kuruc mozgalom vezetői szegénylegények (volt Thököly-tisztek, Rákóczi-jobbágyok); a nemesség 1687 után már nem vállalja a harcot.

A hegyaljai felkelés még nem mutat új politikai törekvéseket, a felkelők az elbukott kuruc háborút akarják folytatni, Thököly Imrét tekintik vezérüknek, várják érkezését. A felkelés külpolitikai háttere a Habsburg-török háború.

Jól mutatja a felkelés és Thököly kapcsolatát, hogy Pap János, aki a szervezkedő kurucok közt az íródeák tisztét töltötte be, a felkelés kirobbantása előtt több ízben járt kint Petrőczy Istvánnál, Thököly emigráns tábornokánál, leveleket vitt, leveleket hozott.[17] A Tokajban 1697. július elsején kelt, csatlakozásra szólító kiáltványát Tokaji Ferenc mint „Magyar Országi Méltósághos Fejede-

10 *Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes:* i. m. 1976. 61. o.
11 Principis Francisci II. Rákóczi Confessiones et Aspirationes principis christiani (a továbbiakban Rákóczi Vallomásai). Budapest, 1876. 31. o.
12 *Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes:* i. m. 1976. 61. o.
13 *Esze Tamás—Köpeczi Béla:* Esze Tamás. Budapest, 1951. 10. o. és *Dr. Esze Tamás:* Tarpa és Esze Tamás. Nyíregyháza, 1966. 46—47. o.
14 *Wellmann Imre:* Rákóczi emlékkönyv. i. m. II. k. 107—108. o.
15 Uo. 111. o.
16 Uo. 104. o.
17 *Esze Tamás:* II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. Sz 1954. 296. o.

lem, Thököly Imre kegyelmes Urunk eő Nagysága Ezeredes Capitánya" írta alá.[18]

Hogyan fordul el a népi kuruc mozgalom Thökölytől, miért keres más vezért?! A katonai vereségek hatására a felkelők visszaszorulnak a erdőrengetegekbe. További sorsuk ekkor már a nemzetközi helyzettől függ. A magyarországi hadszíntérre felvonuló török hadsereg 1697. szeptember 11-én katasztrófális vereséget szenved Zentánál, így a mozgalom nem tud új erőre kapni. Sokan életüket vesztették, foglyul estek, a kedvezőtlen külpolitikai helyzetben Thököly leghívebb emberei emigráltak (a vezetők közül Szalontai György eltűnt, Kövér Ferenc meghalt, Kabai Mártont és Tokaji Ferencet elfogták, Makkos András pedig elhagyta az országot; Kis Albert és Esze Tamás még a felkelés kitörése előtt fogságba esett).

1699. január 26-án Törökország húsz évre békét kötött a császárral (karlócai béke). Thököly lehetőségei minimálisra csökkentek. De hívei még mindig vannak. A népi kuruc mozgalom Pap János szervezésével éled újra. Erről a nagybányai, máramarosi havasokban kezdődő szervezkedésről 1701 tavaszán szerez tudomást Löwenburg szatmári császári parancsnok;[19] maga a szervezkedés nem sokkal lehet régebbi, ugyanis Pap János is fogságban kénytelen tölteni egy bizonyos időt (Károlyi szerint[20] Kis Alberttel raboskodott együtt Váradon). És még ugyanebben az évben a fogságból kiszabadult Esze Tamás megöli Pap Jánost. Hogy mi lehetett közöttük az ellentét, nem tudjuk, a történész Esze Tamás szerint talán a politikai koncepciójuk merőben eltérő volta: „Mivel magyarázhatjuk Esze Tamás elhúzódását a szegénylegényektől Hegyalja után, s azután hirtelen élre kerülését? Miért ölte meg egykori fegyvertársát, aki atyjafia is volt? Kockáztassunk meg egy feltevést, mindez nem azért történt-e, mert meghasonlott a Thököly pártján levő kuruc szegénylegényekkel?"[21]

1702 nyarán az újlaki sótisztek megvádolták Esze Tamást, hogy lopott sót árul, és minden marháját elkobozták. A sérelem visszavitte az erdőbe és fegyveres társakkal, erőszakkal szerezte vissza jószágait, sőt néhány hónapra rá, kora őszön „egy éjszakán az újlaki sóházba tör, az ott levő tiszteket megrohanja, egy szolgát leöl, és a tisztek által felnyitott pénztárt megrabolja — mely tett után a tisztek futással mentették meg életüket."[22]

A császár október 17-én rendeli el Szatmár vármegyének a sóházat felprédáló parasztok elfogatását,[23] de „miután bőrük forgott kérdésben — annyira vigyáztak magukra, hogy elfogatásuk teljes lehetetlen vala."[24]

A Váradról megszökött vagy kiszabadult Kis Albert 1702 telén csatlakozott a bujdosókhoz. Esze Tamás és Kis Albert, az öt-hat éve Bereg, Ugocsa és Szatmár vármegyékben szervezkedők, újra együtt! És munkálkodásukat a szerencse is segíti.

II. Károly spanyol király — ő volt az utolsó sarja a Habsburg-ház spanyol ágának — halála előtt egy hónappal, 1700. október 2-án kelt végrendeletével Anjou Fülöpöt XIV. Lajos unokáját tette örökösévé. A végrendelet kihirdetése után hamarosan megszólalnak a fegyverek, megkezdődik a spanyol örökö-

18 Fotómásolatát közli *Benczédi László:* A hegyaljai kuruc felkelés 1697-ben. Budapest, 1953. 52—53. o.
19 *Esze Tamás:* II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. Sz 1954. 297. o.
20 *Waltherr Imre:* Károlyi Sándor emlékiratai a Rákóczi-háború kezdetéről (a továbbiakban — Károlyi emlékiratai) Sz 1874. 320. o.
21 *Esze Tamás:* II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. Sz 1954. 298. o.
22 Károlyi emlékiratai. Sz 1874. 321. o.
23 Ha szükséges, akár katonai segédlettel, sőt az Udvari Haditanáccsal elfogató parancsot akar kiadatni a vidéken állomásozó katonai tisztségviselőknek is! — Lipót császár Szatmár vármegyéhez. Bécs, 1702. október 17. OL A Károlyi család nemzetségi levéltára. P 396 Acta publica. l. Acta Rakocziana. Series I. Missiles diversorum ad Alexandrum Károlyi. l. fiók L. A. 1701—1704. (Kiadva: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Sajtó alá rendezte Géresi Kálmán. V. k. Budapest, 1897. 2. o.)
24 Károlyi emlékiratai. Sz 1874. 321. o.

södési háború. 1701 márciusában a Napkirály csapatokat küld a spanyol Németalföldre, hogy Fülöp nevében űzzék ki a hollandokat az úgynevezett barriére területéről. Lipót nem ismeri el Fülöpöt, 1701 májusában hadat küld a spanyol királysághoz tartozó milánói hercegség ellen, a franciák meg mint az új király támogatói, szembefordulnak velük.

A végrendelet kihirdetése után Anglia és Hollandia hajlandó lenne elismerni Anjou Fülöpöt V. Fülöp királyként, ha biztosítékot kapnának: Spanyolország és Franciország nem egyesül soha egy uralkodó alatt. XIV. Lajos viszont fenntartja unokája jogát a francia trónra is, sőt nem ismeri el Orániai Vilmost és utódait Anglia királyának, a Stuart-utódot támogatja, veszélyeztetve ezzel a dicsőséges forradalom eredményeit! Kereskedelmi érdekellentétek is vannak, így aztán 1701. szeptember 7-én Anglia, Hollandia és Ausztria Hágában Franciaország rovására egyezteti érdekeit (Nagy Szövetség).

Szavoja és Portugália először (1701-ben) Spanyolországgal és Franciaországgal kötött szövetséget, később (1703-ban) mindketten a Nagy Szövetség mellé álltak át.

A harcot a Rajna mellett a franciák kezdték, elfoglalták Kölnt és Liége-t, mire Lipót 1702. május 15-én hadat üzent a német-római birodalom nevében.

A német fejedelmek közül Miksa Emánuel bajor választó[25] és öccse, Josef-Klement kölni érsek és választó[26] XIV. Lajos mellé állt, mert az több pénzt ígért, a brandenburgi választó, Frigyes pedig Lipót mellé, mert az elismerte királyi címét, s így porosz királlyá koronáztathatta magát; ugyancsak Lipót mellé állt Hannover, lépését az Angliával meglévő kapcsolatai határozták meg.

A háború a Rajna mellett, Németalföldön és Itáliában folyt. Az angol csapatok a Németalföldön harcoltak, idővel ez vált a fő hadszíntérré.[27]

A háborúban magyar ezredekre is szükség volt. Bár Lipót csak 1702. október 8-án rendeli el 8 huszár- és 4 gyalogezred felállítását (a toborzási rendeletet október 28-án a pozsonyi katonai bizottság küldte meg a vármegyéknek), az ezredesi pátenseket már februárban, márciusban kezdik kiadni.[28] Károlyi Sándor, Szatmár vármegye főispánja, két legyet szeretne ütni egy csapásra: úgy akar megszabadulni a kóborlóktól, akik a nyugalmat, a biztonságot veszélyeztetik, hogy kegyelmet és mundért kér számukra; kiirtásukat nagy számuk és szétszórtságuk miatt lehetetlennek tartja, a kegyelem elnyerése után viszont be lehetne vetni őket valamelyik hadműveletnél az ország határain túl.[29] December 9-én jelenik meg az újabb rendelet: a kóborlókat erőszakkal is be kell sorozni az új ezredekbe!

Esze Tamás és Kis Albert embereikkel Bereg vármegyénél jelentkeztek, ahol Bagossy Pál hajdúezredébe sorozták be őket, sőt látva kettejük nagy tekintélyét a bujdosók között, a vármegye toborzással bízta meg őket. Kapva kaptak az alkalmon: szabadon járhattak-kelhettek, szervezkedhettek a vármegyében! Károlyinak fel is tűnt a nagy buzgóság, felterjesztést tesz elfogatásukra, de a december 9-i rendelet értelmében elutasító választ kap. Amikor pedig már Bagossy is gyanakodni kezd: 1703 március elején Esze Tamás és Kis Albert húsz-huszonöt emberükkel elszakadnak az indulóban levő ezredtől, s beveszik

25 Az 1701. március 9-i szerződés szerint havi 40 ezer tallér segélyt kap, s ezért 10 ezer katonával támogatja Franciaországot.

26 Az 1701. február 15-én megkötött szerződés értelmében havi 30 ezer tallér segély fejében 10 ezer katona kiállítását vállalta.

27 A spanyol örökösödési háború kitörésére l. *Émile Pillias:* Études sur Francois II Rákóczi prince de Transylvanie. Párizs, 1939. 14., 19., 20., 48—49. o.; *Köpeczi Béla:* A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest, 1966. 20.‘ 23. o. és *Gonda Imre—Niederhauser Emil:* A Habsburgok. Budapest, 1977. 97—99. o.

28 *Thaly Kálmán:* Bercsényi család. II. k. Budapest, 1887. 458—459. o.

29 Károlyi levele (feltehetően Mátyássovsky László nyitrai püspökhöz és kancellárhoz) Olcsva-Apáti, 1702. június 8. OL Magyar Kancelláriai Levéltár. A. 32. Litterae privatorum 3. cs. 1702. Nro. 407.

magukat a hegyekbe. Az Ebergényi- és a Deák Pál-ezredből is csatlakoznak hozzájuk.[30]

A császár háborúba bonyolódott a franciákkal és újabb 12 000 embert követelt a vármegyéktől:[31] addig kell támadni, míg van fegyverfogható a hazában. Ugyanakkor a március eleji erdei gyűlésen is a támadás, a fegyveres harc megindításának mikéntjéről tárgyaltak a bujdosók. A vezér személyéről kellett dönteni, s itt történik meg a fordulat, bár még mindig Thököly és Petrőczy neve merül fel először, s csak utána a Lengyelországban bujdosó Rákóczié, Bercsényié, hogy aztán végérvényesen az utóbbiak mellett döntsenek.[32] A nép eljutott Rákócziig, az első követek elindulnak Lengyelország felé . . .

Nemesi összeesküvés

A nemesség 1698-ban kezdett szervezkedni Bercsényi Miklós körül. Rákóczi csatlakozása, úgy tűnt, az elszigeteltségből ragadja ki az összeesküvést:

„Mert egyedül az én személyem volt az" — írja Vallomásaiban II. Rákóczi Ferenc — „amely az én házam, az én őseim tekintélyénél fogva az egyformán gondolkodók szándékait egyesíteni bírta és a külföld keresztyén uralkodóinak baráti támogatását kieszközölhette. Énrám várakozott inkább, mint bárki másra a dédapám, első György által Ferdinánd császárral kötött nagyszombati békének helyreállítása, mely akkor a később nagyobbrészint eltörlött szabadságait az országnak megszilárdította. A francia és svéd királyokkal akkoriban kötött szövetsége utódaira is kiterjedt és azért egyedül engem illetett ahhoz folyamodni . . ."[33]

Az összeesküvők ligákba tömörültek, álneveket vettek fel, s levelezéssel tartották a kapcsolatot.[34] A beavatottak főbbjei vadászatokon, ünnepeken tárgyalták meg a teendőket.

Úgy látták, hogy Magyarország önerejéből képtelen megvívni a harcot; háborút csak külföldi segítséggel szabad indítani. Az összeesküvésben résztvevők még emlékeztek arra, hogy 1677 szeptemberében francia pénzen fogadott lengyel csapatok keltek át a Beszkiden a kuruc mozgalom segítésére, s hogy XIV. Lajos Thököly harcát anyagilag is támogatta. A minta adva volt: ők is francia pénzen akarnak Lengyelországban hadat toborozni, de számításba veszik a lengyel király hathatós katonai segítségét is. Bár Lengyelországot 1700. február 22-től az északi háború kötötte le, Rákócziék mégis remélik, hogy sikerül a magyar trón felajánlásával Ágostot megnyerni.[35]

A hadműveleti tervekben Thököly is szerepet kapott; a támadás Magyarország felszabadítására három irányból indult volna: Thököly csapataival Erdély felől,[36] egy sereg (valószínűleg a lengyelek) Kassa irányából, egy sereg (minden

30 Mindezekre l. *Esze Tamás:* A tiszaháti felkelés. Budapest, 1952. 2. o.! — Lipót 1702. december 9-i rendelete: Szabolcs-Szatmár megye Levéltára, Nyíregyháza. IV. A. 1. Acta pol. Fasc. 4. nro. 46. 1703. és Hajdú-Bihar megyei Levéltár, Debrecen. IV. A. 1/b. Bihar vármegye közgyűlése 4. d. Fasc. IV. nro. 1577. 1703.

31 *Esze Tamás:* A tiszaháti felkelés. Budapest, 1952. 3. o.

32 *Esze Tamás:* II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. Sz 1954. 298. o.

33 Rákóczi Vallomásai. Budapest, 1876. 67. o., magyarul: II. Rákóczi Ferenc fejedelem önéletrajza. A latin eredetiből fordította Domján Elek. Miskolc, 1903. 75. o.

34 Bécs, 1701. június 27. Sándor Gáspár második kihallgatása. Archivum Rákóczianum (a továbbiakban — AR) XI. k. Budapest, 1935. 253. o. (5. pont).

35 Bécsújhely, 1701. június 21. Longueval kihallgatása Rákóczi jelenlétében és szembesítése Rákóczival. Uo. 209—210. o. (8. és 9. pont).

36 Az összeesküvők óvakodnak a török szövetségtől, félnek a kereszténység természetes ellenségére támaszkodni. A Porta hivatalos hadbalépését nem kívánják, de segítségét igen. E segítséget Erdélyre igyekeznek korlátozni: a törökök tegyék lehetővé Thököly visszatérését *(Benda Kálmán:* II. Rákóczi Ferenc török politikájának első évei. Történelmi Szemle [a továbbiakban — TSz] 1962. 190—191. o.)

bizonnyal az összeesküvők), pedig a Tiszánál.[37] A felkelés Munkács és Ungvár elfoglalásával indult volna.[38]

Az összeesküvők kapcsolatot kerestek az ország déli részén megtelepedett, zárt katonai és politikai egységben élő szerbekkel is. Kihasználva elégedetlenségüket, megegyezés született 1698-ban Crnojević (Csernojevics) Arzén pátriárkával: a szerbek negyvenezer katonával segítik a szervezkedő magyarokat, azok viszont elismerik az 1690-es kiváltságaikat.[39]

1700. november elsején Bécsben Rákóczi levelet írt XIV. Lajoshoz,[40] valamint hadügyminiszteréhez, Barbesieux-höz[41] és emlékeztetővel látta el[42] azt a Longueval Ferenc József nevű belga származású, császári szolgálatban álló tisztet, aki már korábban belopta magát bizalmába, s vállalkozott a levelek átadására. Ekkor már látszott, hogy II. Károly spanyol király halála után háború kezdődik a spanyol örökségért (II. Károly épp aznap halt meg, amikor a levelek keltek!).

A levelekben Rákóczi segítséget kért hazája számára, az emlékeztetőben az összeesküvők tervét és a megvalósítás hogyanját vázolta: pénzre van szükségük a nemzeti csapatok felállítására, a rendszeres zsoldfizetéssel akarják elkerülni a fosztogatást, az anarchiát; a külföldi (a francia pénzen Lengyelországban toborzott) segélyhad számát húsz-huszonötezer főben határozzák meg, ez lenne a hadsereg magva; baj esetén Rákóczi és családja, valamint az összeesküvés főbb vezetői kapjanak menedéket és évjáradékot — ezek az anyagi természetű kérések. Ennek fejében ígérik, hogy siker esetén minden költséget megtérítenek; XIV. Lajos állandó megbízottjának — aki Rákóczi mellett tartózkodna — betekintést engednének a pénz- és egyéb ügyekbe; a magyarországi elterelő hadmozdulatból XIV. Lajosnak előnyei származnának, ugyanakkor kicsi a kockázat: a várak védtelenek és könnyen elfoglalhatók, a közhangulat kedvező, „mindenki, rendre és vallásra való tekintet nélkül, azon akar munkálkodni, hogy visszaszerezze a régi szabadságot."

Az emlékeztető 9. pontjában ez áll: „A háború egyszer már elkezdődvén reméljük, hogy őfelsége soha nem hagyja cserben az országot, sőt szerződést köt vele; azon esetben, ha ő fegyvert fog a spanyol örökség ügyéért, a magyar királyság hasonlóképpen kötelezi el magát, hogy sem direkt, sem indirekt módon semmilyen szerződést nem köt őfelsége tudta és beleegyezése nélkül..."

Ha Magyarország kivívta függetlenségét, a lengyel király védelme alá helyezi magát: „a két ország érdekéből egy érdeket csinálván, mely nélkül lehetetlen, hogy Magyarország fenntarthassa magát az ottomán birodalom és az ausztriai ház ellen is..."

Az emlékeztető 11—12. pontja összefoglalja Longueval feladatait, egyrészt mindent el kell követnie, hogy a francia udvar gyorsan küldje a pénzt, megtalálni a külföldi csapatok bejövetelének módját, másrészt hangsúlyoznia kell, mennyire kedvezőek most a körülmények.

A kész emlékeztetőhöz Bercsényi két pontot fűzött[43] az anyagiak mellé, az összeesküvők nevében még diplomáciai segítséget is kért: a lengyel királyt ve-

37 Bécsújhely, 1701. június 21. Longueval kihallgatása Rákóczi jelenlétében és szembesítése Rákóczival. AR XI. k. 220. o. (40. pont).
38 Uo. 217. o. (30—31. pont).
39 *Benda Kálmán:* Rákóczi és a szerbek. Tiszatáj, 1976. 3. szám 8—9. o.
40 Bécs, 1700. november 1. Rákóczi Ferenc levele XIV. Lajos francia királyhoz. AR XI. k. 200—202. o. Fordítását *Köpeczi Béla* közölte: II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Budapest, 1958. 40—42. o.
41 Bécs, 1700. november 1. Rákóczi Ferenc levele Barbesieux francia hadügyminiszterhez. AR XI. k. 202—203. o. — Itt mondok köszönetet Jánószky Mihálynak, aki a francia nyelvű forrásanyag lefordításával segítette munkámat.
42 Rákóczi Ferenc utasításai Longueval Ferenc József számára. Uo. 224—227. o. — Köpeczi Béla mutatta ki, hogy az emlékeztető is 1700. november elsején íródott (*Köpeczi Béla:* i. m. Budapest, 1966. 32. o.).
43 Bécsújhely, 1701. június 21. Longueval kihallgatása Rákóczi jelenlétében és szembesítése Rákóczival. AR XI. k. 216. o. (29. pont).

gyék rá, hogy ő keresse a kapcsolatot a magyarokkal, a Portánál pedig érjék el, „hogy ha az nem egyezik velünk érdekben, legalább ne legyen ellenünk."

Longueval november 2-án reggel kihallgatást kért a császártól, de Lipót csak másnap tudta fogadni, mert vadászaton volt; felfedte az összeesküvést, átadta a Rákóczitól kapott iratokat. A császár a dokumentumokról másolatot készíttetett, s azokkal küldte tovább Longuevalt[44] — Rákóczi kezeírását a francia udvarban úgysem ismerik! Kíváncsi volt, hogyan reagál XIV. Lajos egy Habsburg-ellenes összeesküvés hírére.

Longueval november 8-án indult el, s december elsején érkezett Párizsba. A hadügyminiszter december 10-én fogadta,[45] a Napkirály színe elé nem jutott. Barbesieux december 18-i kelettel válaszolt Rákóczi levelére: meghallgatta Longueval beszámolóját, azt felterjesztette, de bizonyos okok miatt, melyeket szóban üzent, Rákóczi szándékait időszerűtlennek nevezte.[46]

Lényegében tehát a francia udvar elzárkózott az összeesküvők támogatásától! Pedig Longuevalnak, az árulónak is az volt az érdeke, hogy pozitív választ hozzon: az összeesküvés minél veszélyesebbnek tűnjön. XIV. Lajos, az abszolút uralkodó ekkor még az összeesküvőkben csak rebelliseket, lázadó alattvalókat láthatott. Magatartása — mint majd látni fogjuk — 1701. július 28-án, augusztus 4-én, szeptember elsején, sőt még 1702. március 16-án is elutasító: nem hajlandó támogatni a magyarországi diverziót.[47]

Longueval december 22-én indult vissza Párizsból, s 1701. január 9-én érkezett Bécsbe. Bemutatta az udvarnál Barbesieux levelét, majd az erről készült másolattal — Rákóczi sem ismerheti Barbesieux kezevonását! — január 25-én folytatta útját.[48] Rákóczival a sárosi kastélyban február elsején vagy másodikán találkozott.[49] Szóban arról tájékoztatta, hogy a francia udvar Rákóczival, mint magánszeméllyel nem tárgyalhat, küldjön a magyarországi rendek által aláírt felhatalmazást; a felkelés megindulása esetén 2 millió livre segély érkezik egy összegben, majd pedig havonta kétszázezer tallér.[50]

E két állítás Barbesieux levelével merőben ellentétes és összeegyeztethetetlen XIV. Lajos későbbi, mereven elzárkózó magatartásával is. A felhatalmazás meséjét Bécsben találták ki: az udvar magától Rákóczitól akarta megtudni, hogy kik az összeesküvők, hisz most már elérkezettnek látták az időt, hogy leszámoljanak a mozgalommal. A pénzsegély pedig minden bizonnyal Longueval ötlete volt: ennek hangoztatásával akarta aláhúzni szerepének jelentőségét a császári udvarnál is, Rákóczinál is — az előbbinél jutalom, rang, az utóbbinál a felhatalmazás megszerzésének reményében.

Bercsényi azonban ellenezte a felhatalmazás elküldését, s mivel annak aláíratása, amúgy is hosszabb időt vett volna igénybe, Rákóczi csak egy XIV. Lajoshoz intézett köszönő levéllel küldte vissza Longuevalt.[51] Szóban pedig megígérte Longuevalnak, hogy a felhatalmazást Metzbe vagy Luxemburgba utána küldi.

Később Longueval azt vallotta, hogy Rákóczi és Bercsényi arra kérte, hogy

44 Bécs, 1705. december hó. Longueval emlékirata a haditanácshoz. Uo. 390. o.

45 Bécs, 1738. Mannagetta János György udvari tanácsosnak és előadónak előadványa III. Károly számára. Uo. 275. o.

46 Versailles, 1700. december 18. Barbesieux válasza Rákóczinak. Uo. 203—204. o.

47 XIV. Lajos válaszai Du Héron varsói francia követ jelentéseire. Uo. 403., 420. és 439. o.

48 Bécs, 1738. Mannagetta előadványa. Uo. 276. o. és Bécs, 1705. december hó. Longueval emlékirata. Uo. 390—391. o. Ha a két dátum pontos, akkor a Bécsbe érkezés és a továbbutazás között eltelt két hét arra utal, hogy a teendőkről az udvarnál nehezen tudtak dönteni.

49 Longueval megérkezése után „február 2-án Rákóczi Vayval és Okolicsányival hosszú tárgyalást tartott..." Bécs, 1738. Mannagetta előadványa. Uo. 276. o.

50 Bécsújhely, 1701. június 21. Longueval kihallgatása Rákóczi jelenlétében és szembesítése Rákóczival. Uo. 219. o. (37. pont).

51 Munkács, 1701. február 11. Rákóczi Ferenc köszönő levele XIV. Lajosnak. Uo. 204. o.

igyekezzen elérni, hogy a francia udvar őt, mint francia alattvalót küldje Lengyelországba ezt az országot értesíteni, hogy Magyarországnak segítsenek.[52]

A bécsi udvar most már szükségtelennek látta, hogy Longueval újra Franciaországba menjen, de azért ügyeltek a látszatra is: Linzben letartóztatták.

Rákóczit április 18-án tartóztatták le, Bécsújhelyre kísérték, s megkezdődött a felségárulási per.

*

A népi kuruc mozgalom és a nemesi összeesküvés egymástól függetlenül szerveződött. Kapcsolatot már csak azért sem kereshettek, mert amikor a népi kurucság megkezdte a harcot, a nemesség még szervezetlen volt, amikor pedig a nemesi összeesküvés kidolgozta a maga programját, a népi kuruc mozgalom visszaszorult, s úgy tűnt, már nem is létezik — aztán újjáéledt a népi kuruc mozgalom, de ekkor meg már lelepleződött az összeesküvés.

Ha a jobbágyok, parasztok, szegénylegények illegális szervezete és a nemesség illegális szervezete nem is egyeztethette elképzeléseit, volt viszont némi kapcsolat a népi kuruc mozgalom és a nemesek, a nemesi összeesküvés és a jobbágyok, parasztok, szegénylegények között. A népi kuruc mozgalom már kezdetben felismeri, hogy önmaga nem boldogul, szüksége van a nemesség támogatására is. 1697-ben a felkelők mindent megtesznek — még az erőszaktól sem riadnak vissza — hogy a nemeseket csatlakozásra bírják. Rákóczit már július elsején hívükké akarják tenni![53] Elmenekülése rontotta a felkelők esélyeit: a helyi elszigeteltségből — még Thököly megérkezése előtt — nem sikerült kiemelni a mozgalmat. Ennek hamarosan érződött is a következménye. Az első kudarcok után a csatlakoztatott nemesek elpártoltak. Az ország más részein toborzott magyar hadak vonultak fel ellenük (Bercsényi Miklós például az uralkodó parancsára a volt nyitrai véghelyek katonaságát gyűjtötte össze, s „nem csekély számú" katonasággal érkezett meg kevéssel a felkelés leverése után), és ellenük kelt fel a környező vármegyék nemessége is.[54]

A hegyaljai felkelést ugyan a császári katonaság verte le, de a nemesség magatartása érzékenyen érintette a kurucokat, bosszút akartak állni: a következő évben Ugocsában már a nemesség ellen fordulnak![55] A kapcsolatkeresés ezzel holtpontra jut, sőt ha véglegessé válik a szakítás, Magyarországon nincs többé esélye a Habsburg-ellenes küzdelemnek!

Lehetséges, hogy a hegyaljai felkelés gyorsította meg a nemesség szervezkedését: elejét akarták venni egy újabb kínos szembekerülésnek, kihasználni, felhasználni az alsóbb rétegek elégedetlenségét?! Tény viszont, hogy a nemesi összeesküvés résztvevői, emlékezve a felkelésre, számítottak a nép elégedetlenségére, biztosak voltak benne, hogy az első szóra ezrek fognak fegyvert. De konkrét lépéseket a megnyerésére azért sem tettek, mert csak külföldi segítség igénybevételével bíztak a harc sikerében — először ezt akarták szerződéssel biztosítani!

Ha az összeesküvés nem lepleződik le, jó darabig egymás mellett futott volna párhuzamosan a két szervezkedés. Így viszont a népi kurucság is megtudhatta, hogy Rákóczinál a német köntös „magyar és igazán honfi szívet takar",[56] s hogy 1697 óta megváltozott a nemesség egy részének a magatartása is!

52 Bécsújhely, 1701. június 21. Longueval kihallgatása Rákóczi jelenlétében és szembesítése Rákóczival. Uo. 218. o. (35. pont).
53 Rákóczi Vallomásai. Budapest, 1876. 52. o.
54 *Thaly:* Bercsényi család. II. k. Budapest, 1887. 189—193., 200—207. és 209. o.
55 Az ugocsai eseményekre l. *Esze Tamás:* Acta Reviczkyana. Levéltári Közlemények, 1954. 162—163. o. és *Uő:* Népi kurucság, kupecek és szegénylegények. Kortárs, 1976. 3. szám 438. o.!
56 Rákóczi Vallomásai. Budapest, 1876. 67. o.

Az egymásra utaltságot először a népi kurucság ismeri fel újra, megint ők a kezdeményezők — Bercsényi, majd Bercsényi és Rákóczi továbbra is minden reményét a külföldi segítségbe veti, elképzeléseikben a népi kuruc mozgalom egyelőre csak felhasználható tényező, megnyerése érdekében szükségtelen bármit is tenni...

Bujdosó főurak

Bercsényinek sikerült a letartóztatás elől Lengyelországba menekülnie.

Lengyelországban a köznemesség még a XVI. század végén háttérbe szorult, a hatalom a hivatalokat halmozó főurak kezébe került. A XVII. században állandósultak a belső csoportharcok. A főúri ligák hatalmi súlya, a vesztegetés és az adományok döntötték el, ki lesz a király. A pártharcokba Ausztria és Franciaország is beavatkozott, befolyásuk különösen a királyválasztásokkor nőtt meg. 1697-ben Ausztria Sobieski Jakabot, Franciaország pedig Conti herceget támogatta — Ágost szász választófejedelem csak kétkulacsos politikával tudta végül is megszerezni a trónt.[57]

Az új lengyel király először a törökellenes háborúra tett előkészületeket, a háború azonban az Ausztriából, Velencéből, Lengyelországból és Oroszországból álló koalíció utóbbi két tagjának nem hozott sikert — Lengyelországnak nem sikerült Podólia visszavétele, Oroszország nem tudott kijutni a Feketetengerre.

A karlócai béke után I. Péter orosz cár fokozott erőfeszítéseket tett korábbi tervének realizálására: a Balti tenger egyik partszakaszát kívánta megszerezni. A svédek elleni háborúhoz szövetségesekre volt szüksége. II. Ágostot, aki örökös birtokává akarta tenni Livóniát, a régi lengyel tartományt, sikerült megnyernie. 1699. november 11-én létrejött a preobrazsenszkojei szerződés, melyhez Dánia is csatlakozott, azonban a szerződést és annak 1701. évi megújítását Ágost csak mint szász választófejedelem írhatta alá, mert a lengyel és a litván főurak nem vállalták a svéd háború veszélyét.[58]

1700. február 22-én II. Ágost Litvániában állomásozó szász csapatai hadüzenet nélkül Livónia ellen indultak. Dahlbergh generális a svéd csapatokkal a túlerő elől Riga várába zárkózott.

Márciusban IV. Frigyes dán király hadai Holstein tartományt támadták meg, s ostromolni kezdték Tänning várát.

I. Péter augusztus 29-én üzente meg a háborút XII. Károlynak, miután július 13-án békét kötött Törökországgal.

Megkezdődött az úgynevezett északi háború.[59]

A svéd flotta július 25-én váratlanul Koppenhága mellett termett. A dán király fegyverszünetet kért; augusztus 18-án létrejött a trawendali béke. November 30-án pedig XII. Károly Narvánál tönkreverte az orosz hadsereget.

II. Ágost a kedvezőtlen külső-belső helyzetben békére vágyott. Franciaország vállalta a közvetítést és évi segélyt is ígért, ha Ágost Ausztria ellen hadba lép. A lengyel király 1700 végén megbízottja révén szerződést kötött a franciákkal. XIV. Lajos diplomáciájának azonban nem sikerült a svédeket megállítani, így a szerződés ratifikálatlan maradt.[60]

57 Mindezekre l. *Perényi József:* II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei. Magyar-orosz történelmi kapcsolatok. Budapest, 1956. 63—64. o. és *Benda Kálmán:* XII. Károly. Budapest, 1967. 41—42., 43—44. o.!

58 *Perényi:* i. m. 61—62. és 64. o.

59 *Benda:* i. m. 1967. 8., 24., 26., 30. o.

60 *Perényi:* i. m. 64—65. o. és *Benda:* i. m. 1967. 36., 37. o.

1700—1701 telén I. Péter személyes találkozón újította meg szövetségét II. Ágosttal; katonasággal, pénzsegéllyel támogatta és — sikertelenül — Dániát is újabb támadásra ösztönözte.

XII. Károlynak az volt a terve, hogy előbb megsemmisíti a szász hadsereget, majd pedig a cár ellen fordul. A svéd király 1701. július 19-én Rigánál legyőzte Ágost hadseregét, s benyomult Lengyelországba. 1702. januárjában Ágost újra tárgyalt a franciákkal, eredménytelenül, így aztán még ugyanebben a hónapban Lipót császárral kötött szoros szövetséget.[61]

A svédek 1702-ben elfoglalták Varsót, Krakkót. A kis svéd haderőből azonban nem futotta helyőrségek hátrahagyására, Lengyelország déli részének megszállásakor az északi és középső rész ismét Ágost híveinek kezére jutott.

Ágost Szászország felé vonult. A Sandomierzban konföderációba tömörült lengyel rendek hajlandók lettek volna fegyveresen támogatni királyukat, ha az elbocsátja szász tanácsadóit, s megígéri, hogy a konföderáció tudta és hozzájárulása nélkül nem köt békét. Ágost azonban inkább XII. Károly előtt alázkodott meg, hajlandónak mutatkozott hadait visszavonni Szászországba — a svéd király a békeajánlatra még csak nem is válaszolt.

A hadműveletek lelassulnak: XII. Károlyt combcsont-törése két hónapig ágyhoz köti, a svéd hadsereg Krakkó környékén telel.

1703. április végén Pultusknál XII. Károly a lovassággal szétugrasztja Steinen generális szász lovasságát, majd a gyalogsággal körülzárja Toruńt, mely szeptemberben kapitulál. Elfoglalja Poznańt is. A svéd hadsereg már a nyugati lengyel határon áll, de XII. Károly habozik, benyomuljon-e Szászországba. A szász fejedelemség nem határos Lengyelországgal, közöttük húzódik a Habsburg fennhatóság alá tartozó Szilézia! Az átvonulást ekkor még nem merte megkockáztatni.[62]

Bercsényinek, a lengyelországi viszonyokat nem ismerő idegennek, szerencséje volt: első menedékhelyén megismerkedett Męcinski Pállal, a lengyel hadsereg ezredesével. Barátságot kötöttek. Męcinski Pál később bemutatta a bujdosó főurat rokonának, Męcinski Kázmérnak, wieluni sztarosztának, Lengyelország egyik leggazdagabb emberének, aki Bercsényit figyelmébe ajánlotta Ágostnak, minisztereinek és Du Héron francia követnek.[63]

Rákóczi és Bercsényi — mint láttuk — egy összeesküvés élén állva sem lehetett komoly diplomáciai partner. Bár természetes volt, hogy az ellenségük (a Habsburgok) ellenségétől (XIV. Lajos) vártak segítséget, ám a kor leghatalmasabb uralkodója szemében csak egy távoli ország lázadó alattvalóinak minősültek. XIV. Lajos álláspontja egyértelműent kiderül egy Villars-hoz írt leveléből: „... tartózkodom lázadó alattvalók támogatásától uralkodóik törvényes hatalmával szemben."[64] A szerződéskötés reményéhez nagyfokú önhittség kellett! Sőt az összeesküvőknek a pénzsegély elnyerésére se sok kilátásuk lehetett — ehhez is túl korai volt a diplomáciai nyitás: az örökösödési háború még nem indult meg, semmi nem kényszerítette arra a franciákat, hogy költséget nem kímélve Ausztria hátában lázadást szítsanak.

Rákóczinak és Bercsényinek nem voltak diplomáciai tapasztalataik, ahelyett hogy Lengyelországgal, Törökországgal és Franciaországgal külön-külön tárgyaltak volna más-más alapról, csak az utóbbival kerestek kapcsolatot. Minden törekvésüket őszintén feltárták: hogyan lehetett szövetségkötést, vagy akár

61 Mindezekre l. *Perényi:* i. m. 64—65. o. és *Benda:* i. m., 1967. 37—40., 48., 49. o.!
62 Mindezekre l. *Benda:* i. m. 1967. 51—55., 56., 58—59. o.!
63 *Dr. Thomasivskyj István:* Adatok II. Rákóczi Ferencz és kora történetéhez. Sz 1912. 122. o.
64 XIV. Lajos levele Villars-hoz. Versailles, 1701. május 9.; *Pállias:* i. m. 16. o.

csak 20—25 ezres segélyhad toborzásához pénzsegélyt várni a francia uralkodótól, ha nyíltan közlik vele, hogy a trónt majd a lengyel királynak ajánlják fel! És még a francia diplomácia ösztönözze a lengyeleket, hogy azok vegyék fel a kapcsolatot a magyarokkal, sőt még Törökországgal is a franciák tárgyaljanak! XIV. Lajos számára nem nagyon lehetett kecsegtető, hogy a toborzás költségeit, a kockáztatott nem kis összeget talán majd megtérítik a magyarok, s a távoli elterelő hadmozdulat se sok hasznot ígért a még nem is létező nyugati főhadszíntéren!

A magyar trónról a későbbi diplomáciai tárgyalások ismertetése során még szó lesz. A nemesség, illetve képviselői olyasmit ajánlgattak csereértékként, amivel nem is rendelkeztek! A trón jogilag 1687 óta, a fiág kihalásáig, a Habsburgokat illette! Kinek kellett Magyarország, ha azt előbb egy erős birodalomtól kellett elszakítani?!

Bercsényi mégis úgy határozott, hogy magára maradva is megkísérli az összeesküvők tervének megvalósítását, hisz most már csak ettől remélhette személyes sorsának jobbra fordulását is. Oltalmat kért a lengyel királytól,[65] de kereste Franciaországgal is a kapcsolatot. 1701. május 18-án ékes latinsággal levelet írt Du Héron-hoz, melyben a mostoha sorsról, a szerencse forgandóságáról elmélkedik, szánakozik börtönbe jutott társain, s önmagán, majd védelmet, nyugalmat és menedéket kér a követtől: királyának „hatalmas segítségébe szerencsénknek reményét vetettük, bízva, hogy életünknek és üdvünknek hasznára lesz", végezetül jelzi, hogy Szirmay Miklóst, közeli rokonát és hűséges barátját küldi Du Héron-hoz.[66] Szóban pedig azt üzente, hogy ha négyezer emberrel betörhetne Magyarországra, két-három hét alatt sokan csatlakoznának hozzá.[67]

Bercsényi június végén Varsóban személyesen is kifejtette álláspontját Du Héron-nak: érez magában annyi erőt, hogy talpra állítsa Magyarországot, de nem akarja hazáját új veszedelembe sodorni; mindaddig semmibe nem kezd, míg meg nem szerzi a francia és a lengyel uralkodó támogatását; Ágostnak a felkelők még a magyar koronát is felajánlanák.[68]

Ám a diplomáciai esélyek az összeesküvés leleplezése után tovább romlottak: Bercsényi Miklós, a birtokait vesztett emigráns, aki rangjait, címeit Lipóttól nyerte, még kevésbé lehetett partner. Terveinek, elgondolásainak, ígéreteinek már a vékonyka összeesküvő réteg se adhatott fedezetet. A diplomáciai tárgyalások során így aztán lejjebb szállnak a magyar igények, de még ezeket a csökkentett igényeket se lehet érvényesíteni, mert bár megkezdődött a spanyol örökösödési háború, majd Lipót hadüzenetével nyílttá is vált (és Rákóczinak is sikerült Lengyelországba szöknie), de Franciaország hátrányos helyzete, elszigeteltsége ellenére (XIV. Lajos diplomáciája tartósan csak a két német fejdelemséget tudta megnyerni, viszont Szavoját és Portugáliát nem) még sokáig katonai sikereket ért el. (Miután Franciaország elszenvedi az első vereségeket, és miután Magyarország a mégis csak megindított kuruc háborúban jelentős sikereket ér el, a két fél viszonylag ekkor válik egyenrangúvá — csakhogy ekkor meg *már* Franciaország *nem képes* jelentősebb segítséget adni!).

II. Ágost 1701. július elején fogadta titkos kihallgatáson Bercsényit. A magyar főúr az előterjesztésére kedvezőnek tűnő választ kapott: a király hajlandónak mutatkozott fegyveres erőt küldeni Magyarországra, amint Lengyelország viszonya Svédországgal rendeződik. És tegyük hozzá, hogy Ágost sem

65 1701. május 26. Du Héron jelentése. AR XI. k. 400. o.
66 Lengyelország, 1701. május 18. Gróf Bercsényi Miklós levele Du Héron francia követhez. Uo. 244—245. o.
67 1701. május 26. Du Héron jelentése. Uo. 401. o.
68 *Pillias:* i. m. 18. o.

tartotta lehetetlennek a békekötést. Mint láttuk, ennek a reményében vette igénybe a francia közvetítést, és siker esetén az 1700 végén megkötött francia lengyel szerződést is ratifikálta volna. Sőt még a rigai csata után is — amikor már Lengyelország területén folyt a háború — tárgyalt a franciákkal.

A kihallgatás után Bercsényi ismét felkereste Du Héron-t, meg kellett szereznie Franciaország támogatását, hisz már az összeesküvők is úgy ítélték meg az erőviszonyokat, hogy Lengyelország elkezdheti ugyan a háborút Magyarország felszabadítására, de Franciaország támogatása nélkül nem tudja folytatni, mert idő előtt békekötésre kényszerülne.[69] Bercsényi elmondta a francia követnek, hogy támogatás nélkül nem óhajt mozgolódást előidézni Magyarországon, nem akarja hazáját új bajoknak kitenni.

„Úgy tűnik neki — jelenti királyának július 7-én Du Héron —, hogy a lengyel király Felségeddel egyetértésben őket segíteni tudná, vagy nyíltan, vagy látszólag szabadságolt csapatokkal, amelyeket Felséged egy erre az expedícióra szánt tábornoka Magyarországra vezetne, vagy egy hathatós beütést tehetne az Ausztriai Ház más államai felől, mialatt ez a főúr bemenne Magyarországra 3 vagy 4 ezer emberrel." Ugyanakkor Thököly csapataival visszatérne Törökországból.[70]

Az első diplomáciai lépések megtétele után Bercsényi — valószínűleg felkérésre — részletes emlékiratot készített II. Ágost számára. Az ebben előadott sérelmek felsorolásával egyrészt garanciát akar nyújtani (a nemzet egésze kész fegyvert fogni, elszakadni az ausztriai háztól), másrészt a felkelés jogosságát igyekszik bizonyítani. Segítséget a lengyel és a francia királytól vár. Előbbinek a magyar trónt is felajánlja az ország. De Ágost csak úgy lehet magyar király, ha szoros kapcsolatot létesít XIV. Lajossal, aki kötelezné magát az itáliai háború teljes erőből való folytatására, hogy a császári hadsereg le legyen kötve, és aki rendkívüli segélyt adna neki mindaddig, míg a magyar királyi jövedelmeket meg nem kapja. XIV. Lajos csak akkor kötne békét, ha az új magyar állam már biztonságban van.

Thökölynek is segélyt kellene adni, hogy felkészülhessen az Erdélybe vonulásra.

Ezek az előfeltételek. A továbbiakban Bercsényi hadműveleti elgondolásait ismerteti, választási lehetőséget kínálva:

1. Lengyelország támadja meg Sziléziát, s ugyanakkor néhány ezredet Lengyelországon keresztül küldjön Magyarországra. Thököly pedig Erdélyt foglalná el, majd Aradra, Temesvárra, Szegedre érkezve felvenné a kapcsolatot a kiváltságaik megnyirbálása miatt elégedetlenkedő szerbekkel.

2. Ha Lengyelország nem akarja megtámadni Sziléziát, ha nem akar nyílt háborút kezdeni, akkor bocsássa el Ágost négy vagy öt ezredét, ezeket XIV. Lajos vegye meg és fogadjon még zsoldba két vagy három lengyel ezredet. Ezek a csapatok XIV. Lajos nevében Magyarországra vonulnának. A felszabadított vármegyék pedig felajánlanák a lengyel királynak a magyar koronát, aki ezután Szilézián, vagy Morvaországon keresztül bejöhetne az országba.

3. Thököly a törökök hallgatólagos engedélyével gyűjtött csapatokkal Havasalföldön keresztül nyomulna be Erdélybe, vagy a Vaskapun. Ha innen nem sikerülne, akkor Temesvár felől érkezne, ez esetben Várad környékén egyesülne a Lemberg mellett bejött lengyel csapatokkal, s így indulna Erdély elfoglalására. Ha ez megtörtént, erőinek nagyobb részét Magyarországra vezetné,

69 Bécsújhely, 1701. június 21. Longueval kihallgatása Rákóczi jelenlétében és szembesítése Rákóczival. AR XI. k. 209—210. o. (9. pont).
70 1701. július 7. Du Héron jelentése. Uo. 402. o.

hogy biztosítsa a lengyel király bevonulását. Amikor a királynak nincs szüksége Thököly csapataira, azokat visszaküldené Erdélybe.

Thököly Erdély és a csatolt részek fejedelme lenne. De még a hadműveletek megkezdése előtt XIV. Lajosnak meg kellene vele állapodni, hogy beérje ennyivel.

Az emlékirat szerzője ezután kitér az ország erőforrásaira, a várak állapotára, kedvezőnek mutatva be a körülményeket a hadjárat megindítására. Végül Ágostot, a trón várományosát a magyar királyi jövedelmekről tájékoztatja.[71]

Bercsényi július 14-én adta át II. Ágostnak az emlékiratot, s ugyanakkor érdeklődött Du Héron-nál: nem érkezett-e válasz XIV. Lajostól arra a levélre, amelyben a követ az ő Lengyelországba érkezéséről írt. De a Napkirályt ekkoriban még nem érdekelte egy elégedetlen magyar főúr. Du Héron-ra viszont átragadt Bercsényi hite — július 14-én saját meggyőződéseként írja:

„Egy olyan irányú elterelő hadmozdulat, amely megvalósítható lehet, teljesen megzavarná a császár szándékait."[72]

Augusztus 4-én és 11-én pedig (két részben) elküldi Bercsényi emlékiratának rövidített fordítását a következő megjegyzéssel:

„Ha tehát Felséged e tervet magára nézve hasznosnak ítéli, akkor célszerű volna ezen ügynek megnyerni a bíboros-érsekprímást, az ország főtábornokát, a kiowi palatinust s még néhány más urat, kiknek becsületességét már ismerjük. Nagy hasznát vehetnénk ezen expedíciónál Oginski úrnak, aki Magyarországgal szomszédos uradalmakat bír, és a belzi palatinusnak, ki a leghatalmasabb vörös-[orosz]országi főurak egyike, s nagyon elősegítené a dolgot, ha tudná, hogy a lengyel király ezzel Felséged érdekeit mozdítja elő. Megbeszéltem vele a módokat, mint készíthetné föl csapatait — s ő kész ezzel szolgálni."[73] Majd azt javasolja, hogy Bercsényi XIV. Lajoshoz utazzon titokban „megadandó a legnagyobb felvilágosításokat."[74]

(Ismételten hangsúlyozzuk, hogy az emlékirat a lengyel király számára készült. Bercsényinek egy átdolgozott, a francia előnyöket kidomborító emlékiratot kellett volna eljuttatnia Du Héron útján XIV. Lajoshoz! Nem állapítható meg, hogy az emlékirat másolatát a francia követ Ágosttól, vagy magától Bercsényitől kapta-e meg. Ha Ágosttól, Bercsényinek akkor is meg kellett volna akadályoznia, hogy a követ, akivel jó viszonyban volt, ennek alapján készítse el a fordítást, a kivonatolást; Bercsényi egyszerűen meg is előzhette volna Ágostot egy francia szempontokat figyelembe vevő, átformált emlékirat odaadásával, hisz az eredeti emlékirat július 14-én már készen volt!)

Hogy mikor válaszolt Ágost Bercsényi emlékiratára, nem tudjuk — lehetséges, hogy csak a rigai csata után —, hogy mit, azt is csak közvetve: nem avatkozhat addig be, amíg ünnepélyesen meg nem hívják a magyar trónra; nyíltan nem törhet be Magyarországra, mert a lengyel urak nem óhajtják hatalmának erősödését.[75]

Ebben a helyzetben vált Bercsényi számára igen fontossá, hogy XIV. Lajos mennyiben támogatja a magyar ügyet. Varsó és Versailles között azonban e korban még lassú volt az összeköttetés. Du Héron július 7-i előterjesztésére XIV. Lajos csak július 28-án válaszolt: úgy látja, hogy a magyarok elégedetlenségéből egyedül csak a lengyel király húzna hasznot, tehát a magyarok segítsé-

71 Az eredeti példány nem ismert, csupán a franciára fordított rövidített változat, melyet Du Héron két részben 1701. augusztus 4-én és 11-én küldött el XIV. Lajosnak — Uo. 405—419. o.

72 1701. július 14. Du Héron jelentése. Uo. 403. o.

73 1701. augusztus 4. Du Héron jelentése. Uo. 404. o. és *Thaly:* Bercsényi család. II. k. Budapest, 1887. 369. o.

74 1701. augusztus 11. Du Héron jelentése. AR XI. k. 419. o.

75 Varsó, 1701. november. Gróf Bercsényi Miklós második emlékirata XIV. Lajoshoz. Uo. 426. o. és *Thaly:* Bercsényi család. II. k. Budapest, 1887. 394—395. o. (5. pont).

get is csak tőle várjanak, vele tárgyaljanak, „Egyébként a császár nekem még nem üzente meg a háborút."[76] A július 14-i levélre augusztus 4-i keletű a válasz: a király nyomatékosan megismétli július 28-i álláspontját.[77] De Du Héron még uralkodója első reagálását se kapta meg, amikor Bercsényi emlékiratát elküldte! Bercsényi csak szeptember közepén, végén értesülthetett emlékirata franciaországi fogadtatásáról: a lengyel király adhat leginkább támogatást, minthogy ő húzhat a magyar ügyből hasznot; Bercsényit felesleges Franciországba fárasztani — írta követének szeptember elsején tárgyilagosan XIV. Lajos.[78]

Bercsényi nem nyugodhatott bele a válaszba, hisz ez a tervek feladását jelentette volna. (De végre XIV. Lajos elutasító válaszainak hatására felismeri, hogy más alapról kell tárgyalnia Lengyelországgal és más alapról Franciaországgal, és amit Ágosttal közöl, azt nem mindig célszerű tudomására hozni a Napkirálynak is!) November elején emlékiratot írt XIV. Lajoshoz, melyben nyílt segítséget kért azzal érvelve, hogy a magyarországi háború Franciaország számára is előnyös lenne, hisz Ausztria erejének megosztását vonná maga után, ugyanakkor Franciaországnak nem kellene attól tartania, hogy emiatt hadüzenetet kap a német biradalomtól. A nyílt segítség egyben a magyarországi háború sikerét is jelentené, mert ezáltal elejét lehetne venni azoknak a bajoknak, melyek Thököly szerencsétlenségéhez vezettek. Franciaország a jövőben számíthatna Magyarország és lengyelország barátságára, az utóbbiéra azért, mert a nyílt segítségadás lehetővé tenné a lengyel király beavatkozását, a magyar trónra kerülését. XIV. Lajos — érvel az emlékirat — nyugodtan segítheti a császár ellen a magyarokat, akik törvényes szabadságukért fognak fegyvert, hisz Lipót az itáliai tartományokban fellázadt alattvalókat támogat hadsereggel a spanyol király ellen.

A meggyőzés után a tennivalókra tér ki Bercsényi. XIV. Lajos toboroztasson a saját nevében Lengyelországban öt-hatezer embert. Ágost gondoskodjon a toborzás sikeréről. A hadsereget XIV. Lajos egyik tábornoka vezesse. A pénzt XIV. Lajos egyik hadbiztosa kezelje a tábornok rendelkezéseinek megfelelően. Később hat-nyolc magyar reguláris ezredet kell felállítani (Bercsényi részletes fizetési kimutatást is mellékelt, eszerint egy lovasezred szokásos havi zsoldja 5 750 rajnai forint, míg egy gyalogezredé 4 510). A hadseregfenntartás költségei azonban csak három-négy hónapig terhelnék a francia királyt, később a felszabadított országrész jövedelmi rendelkezésre állanának.

A fentieken kívül pénz kellene még a kisebb várak német parancsnokainak megvesztegetésére és a váratlan kiadásokra.[79]

Bercsényi a francia-lengyel szövetségre alapozta emlékiratát, de hamarosan megrendült hite Ágostonban: kelepcébe csalták, a Bécsbe hurcolástól csak szerencsével menekült meg. „Van okunk azt hinni, hogy a lengyel király saját maga adta ki Bercsényi gróf megtámadására a parancsot" — írta XIV. Lajosnak Du Héron november 17-én.[80]

Rákóczi november 7-én szökött meg a bécsújhelyi börtönből, s november végén találkozott Varsóban Bercsényivel, aki részletesen tájékoztatta őt eddigi tevékenységéről. Véleményük egyezik: XIV. Lajos, vagy a spanyol király nevében fogadott öt-vagy hatezer fős külföldi csapat elengendő lenne, hogy egész Magyarország hozzájuk csatlakozzon. A terv annyiban változik, hogy le-

76 AR XI. k. 403. o.
77 Uo.
78 Uo. 420. o. és *Thaly:* Bercsényi család. II. k. Budapest, 1887. 381. o.
79 Varsó, 1701. november. Bercsényi második emlékirata. AR XI. k. 424—430. o. és *Thaly:* Bercsényi család. II. k. Budapest, 1887. 392—397. o.
80 AR XI. k. 423. o.

mondanak Thököly segítségéről, s a magyar trónra most már nem Ágostot, hanem Sobieski valamelyik fiát, Konstantin vagy Sándor herceget akarják meghívni.[81]

Az igények tehát nemcsak Franciaországgal, hanem Lengyelországgal szemben is alább szállnak. XII. Károly győzelme a svédekkel kapcsolatban álló lengyel hercegek felé fordítja Rákóczi és Bercsényi figyelmét, de végül majd kénytelenek lesznek beérni a franciabarát lengyel főurak támogatásával.

Rákóczi és Bercsényi Varsóban nincs biztonságban. Lowicban meglátogatják Radziejowski érsekprímást, kitől Du Héron pártfogást kér Rákóczi számára,[82] majd a december hónapot Minskben töltik, Męcinski Kázmér várában[83] Du Héron pénzt ad nekik és évjáradékot kér számukra XIV. Lajostól, majd gondoskodik róla, hogy a belzi palatinusnál menedéket találjanak.[84]

A bujdosó főurak december végén átmennek Sieniawski Moscsanica (Mosteinitza) nevű birtokára — ez a falu Jaroslawtól északkeletre fekszik. Február elején átköltöznek Dzikowba, mert megtudják, hogy Srattmann, Lipót császár varsói követe figyelteti őket. 1702. február vége felé a nagyobb biztonság kedvéért Sieniawski még keletebbre vitte őket, Brezán nevű várába. Itt 1703. májusáig tartózkodnak[85] — bujdosás a bujdosásban ...

XIV. Lajos 1702. január 26-án mutat először némi érdeklődést (1701. december 20-án inkább a törököket akarja rávenni, hogy — kihasználva a magyarországi kedvező helyzetet — birodalmuk hatalmát helyreállítsák; december 24-én pedig, amikor Bercsényi emlékiratára válaszolt, még iróniával írt az „elégedetlen egyedek"-ről, akik állandóan azonnali beavatkozást sürgetnek![86]), s megkérdezi a követétől, hogy a két személy megélhetésére körülbelül mennyit illene adni.[87] Az érdeklődés felkeltésében Du Héron sorozatos jelentéseinek, Rákóczi szökésének és az éleződő háborús konfliktusnak egyaránt szerepe lehet. A varsói francia követ február 19-én úgy véli, hogy a király a bujdosó főuraknak évi tízezer tallérnál (harmincezer livre) nem küldhet kevesebbet.[88] XIV. Lajos azonban március 16-án úgy határoz — az érdeklődés még lanyha —, hogy a javasolt összeg kétharmada is elegendő lesz: évi 20 000 livre évjáradékot utal ki a megélhetésükre, tizenkétezret Rákóczinak, nyolcezret Bercsényinek.[89]

Bercsényi és Rákóczi Magyarországtól elszigetelve igyekeztek támogatást szerezni — 1702 januárjában kapnak először híreket hazulról. Szentiványi Sándor arról tájékoztatja a bujdosókat, hogy ő, Konstantinápolyból való visszatérése óta, felkelést szervez, három-négyezer embert már meg is nyert.[90]

Hogy hol szervezkedett Szentiványi Sándor, nincs konkrét adatunk, valószínű Biharban: Diószegen, Diószeg környékén. Vegyük csak sorra a kevés rendelkezésre álló adatot!

Szentiványi Sándor a hegyaljai felkelés előtt Zemplén vármegye esküdtje volt. Hogy milyen szerepe volt a felkelésben, részleteiben nem ismerjük: egy tény, ő fogta el a Zemplén megyei Nátafánál báró Vécsey Sándor császári ezredest, akinél leveleket talált, s e levelek tartalma miatt Szalontai György és emberei Vécseyt 1697. július 6-án megölték.[91] Szentiványi Sándor a felkelés bukása után elhagyta az országot, nyilván félt a felelősségre vonástól. Így hát nem való-

81 1701. november 27., december 1. Du Héron jelentése. Uo. 431—432. o.
82 Uo. 431. o. és *Pillias:* i. m. 23—24. o.
83 *Thomasivskyj:* i. m. Sz 1912. 122. o.
84 1701. december 22. Du Héron jelentése. AR XI. k. 432—433. o.
85 *Thomasivskyj:* i. m. Sz 1912. 120—122. o.
86 *Pillias:* i. m. 25., 32. o.
87 AR XI. k. 433. o.
88 1702. február 19. Du Héron jelentése. Uo. 438. o.
89 Uo. 439. o.
90 *Esze Tamás:* II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. Sz 1954. 288—293. o.
91 Uo. 292. o. és *Benczédi:* i. m. Budapest, 1953. 59. o.

színű, hogy pár évvel a felkelés után mutatkozni, sőt szervezkedni mert volna a Zemplén vármegyével szomszédos területen, a Tiszaháton.

Miért jött vissza Törökországból Szentiványi? Mert Thökölytől megbízást kapott! Miféle megbízást? Szervezzen újabb felkelést Magyarországon![92] 1697-ben Biharban is voltak bizonyos mozgolódások,[93] Thököly tudomást szerezhetett arról, hogy ezen a vidéken sok híve él. Kihasználva a Habsburg-török háborút, adott pillanatban élükre akart állni. Thököly 1697-ben is elindult Magyarország felé, de csak Zentáig jutott, a Hegyaljára már nem érkezhetett meg. A bihari szervezkedés előnyösnek tűnhetett: egészen közel van a határhoz (ne feledjük, Temesvár ekkor még török kézen van!); Várad Erdély kapuja, ha Thököly a fejedelemségét akarja visszaszerezni, innen késedelem nélkül megindulhat Erdély felé!

Ha a gondolatmenet eddig logikus, akkor tovább következtethetünk: Szentiványinak 1698-ban kellett megkezdenie a szervező munkát, mert Thökölynek a következő évben, a karlócai békekötés után aligha lehetett reménye a közeli visszatérésre, újabb felkelés szervezésére ekkor már megbízatást nemigen adhatott.

Szentiványi 1698-től 1701-ig három-négyezer embert könnyen meg tudott nyerni. Ez lehetett a mag, azok, akik adott jelre azonnal fegyvert fognak. De ki adja a jelet? 1701-ben a külső és a belső helyzet egyaránt reménytelen: semmi se mutat arra, hogy Törökország újra akarná kezdeni a háborút, márpedig enélkül Thököly aligha térhet vissza; az uralkodó összesküvést leplez le; Rákóczi Bécsújhelyen fogoly. Szentiványi számára az egyetlen reményszikra Rákóczi szökésének híre. Lipót 1701. november 9-én értesíti a vármegyéket Rákóczi szökéséről, s november 24-én tűz ki fejére vérdíjat. A császári rendeletek példányait Bihar vármegye is megkapta.[94]

Szentiványi a hír vétele után rögtön, számításaim szerint 1701 november végén vagy december elején, elindul Lengyelországba Rákóczit megkeresni (visszafele számolva: Du Héron Varsóból 1702. január 20-án jelenti XIV. Lajosnak Szentiványi találkozását Rákóczival és Bercsényivel; bizonyos idő eltelt a találkozás és a hír Varsóba érkezése között; időbe telhetett, amíg Szentiványi megtalálta az álnéven meghúzódó magyar főurakat; a téli utazás Magyar országról Lengyelországba minden bizonnyal több napot igénybe vett).

De honnan tudta Szentiványi, hogy Rákóczi a szökés után Lengyelországba menekül majd?! Talán korábban értesült arról, hogy Bercsényi Miklós Lengyelországban tartózkodik, s feltételezhette, hogy Rákóczi is oda tart.

Hogy megtalálja Rákóczit, nem sok esélye volt, de a felkelés szervezőjének nagyon elszántnak kellett lennie: ennek az útnak az eredményétől függött három-négyezer ember további sorsa!

A tiszaháti felkelést megelőző szervezkedés 1701. elejéig nyúlik vissza, de erre az évre esik Esze Tamás és Pap János konfliktusa is, ami azt mutatja, hogy ez a mozgalom ekkor még nem egységes, s a belső ellentétek miatt talán nem is lehet olyan erős, hogy három-négyezer megnyert híve lenne 1701. végén; Esze Tamás majd csak 1702 nyarán csatlakozik, s ekkortól kezdődik meg a komolyabb szervező munka.

Hogy Biharban valóban nagyarányú lehetett a szervezkedés, arra egy későbbi adatból lehet következtetni: Rákóczi szerint 1703. júliusában a diószegi

92 Szentiványi „Konstantinápolyból való visszatérése óta új felkelés szításán dolgozik, s biztosra veszi, hogy már 3—4000 embert megnyert" — ezt jelentette Du Héron XIV. Lajosnak. Úgy érzem, e rövid hír azt sugallja, hogy Szentiványi nem magánemberként kezdte meg a szervező munkát — Konstantinápoly említése a Thökölyvel való kapcsolatra utal!

93 *Esze Tamás:* Népi kurucság, kupecek és szegénylegények. Kortárs, 1976. 3. szám 437. o.

94 Hajdú-Bihar megyei Levéltár, Debrecen. IV. A. 1/b. Bihar vármegye közgyűlése 4. d. 1440. Fasc. III. Anni 1702.

felkelők lovassága négyezer, gyalogsága pedig háromezer emberből állt.[95] Enynyi fegyverest egyik napról a másikra nem lehet kiállítani! Sőt Rákóczi azt is megjegyzi, hogy a bihari felkelőket több joggal lehetett katonáknak nevezni, mint a tiszahátiakat, mert nagy részük már háborúban szolgált![96]

Végül még egy érv Diószeg mellett: akiket Szentiványi képviselt, azoknak tudniuk kellett, hogy Rákóczi és Bercsényi Brezánban él — a tiszaháti felkelők (mivel ők csak közvetve értesülhettek erről) első követei még azt sem tudták biztosan, hogy él-e Rákóczi! „A határon bolyongtak, s amikor végül bizonytalan hírekből meghallották, hogy Brezánban él néhány magyar, arrafelé vették útjukat, és ott hosszú keresés után megtaláltak engem" — emlékezik vissza Rákóczi.[97]

(A felhozott érvek külön-külön könnyen megsemmisíthetők, de együtt szemlélve őket hiányos ismereteinkre figyelmeztetnek, további kutatásokra serkentenek. Szentiványi, Rákóczi és Bercsényi követeként, hosszabb időt töltött távol Magyarországtól, emiatt kevés esélyünk van arra, hogy nevét akár a tiszaháti, akár a diószegi mozgalomban kimutathassuk).

Rákóczi és Bercsényi a Szentiványi Sándortól kapott hírt továbbítják Varsóba, Du Héron 1702. január 26-án jelenti uralkodójának az újabb tervet: a belzi palatinus négy-ötezer embert könnyen tudna fogadni, ezek élén Rákóczi benyomulna Magyarországra; ha XIV. Lajos lengyel hívei támogatnák a vállalkozást, biztos lenne a siker; a magyar koronát annak a lengyel hercegnek ajánlanák fel, akit a francia király jelöl ki.[98]

A magyar ügy — hála a lengyelországi francia követ buzgalmának — elmozdult a holtpontról. A király március 2-i válaszában elismeri az ajánlott diverzió nagy jelentőségét, érdeklődik a részletek iránt, de kijelenti, hogy csak pénzsegélyt adhat, s a kért összeg ne legyen túlságosan nagy.[99] Később (meg se várva a feleletet!) úgy dönt, Franciaország számára előnyösebb, ha Törökország indít támadást:

„Európa általános háború küszöbén áll, és most itt volna az alkalom, hogy a törökök visszaszerezzék hírnevüket anélkül, hogy a birodalmat olyan veszélybe sodornák, mint az előző háborúban. Nem azt mondom, hogy a háború újrakezdését kell nekik tanácsolni. De azt hiszem, nem volna hiábavaló ennek a háborúnak az előnyeit megmutatni nekik. Bizonyos vagyok benne, hogy már az is eredményt hozna, ha rászánnák magukat, hogy csapataik néhány hadmozdulatot tegyenek Magyarországon. A császárnak csak nagyon kevés katonája van most ebben az országban" — írja március 20-án Ferriol márkinak, isztambuli követének.[100] A magyar főurak hosszas diplomáciai tevékenysége így majdnem visszájára fordul. XIV. Lajos számára ennek az elképzelésnek a megvalósítása látszik olcsóbbnak és könnyebben véghezvihetőnek, s nem egy bizonytalan erejű és kimenetelű lázadás kirobbantása.

Du Héron április 7-én küldte el XIV. Lajosnak Rákóczi és Bercsényi együttes válaszát:[101] egy hadvezetésben jártas tábornokot, s egy pénzkiosztással megbízott tisztviselőt kérnek; a lengyel főurakat a közreműködésre Du Héronnak kell megnyernie királya nevében; a vállalkozáshoz négyszázezer tallér szükséges.[102] (A négyszázezer tallér nagy összeg. Miksa Emánuel és József Ke-

95 II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Fordította Vas István. Budapest, 1978. AR III. osztály: írók. *Rákóczi Ferenc* művei I. 310. o.
96 Uo. 311. o.
97 Uo. 300. o.
98 AR XI. k. 435—436. o. és *Thaly:* Bercsényi család. II. k. Budapest, 1887. 432—434. o.
99 AR XI. k. 436—437. o. és *Thaly:* Bercsényi család. II. k. Budapest, 1887. 434—435. o.
100 *Pillias:* i. m. 33. o. és *Benda Kálmán:* II. Rákóczi Ferenc török politikájának első évei. TSz 1962. 193. o.
101 AR XI. k. 442. o.
102 Uo. 443—445. o.

lemen havi negyvenezer, illetve harmincezer tallér segélyért tíz-tízezer katona kiállítását vállalta. XIV. Lajos tehát négyszázezer tallérért húszezer reguláris katonát tudott a két választófejedelemtől csaknem fél évre kapni! Az előzetes figyelmeztetés ellenére ekkora összeget kérni nem volt diplomatikus, s különösen akkor nem, amikor a francia király még csak az első, tapogatózó lépéseket tette meg a magyar főurak felé, elképzeléseiknek nem volt még mindenben megnyerve!).

Feltehetően ekkoriban indították útnak Törökország felé a bujdosó főurak Szentiványi Sándort. Számukra úgy tűnt, XIV. Lajossal sikerül hamarosan megegyezniük, össze kellett tehát hangolniuk a hadműveleteket Thökölyvel. A követ az erdélyi trón visszaszerzésére akarta rávenni a kuruc királyt; amint Rákóczi zászlót bont Magyarországon, Thököly támadjon Erdélyre; hadjáratához kérjen engedélyt és török katonaságot — a kettős támadás megosztja az ellenség erejét, a császár hatalma összeomlik.[103]

XIV. Lajos május 18-i válaszában szükségesnek ítéli ugyan Rákóczi és Bercsényi tervének megvalósítását, de magasnak tartja az összeget, ezért csak biztatásokra szorítkozik.[104] Ferriol július 10-i jelentése szerint Thököly Rákóczi előterjesztésére azt válaszolta: nincs abban a helyzetben, hogy a Portának javaslatott tehessen; nem vállalhatja a háború felidézésének vádját.[105] Így aztán az augusztus elejére tervezett[106] katonai akcióból nem lett semmi.

Egyébként Du Héron június 19-én úgy látja, hogy amíg Lengyelország belügyei nem tisztázódnak, a terv kivitelét el kell halasztani.[107] XII. Károly svéd király ugyanis május 24-én Varsóban kiáltványt adott ki, melyben közölte: nem a lengyelek, hanem Ágost ellen harcol, ha másik királyt választanak, békét köt Lengyelországgal.[108] XIV. Lajos figyelme hát újra Törökország felé fordul, 1702. november 13-án utasítja Ferriolt, hogy tanácskozzon a törökökkel: a Porta számára a velencei háborúnál előnyösebb lenne egy magyarországi hadjárat![109]

Rákóczi nem érzi magát biztonságban Lengyelországban, miután Ágost elfogatta és kitoloncoltatta Lengyelországból Du Héront (1702 november), a svédek táborába szeretne menni, de levelére XII. Károly ridegen válaszol.[110]

Ilyen előzmények után érkezik meg 1703. március közepén Brezánba a Tiszaháton szervezkedők első követsége. Pap Mihály és Bige György hozzák a hírt: 5700 ember esküdött már össze. (Feltételezésem szerint ebben a számban a diószegi szervezkedők is benne vannak.) Ezzel az ügy újra kimozdul a holtpontról. Rákóczi március 17-én levelet ír Bonnac-nak, a svéd király melletti francia követnek, kéri, tájékoztassa a fejleményekről XIV. Lajost: sürgősen cselekedni kell, nehogy árulás miatt a magyarországi szervezkedés összeomoljon; a felkelés kitörését addig igyekeznek visszatartani, amíg XIV. Lajos biztosa meg nem érkezik a két-háromszázezer tallérral, a kezdetben felmerülő költségek fedezésére![111]

Április elején — még mielőtt válasz jöhetett volna XIV. Lajostól — megérkezik a második követség, ugyancsak Pap Mihály és Bige György. Sürgetik Rákóczit, aki — hogy időt nyerjen, hogy tájékozódjon — Barwinszkyt, Bercsényi lovászát küldi velük Magyarországra. Rákóczi ismét ír Bonnacnak.[112]

103 *Benda Kálmán:* II. Rákóczi Ferenc török politikájának első évei. TSz 1962. 192. o.
104 AR XI. k. 442—443. o.
105 *Benda Kálmán:* II. Rákóczi Ferenc török politikájának első évei. TSz 1962. 192. o.
106 1702. április 8. Du Héron jelentése. AR XI. k. 442. o.
107 *Pillias* i. m. 34—35. o.
108 *Márki Sándor:* Nagy Péter czár és II. Rákóczi Ferencz szövetsége 1707-ben. Budapest, 1913. 6. o.
109 *Pillias:* i. m. 37. o.
110 Uo.38. o.
111 1703. március 17. Rákóczi levele Du Héron utódának, Bonnac márkinak. AR XI. k. 447—449. o.
112 *Köpeczi Béla:* A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest, 1966. 40. o.

Április végén Barwinszky visszatér (egészen bizonyos, hogy Biharban is járt), vele jön a harmadik követség: Pap Mihály és Esze Tamás. Rákóczi most már tovább nem hitegetheti a magyarországi bujdosókat, bár még mindig nem tud semmit XIV. Lajos döntéséről, május 6-án átadja a fegyverbe szólító kiáltvány első példányait a követeknek. Május 12-én pedig újabb példányokat és néhány zászlót küld Magyarországra. Ugyanakkor szigorúan meghagyja, hogy a zászlókat újabb parancsáig ki ne bontsák.[113]

A zászló e korban nemcsak a hadijelvény, hanem toborzási kellék is. A zászlóbontás megtiltása a toborzás megtiltását jelenti. És így értelemszerűen a kiáltvány felolvasásának megtiltását is! A bujdosó főurak — a kiáltványt Bercsényi is aláírta, a küldött zászlókon az ő címere is ott volt — csupán garanciát akartak adni a titkos szervezkedésbe már bevontaknak, hogy adott pillanatban az élükre állnak, a nyílt szervezkedésre, a fegyveres harc megkezdésére azonban még nem látták elérkezettnek az időt.

Rákóczi eljutott a népig — de még mindig a külföldi segítségre várt . . .

A tiszaháti felkelés

Az események túlhaladnak Rákóczi elképzelésein, türelemre intő parancsát nem értik meg. Május 20-án a felkelők kivonulnak a hegyekből, s Tarpán kibontják a zászlókat. Az egész mezőváros csatlakozik hozzájuk.[114] Tarpai Pál saját csatlakozásának körülményeiről ezt vallja:

„Ahogy Esze Tamás Lengyelországból megjött és Rákóczi pátensét nyilvánosságra hozta, a köznépet azzal rémítette, hogy akik nem állnak a távollevő Rákóczihoz és nem tartanak vele, azokat a törökök és a tatárok — akik nála, (Rákóczinál) készenlétben vannak — mind felkoncolják meg elfogják; mire neki (a vádlottnak) is oda kellett mennie."[115]

Május 21-én Váriban toboroznak: a bíró kapujába kitűzik az egyik zászlót s kifüggesztik Rákóczi kiáltványát. A felkelők szónoka azzal fenyegeti az ingadozókat, hogy Rákóczi tizenötezer emberrel áll a határon![116]

A felkelők május 22-én reggel Benénél Bereg vármegye hajdúival csapnak össze: Kajdi István borsovai nemest tizenheted magával elfogják, a hűségeskü letételére kényszerítik őket. Kajdi István vonakodik, kétszer is meg akarják ölni — a felkelők megesküsznek, hogy ha nem teszi le az esküt, fejét veszik; végül enged. Arra esketik meg, hogy amint Rákóczi megjön és elküldi a vármegyének a felkelésre szólító zászlót, a vármegyével együtt híve lesz, addig viszont házánál ül.[117]

Május 22-én Beregszászon szervezkednek, ahol épp vásár van. Itt azt híresztelik, hogy Rákóczi Beregszászra fog érkezni, már el is indult! A város megvendégeli a kurucokat, akik semmi kihágást nem követnek el, de az ételt, italt, fegyvert elviszik, sőt már a lovakat is. Innen még aznap tovább vonulnak, elfoglalják a tiszai átkelőhelyeket és a Kárpátok hegyszorosait. Fényes nappal járják a falvakat, hirdetik a brezáni kiáltványt.[118] „Istennek hála, még az én

113 *Esze Tamás:* II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. Sz 1954. 301—302. o.

114 *Esze Tamás:* A tiszaháti felkelés. Budapest, 1952. 5—6. o.

115 Tarpay Pál vallomása. Auf gnädigen befehlch Ihro Hochgräflichen Excellence Herrn, Herrn Generalen Grafens de Nigrelli (plen. tit.) von uns endsgefertigten über Paulum Tarpai in peto als Ragocischen beygewohnten adhaerenten den 20. juni 1703 vor- und aufgenohmenes examen. Közli *Thomasirskyj:* i. m. Sz 1912. 205. o. (30. pont).

116 *Esze Tamás:* A tiszaháti felkelés. Budapest, 1952. 6. o. és *Uő.:* II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. Sz 1954. 309. o.

117 Kajdi István keltezés nélküli levele Csáky Istvánhoz. OL A Csáky család levéltára. Központi levéltár (P. 71.) Raktári szám: 127. Fasc. 270. (a továbbiakban — a Csáky család levéltára) 10—11. lap.

118 Károly, 1703. május 25. Károlyi Sándor levele Koháry Istvánhoz. OSzK Fol. Hung. 1389. Thaly gyűjtemény II. köteg 29—30. lap.

vármegyémben nincsenek — írja Károlyi Sándor, Szatmár vármegye főispánja május 25-én — de Bereget, Ugocsát ellepte, azaz a föld népét jobbára magához hódította. Itten is, úgy látom, mindenütt úgy várja a szegénység, mint a Messiást."[119]

A felkelők a nemeseket nem bántják, birtokaikat nem prédálják, számítanak a csatlakozásukra. Maga Károlyi állapítja meg május 27-én: „Még eddig a pátens szerint bántanak az földdel, egyebet nem bántanak lónál és fegyvernél, németnél és az ki fegyvert fog ellene; naponként feltette szaporodik és gyül."[120]

A felkelők a toborzás megkezdésével felfedték szándékaikat, Rákóczival való kapcsolatukat. A vári eseményekről Keresztes András vári bíró azonnal jelentést írt Szatmárra. Göggl Wolf Christian szatmári kommisszárius ennek alapján fogalmazta meg tudósítását május 24-én a kamarához.[121] A beregszászi plébános Károlyit informálta.[122] A Benén történtekről maga Kajdi István számolt be a munkácsi parancsnoknak és Bereg vármegye alispánjának.[123] Ugyanakkor tárgyilagosan azt is meg kell állapítanunk, hogy a zászlóbontás szerencsés időpontra esett. Károlyi Sándor ugyanis Csáky István bereg-ugocsa vármegyei főispánnal május 11-én állapodott meg, hogy Szatmár, Bereg és Ugocsa vármegye nemessége a szatmári helyőrség támogatásával május 21-én átkel a Tiszán, s megindulnak a szervezkedő kurucok felkeresésére. Károlyiéknak a tervezett időpontban már nem sikerült átkelniük a folyón, a túlsó parton a felkelők álltak! Löwenburg, Szatmár parancsnoka erre visszarendelte különítményét, mire a nemesi felkelők is hazaoszoltak.[124]

Az ellenség mindeddig csak közvetett információkkal rendelkezett. Esze Tamás viszont, amikor tudomására jut, hogy Szatmár vármegye nemesi felkelést hirdetett a kurucok ellen, levél kíséretében elküldi Rákóczi és Bercsényi pátensét Domahidy László alispánnak.[125] Tőle a dokumentumok — a vármegye hűségének bizonyítására — Löwenburghoz kerülnek. Löwenburg a levelet Kassára küldi Nigrelli Oktávián felsőmagyarországi főkapitánynak, aki aztán Bécsbe továbbítja Pálffy Miklóshoz.[126] Esze Tamás leveléről közben másolatok készülnek a hírekre éhes urak tájékoztatására. A kiáltványt Löwenburg egyenesen Bécsbe küldte el. De a bécsi udvarhoz kerülnek azok a kiáltványok is, melyeket Pap Mihály küldött át a Tiszán a nemesi táborba.[127]

A kiáltványok megküldése a felkelők naiv hitét bizonyítja, azt gondolták, Rákóczi neve, fegyverbe szólító pátense elegendő lesz a nemesség megnyerésére, csatlakoznak majd hozzájuk.

A rebellisség gyanújába keveredő Károlyi Sándor — hogy tisztázza magát Löwenburg ki nem mondott vádja alól — május 30 án Kassára utazott Nigrellihez. Nigrelli azonban tetteket vár Károlyitól, mire az megesküszik, hogy megtámadja a felkelőket.

Június 2-án ér haza, Károlyba, s azonnal megkezdi az előkészületeket.[128]

Közben a tétlenség demoralizálja a kurucokat: Rákóczi egyre késik, jön-e egyáltalán?! A felkelők két táborra szakadnak, s mindkét részről követeket

119 Uo.
120 Károly, 1703. május 27. Károlyi Sándor levele Koháry Istvánhoz. Uo. 31. lap.
121 Copia litterarum Zattmarino sub dato 24 Maj. Viennae 2 Junj. OSzK Fol. Hung. 1389. Thaly gyűjtemény II. köteg 123. lap. — Göggl jelentése OL Szepesi Kamarai Levéltár. Szepesi Kamara (kassai adminisztráció) regisztratúrája. E 254 Representationes, informationes et instantiae. 213. cs. 1703. május. 333—334. lap. Vö. *Esze Tamás:* II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. Sz 1954. 309. o.!
122 Ezt maga Károlyi írja, l. a 118. lábjegyzetet!
123 Kajdi István írja keltezés nélküli levelében, l. a 117. lábjegyzetet!
124 *Esze Tamás:* A tiszaháti felkelés. Budapest, 1952. 7. o.
125 Esze Tamás levelének másolata. Keltezetlen. OSzK Fol. Hung. 1389. Thaly gyűjtemény II. köteg 4. lap.
126 Viennae 9 Juny 1703. Pálffy Miklós levele Barkóczy Ferenchez. Uo. 126. lap.
127 *Esze Tamás:* II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. Sz 1954. 308. o.
128 Kassa, 1703. május 31. Károlyi Sándor levele Koháry Istvánhoz. OSzK Fol. Hung. 1389. Thaly gyűjtemény II. köteg 33. lap és *Esze Tamás:* A tiszaháti felkelés. Budapest, 1952. 8. o.

küldenek Rákóczihoz, majd megkezdik a visszavonulást. A Tisza-vonal feladásával megnyílik az út az ellenség előtt, de a felkelők a megszerzett terület esetleges elvesztésével most nem sokat törődnek, még mindig az a kérdés, mint a szervezkedés kezdetén: Lesz-e vezér?! Június 6-án érkeznek Dolhára, itt akarják bevárni Pap Mihályt, Bige Györgyöt és Majos Istvánt, a Rákóczihoz küldött követeket.[129]

Károlyi a fekelők bekerítését tervezte, de Szabolcs vármegye nemessége nem volt hajlandó a megyehatárnál tovább vonulni. Máramaros vármegye megígérte ugyan, hogy őrzik majd a Lengyelország felé vezető utakat, de ez sem valósult meg.[130] Károlyi június 4-én indult el Károlyból, 6-án hajnalban Kóródnál állt serege: Szatmár, Ugocsa vármegyeiek, valamint a szatmári helyőrség egy százada, összesen 520 fő. Június 7-én délután támadják meg Dolhánál a készületlen kurucokat. Szétverik ugyan a tábort, de a menekülőket nem üldözik. Este tíz órakor a győztes sereg már Bilkén van, június 10-én pedig Szatmáron.[131]

Tarpai Pál szerint körülbelül kétszáz közember és három tiszt vesztette életét, néhányan foglyul estek, a többiek Lengyelország felé menekültek: „négy napig kenyér nélkül kellett lenniük, és szívesen a házaikba tértek volna, de nem mertek."[132]

Hogy a Máramaros vármegye mulasztása folytán megmenekült felkelőket a lengyel határon össze lehetett szedni, az két körülménynek tudható be: a Károlyi Sándor által Károlyból és a Csáky István által Szatmárról kiadott pátens, mely bocsánatot ígér a hazatérőknek, késve indult útnak, az előbbi június 12-én, az utóbbi június 13-án kelt.[133] Esze Tamás és Kis Albert keményen, határozottan lépett fel. Tarpai Pál szerint a csata után menekülők „egészen meg voltak döbbenve és hazamenetelre meg bocsánatkérésre határozták el magukat, de Esze Tamás és Kis Albert nem engedték, hanem visszafordították őket Rákóczit megvárni: ha ő semmiképpen nem akar jönni, ki-ki engedélyt kap a hazamenetelre; de ők rögtön akartak más tájakra menni."[134]

Dolha fordulópont Károlyi életében. A csata után Bécsbe siet, beszámol diadaláról, de az udvarnál csak látszat lelkesedés fogadja, ez sérti hiúságát, s később átáll a kurucokhoz ...

A brezáni pátens aláírása után Rákóczi újabb levelekkel ostromolja XIV. Lajost,[135] majd Bercsényit Bonnachoz küldi, maga pedig a magyar határ közelében marad. Az újabb követséget június 7. körül Drozdowice-ban hallgatja ki: beszámolnak a zászlóbontásról és társaikhoz akarják kísérni Rákóczit. Most már cselekedni kell!

Rákóczi csekély kísérettel és a követekkel június 12-én elindul a határ felé. Félúton találkozik Móricz Istvánnal és Alagyi Jakabbal, az újabb követekkel, akik a dolhai vereség hírét hozzák. De Rákóczi elhatározását már ez a hír sem változtatja meg, parancsot küld a szétszóródott katonaság összegyűjtésére.

Találkozás

Rákóczi június 13-án útközben eltévedt: a Vereckei szoros helyett egy Kliemiec nevű faluba érkezett, mely a határtól 3—4 kilométerre fekszik. Üzenetet küldött a rá várakozó felkelőknek, magához rendelte őket. A hadvezér június

129 *Esze Tamás:* A tiszaháti felkelés. Budapest, 1952. 8—9. o.
130 Uo. 9. o.
131 Uo. 9—10. o.
132 Tarpay Pál vallomása. Közli *Thomasivskyj:* i. m. Sz 1912. 206. o. (36. pont).
133 Károlyi pátense. Kiadva *Szirmay Antal:* Szathmár vármegye fekvése, történetei és polgári esmérete. I. rész. Buda, 1809. 59—60. o. Csáky pátensét l. OL A Csáky család levéltára 3. lap.
134 Tarpay Pál vallomása. Közli *Thomasivskyj:* i. m. Sz 1912. 206. o. (38. pont).
135 Torcynak és Bonnacnak ír. *Köpeczi Béla:* A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest, 1966. 40. o.

14-én délben találkozott hadseregével.[136] A találkozást nem szabad misztifikálnunk: a párszáz jobbágy, kisnemes élére nem egy nagybirtokos főúr, hanem egy bujdosó állt. (Rákóczi birtokainak elkobzását 1701. november 19-én rendelte el a bécsi udvari tanács:[137] Lipót pár nappal később, november 24-én adta ki az elfogatási parancsot, vérdíjat tűzve ki Rákóczi fejére;[138] végül 1703. május 31-én tették közzé a felségárulási per ítéletlevelét — Rákóczi büntetése fej- és jószágvesztés![139]

Rákóczi nem akar tovább a lengyelek terhére lenni, június 15-én átkel a határon,[140] s hazai földön, volt birtokán kezdi szervezni, élelmezni seregét. Zászlai alá jórészt saját jobbágyai gyűlnek, pár nap alatt háromezerre duzzad a had. A nemességhez még nem jut el Rákóczi érkezésének híre, vagy ha igen, kételkedve fogadják.

Rákóczi fél gyakorlatlan, képzetlen katonáival elindulni az ország belseje felé, Bercsényit várja a segélyhaddal, őrzi az átjárókat. Azonban a hegyek között nem tudja sokáig megfelelően élelmezni seregét, ezért június 21-én elindul Munkács felé, hogy kísérletet tegyen a város és a vár elfoglalására (Munkács ugyancsak Rákóczi-birtok). 23-án ér Szentmiklósra, s 24-én Munkácsra.[141] Vállalkozása nem sikerül, az Ungvár felől érkező Montecuccoli-ezred június 28-án reggel 6 órakor megtámadja a kurucokat, akiknek a Latorca egyik gázlóján átkelve sikerül kicsúszniuk a gyűrűből.[142]

Rákóczi június 29-én Zavadkára vonul vissza, s nem is mozdul el onnan Bercsényi megérkezéséig; ügyel, nehogy elvágják a várt segélycsapatok átjárását.

XIV. Lajos 1703. április 26-án még mindig habozik, de már hajlandó 30 000 tallért kockáztatni.[143] Ekkor ugyanis már tudja, hogy Törökországot nem képes egy magyarországi hadjáratra rávenni:

1702. szeptemberében Hasszán pasa nagyvezért palotaforradalom távolította el, utóda Daltaban Musztafa lett. A Napkirály november 13-án, mint láttuk, utasította Ferriolt, hogy magyarázza el az új nagyvezérnek, semmi se hozhat olyan nagy és könnyű dicsőséget számára, mint egy magyarországi hadjárat. A magyarok elégedetlenek a császár uralmával, az oszmán csapatok megjelenése kirobbanthatja az általános felkelést — a császári haderő pedig a Rajnánál és Itáliában van lekötve. Mindez a Porta számára felmérhetetlen lehetőséget kínál.

Daltaban ugyan kijelentette, hogy nem idegenkedik egy magyarországi háborútól, de ennél több nem történt.

1703. február 24-i jelentésében „béke-vezérnek" nevezte. A bécsi Hadita- Mohamed pasát ültette a nagyvezérségbe. Mohamed annak idején a Porta teljhatalmú megbízottja volt a karlócai békekötésnél, a feltétlen béke híve, Ferriol 1703. február 24-i jelentésében „béke-vezérnek" nevezte. A bécsi Haditanács — mely félt, hogy a háborús párt kerekedik felül — 1703. február 28-án gratuláló levelet küldött Mohamed nagyvezérhez . . .[144]

Amikor Bonnac megkapja uralkodója április 26-i levelét, üzen Rákóczinak: személyes találkozásra lenne szükség, ha ő nem jöhet Varsóba, küldje el Ber-

136 *Esze Tamás:* A tiszaháti felkelés. Budapest, 1952. 11. o.
137 AR XII. k. 294—296. o.
138 AR XI. k. 263—266. o.
139 Uo. 267—272. o.
140 Kliemiec, 1703. június 15. Rákóczi Ferenc levele Bonnac varsói francia követnek. AR XI. k. 449. o.
141 Zavadka, 1703. június 29. Rákóczi Ferenc levele Bonnac varsói francia követnek. AR XI. k. 453. o. és *Markó Árpád:* II. Rákóczi Ferenc háborújának kezdete. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban — HK) 1935. 221. o
142 *Thaly:* Bercsényi család. II. k. Budapest, 1887. 513., 515. o.
143 *Köpeczi Béla:* A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest, 1966. 40. o.
144 *Benda Kálmán:* II. Rákóczi Ferenc török politikájának első évei. TSz 1962. 193—194. o.

csényi grófot. Bonnac ugyanis úgy ítéli meg, hogy levelezéssel nem juthatnak pontos megállapodásra.[145]

A felelősség most már a francia követre hárul, neki kell megítélnie, van-e biztosíték a sikerre.[146] Ez óvatossá teszi, május 28-án kijelenti: „ha Rákóczi herceg pénzt kér, élni fogok engedélyével, hogy 30 000 tallérig előlegezzek. A rendeletet azonban oly módon teljesítem, hogy egyelőre csak az összeg egy részét utalom ki, vagy semmit, ha ki lehet kerülni."[147] Amikor Bercsényi megérkezik, tárgyalni kezdenek. Bonnac közvetíti a király április 26-i levelében megfogalmazott kérdéseket,[148] Bercsényi pedig június 15-én emlékiratban válaszol:

— legkevesebb tíz század havasalföldi, tatár és lengyel hadat kell fogadni, zsoldjuk havi ötezer tallér,

— Magyarországon legalább három lovas- és két gyalogezredet kell felállítani, a hópénzt két hónapra szokás kifizetni, ez harmincezer tallér,

— a rácok megnyerésére hatezer tallérra lenne szükség,

— a magyarság buzdítására is kellene némi pénz.

Bercsényi reményét fejezi ki továbbá, hogy XIV. Lajos a békekötéskor tekintettel lesz Magyarországra; két-három hónap alatt három-négyezer tallért küld a felkelés támogatására, sőt ha szükséges, még emeli is ezt az összeget. A segélyt lengyel csapatok, Csehország felől betörő francia-bajor ezredek és rácok felfogadására kívánják használni; tábornok, tüzérek és hadmérnökök küldését kéri XIV. Lajostól, valamint a törökök fékentartását, s ha lehet, Thököly hazatérésének lehetővé tételét.[149]

Bonnac — akinek a személyes találkozás óta igen jó véleménye van Bercsényiről, s úgy látja, sokat lehet remélni ettől az igen jelentékeny ügytől[150] — június 16-án az emlékiratot elküldi uralkodójának. Ám a követnek a Bercsényi által szükségesnek ítélt összeg átadására nincs felhatalmazása, 30 000 tallért hajlandó lenne adni, pénze azonban nincs. Bercsényi csak 200 dukátot és 100 tallért kaphat kézhez — és ajánlóleveleket, kölcsönszerzésre. A teljes 30 000 tallér csak szeptemberre érkezik Magyarországra![151] (A három-négyszázezer tallér pedig soha; a dolhai és a munkácsi vereség hírére XIV. Lajos várakozó álláspontra helyezkedik, nem kockáztat újabb összeget, később, augusztus 20-án, 124 620 livre kiutalását rendeli el Rákóczi számára,[152] végül november 15-én havi tizezer tallért szándékozik folyósítani[153]).

Bercsényi 800 főnyi toborzott csapat élén, hadiszerekkel, július 4-én érkezett meg a zavadkai táborba. Ennyi lett tehát a segélyhad. ennyi valósult meg a tervekből. De ez a kis sereg is reményt ad, lelkesedést: július 7-én felkerekedik a tábor, s elindulnak a Tiszántúl hódoltatására.

*

„Kétszer nem lehet ugyanabba a folyóba lépni!" A nemesi összeesküvés résztvevői még biztosak lehettek a szerbek hathatós katonai támogatásában. Az összeesküvés leleplezése után azonban fordult a helyzet: Csernojevics Arzén ipeki pátriárkát, akivel Rákócziék megegyeztek, Bécsbe rendelték, s nem enged-

145 *Bonnac* márki: Érdekes beszámoló mindarról, ami fontosabb északon történt 1700-tól 1710-ig. Rákóczi Tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. I. k. Budapest, 1973. 67. o.
146 *Köpeczi Béla:* A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest, 1966. 40. o.
147 Bonnac jelentése XIV. Lajoshoz. *Pillias:* i. m. 41. o.
148 *Köpeczi Béla:* A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest, 1966. 40. o.
149 AR XI. k. 450—453. o. és *Thaly:* Bercsényi család. II. k. Budapest, 1887. 505—507. o.
150 *Pillias:* i. m. 43. o.
151 *Köpeczi Béla:* A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest, 1966. 41. o.
152 *Pillias:* i. m. 46—47. o.
153 *Köpeczi Béla:* A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest, 1966. 48. o.

ték haza — a haditanács indoklása szerint a főpap szemmeltartása megszünteti a szerb-magyar együttműködés veszélyét. S valóban, amikor kevésnek bizonyul az udvarhű magyarok (Károlyi, Csáky) szembeállítása a kurucokkal, a rácokat ellenük tudják mozgósítani. 1703. júliusában a marosi és a váradi helyőrségek feldulják a kuruccá lett bihari falvakat.[154] (A tárgyalások, a megegyezési kísérletek eredménytelenek maradnak, a szerbek mindvégig a császáriak oldalán harcolnak).

Valamivel kedvezőbben alakult a kapcsolat a románokkal: 1698-ban megegyezés jött létre Constantin Brincoveanu havasalföldi vajda és Bercsényi Miklós, Széchényi Pál kalocsai érsek, valamint Szirmay István között. A magyarok támogatás reményében megígérték, hogy biztosítják Erdélyben a görögkeleti vallás szabad gyakorlatát, sőt segítséget adnak egy keleti „monarchia" létesítéséhez! Bár Atanasie Anghel metropolita Erdély román népességének egy részével (kereskedők, földbirtokosok, papság) áttért a görögkatolikus hitre, a jobbágyságra kevésbé hatottak a bécsi udvar ígéretei, nem követték ezt a mozgalmat. Amikor Erdélyben kibontakozott a kuruc szervezkedés, a román jobbágyság fegyveres csapatokkal segítette harcukat. Azonban Havasalföld és Moldva minden rokonszenvük ellenére sem tudtak a kuruc háború során katonai segitséget adni, hisz a karlócai békéhez ragaszkodó Törökországtól függtek.[155]

A ruszinok már az első napokban Rákóczi mellé álltak, a kurucok harcát segítették a szlovákok is.

A vártnál nehezebben ment viszont a nemesség csatlakoztatása. Rákóczinak és Bercsényinek csalódást okoztak a hajdúvárosok is — a hajdúk kénytelenségből lettek kuruccá, létszámban, harcértékben messze elmaradtak XVII. század eleji elődeiktől.[156] A bujdosó főurak úgy gondolták, hogy Debrecent sérelmei egyértelműen Bécs ellen fordítják. Ám Debrecen többet remélt az udvartól — a szabad királyi város kiváltságát — mint Rákóczitól. A civisváros mindvégig igyekezett megőrizni kívülállását.[157] (Pedig a polgárság támogatására égetően szükség volt: a rohamosan gyarapodó hadsereget fel kellett szerelni!).

A kuruc háború esélyeit latolgatva meg kell állapítanunk, hogy a császáriak helyzete sem volt rózsás: 1703 nyarán Magyarországon mindössze három gyalogezred (4 000 fő) és egy teljes lovasezred, valamint a La Tour vértes ezred, a Schlik dragonyos ezred néhány százada (összesen 1200 fő) állomásozott. Ezek is szét voltak szórva. (A megerősített helyek védelmét 38 század látta el, létszámuk századonként 40—120 fő között váltakozott; a helyőrségi szolgálat ellátására is alig voltak képesek!). És nem voltak rendezve a parancsnoklási viszonyok!

A magyarországi haderő magára volt utalva, mert — mint ahogy arra Rákócziék számítottak — Rabutin nem mert kimozdulni Erdélyből (hadereje 5446 gyalogosból és 2984 lovasból állt.)[158]

A bujdosó főurak jól ítélték meg a várak helyzetét is: rendbehozatalukhoz az utolsó pillanatban, kapkodva fogtak hozzá a császáriak. Mivel a várőrségeknek ellenséges környezetben kellett helytállniuk, hamar kapitulációra kényszerültek és nem jelentettek akadályt a kuruc seregek útjában.

154 *Benda Kálmán:* Rákóczi és a szerbek. Tiszatáj, 1976. 3. szám 10. o.
155 *Paul Cernovodeanu:* A román fejedelemségek és a magyar szabadságharc.Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Budapest, 1980. 65—66. o.
156 A hajdúk szerepére l. *Rácz István:* A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. 160—190. o.
157 Debrecen szerepére l. *Szendrey István:* Debrecen a Rákóczi-szabadságharcban. Hajdú-Bihar megyei Levéltár, évkönyve. I. Debrecen, 1974. 7—20. o.
158 *Markó Árpád:* II. Rákóczi Ferenc háborújának kezdete. HK 1935. 218—219. o.

A nemesség, a hajdúvárosok, a diószegi felkelők csatlakozása után a mérleg nyelve kicsit a kurucok javára billent. Hogy sikerül-e Magyarországot elszakítani Ausztriától, az a spanyol örökösödési háború kimenetelétől függött 1703-ban gyors sikerre nyílt lehetőség.

Villars marsall 1703 tavaszán meggyőzte XIV. Lajost Ausztria térdre kényszerítésének fontosságáról. A terv szerint a Rajna mellől és Itáliából erős francia kötelékek hatolnak be a német birodalomba. Miksa Emánuel bajor hadaival Bécs ellen fordulnak, egyesülnek a felkelő magyarokkal. (Ez az együttműködés határozta meg Rákóczi hadműveleteit is: a tiszántúli hadjárat után — még mielőtt Erdélyben és délen biztosították volna uralmukat — a kuruc hadak Bécs felé nyomulnak). A terv megvalósítása jól indult, a bécsi holland megbízott már csak isteni csodában bízott! És ekkor Miksa Emánuel nagy hibát követett el: Felső-Ausztria helyett Tirolba vonult, ahonnan később kiszorították. A következő évben a franciák kedvezőtlenebb körülmények között ismételték meg a hadjáratot, s ez újabb mulasztások miatt augusztus 13-án a höchstädti vereséggel végződött.

Pedig a kuruc seregek hosszú határszakaszon elérték Ausztriát, jelentős erőket kötöttek le; Bécs körüli és stájerországi portyázásaikkal gyengítették a belső ellenállást.[159]

A gyors győzelem reménye megszűnt, hosszú háborúra kellett berendezkedni! Most kezdett érződni az a hátrány, hogy Rákóczi és Bercsényi lengyelországi diplomáciai tárgyalásaik során még három-négy reguláris ezredet sem tudtak szervezni: a sebtében toborzott kuruc hadsereg az ellenséggel szemben meglévő minőségi hátrányát csak létszámfölényével tudta kiegyenlíteni. Egyes időszakokban 70—80 000 ezer ember volt fegyverben, végképp kimerítve az ország gazdasági erőforrásait, kiélezve a társadalmi ellentéteket. (XIV. Lajos 1703. november 15-től 1705. május 15-ig havi 30 000 livre segéllyel, 1705. május 15-től 1708 októberéig pedig havi 50 000 livre segéllyel támogatta a magyarországi háborút. Az 50 000 livre csak négyezer katona ellátására elég! A Napkirály 1708 őszén, épp a legválságosabb időszakban függesztette fel a segélyezést).[160] Rákóczi helyesen ismerte fel a kuruc hadsereg regularizálásának szükségességét, ám az elképzeléseket maradéktalanul nem sikerült megvalósítania a Thököly idején megszokott „apró-harcokhoz" ragaszkodó, képzetlen főúri tábornokokkal szemben ...

Ференц Шипош

ПОДГОТОВКА ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ ПОД РУКОВОДСТВОМ РАКОЦИ (1697—1703 ГГ.)

Резюме

В конце XVII. — начале XVIII. веков в Венгрии сложилась революционная обстановка: налогообложение сильно возросло; оплата же постоянных налогов наличными деньгами представляется возможной лишь на более развитой ступени общественного разделения труда — венский двор ликвидировал прежние возможности добычи денег, совершенно задушил торговлю. Суматошная, неспособная ориентироваться экономическая политика давала себя чувствовать всем слоям венгерского общества.

159 Mindezekre l. *Markó Árpád:* II. Rákóczi Ferenc haditervei és azok kapcsolata a spanyol örökösödési háború eseményeivel. Sz 1936. 579—597. o.; — *Benda Kálmán:* Rákóczi és az európai hatalmak. Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Budapest, 1980. 26—27., o.; — *Rázsó Gyula:* Az általános katonai helyzet és a szabadságharc. Uo. 72—73. o.; — *Perjés Géza:* A höchstädti csata. HK 1958. 3—4. szám 151—189. o.

160 *Köpeczi Béla:* A Rákóczi-szabadságharc és Európa. Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Budapest, 1980. 18. o.

Сопротивление проявлялось в разных формах. После подавления восстания 1697 года в Хедьалья народное движение куруцев и заговор аристократов организовались независимо друг от друга.

Участники заговора дворян, памятуя о восстании в Хедьалья, рассчитывали на недовольство народа, они были уверены в том, что по первому зову тысячи людей возьмутся за оружие и направят его против господства Габсбургов. Но конкретные шаги по привлечению массы ими сделаны не были, и потому, что полагались на успех борьбы, лишь воспользовались зарубежной подмогой, и сперва они этого хотели добиться лишь путем заключения договора!

Дворянство намеревалось вернуть независимость Венгрии с помощью французов и поляков, положив конец преемственности короны Габсбургов, создав польско-венгерскую унию.

Осуществлению этих планов воспрепятствовало то, что при раскрытии заговора арестовали и виднейшего венгерского вельможу князя Ференца Ракоци II. а северная война связывала силы Польши. Благоприятный поворот принесла лишь медленно развертывавшаяся война за испанское наследство.

Дипломатические переговоры в Польше были начаты Миклошем Берченьи, затем в Варшаву прибыл и сбежавший из винернейштадтской тюрьмы Ференц Ракоци II. Венгерские магнаты самым могущественным правителем эпохи Людовиком XIV долгое время квалифицировались как мятежные поданные одной дальней страны. (Поскольку Франция потерпела первые поражения и поскольку Венгрия добилась значительных успехов во всё же начатой войне куруцев, тогда только стали стороны сравнительно равноправны; но к этому времени уже Франция была не в состоянии оказать более существенную помощь!).

В Венгрии народное движение куруцев также распознало благоприятные возможности, предоставленные в результате войны за испанское наследство, становится очевидной также обоюдная взаимообусловленность дворянства и крепостного крестьянства: весной 1703 года неоднократно направляются гонцы в Польшу к князю Ракоци Ференцу II. с просьбой возглавить движение.

Хотя поддержкой польского короля заручиться так и не удалось, отдельные польские вельможи оказывают помощь делу венгров, Людовик XIV также согласен был рискнуть 30 000 таллерами.

Летом 1703 года в Венгрии началась вторая война куруцев, длившаяся восемь лет.

Ferenc Sipos

DIE VORBEREITUNG DES FREIHEITSKAMPFES „RÁKÓCZI" (1697—1703)

Resumée

Am Ende des XVII. J. h., am Anfang des XVIII. J. h. entfaltete sich eine revolutionäre Lage in Ungarn: es erhöhten sich die Steuerlasten; die Zahlung in Bargeld der beständigen Steuer ist nur an der vorgedrungenen Stufe der gesellschaftlichen Arbeitsverteilung zu vorstellbar — der Wiener Hof hob die frühere Möglichkeit der Geldeinnahme auf, erstickte den Handel gänzlich. Jede Schichte der ungarischen Gesellschaft spürte diese hastige, für einen Übersicht unfähige Wirtschaftspolitik.

Der Widerstand trat in verschiedenen Formen auf. Nach dem Sturz des Aufstandes in Hegyalja (Zemplén Gebirge) wurde die völkische „Kuruc" Bewegung und die adelige Verschwörung unabhängig voneinander organisiert. Die Teilnehmer der adeligen Verschwörung, erinnernd auf den Aufstand in Hegyalja, rechneten mit der Unzufriedenheit des Volkes und waren darüber im Klaren, dass die Massen auf dent ersten Aufruf gegen die Habsburger Herrschaft nach den Waffen greifen werden. Für die Gewinnung der Massen machten die Adeligen keine konkreten Schritte, weil sie dem Erfolge nur mit der Anspruchsnahme der ausländischen Hilfe anvertrauten — also wollten sie diese Hilfe zuerst mit Vertrag sichern.

Das Adeltum wollte mit polnischer und französischer Hilfe die Unabhängigkeit Ungarns zurückgewinnen, aufhebend das Erbekönigtum der Habsburger, zustandebringend die polnisch—ungarische Personalunion.

Die Verwirklichung der Pläne wurde dadurch behindert, das auch der prominenste Magnat in Ungarn, Ferenc Rákóczi II. verhaftet wurde und die Kräfte

Polens durch den nordischen Krieg gebunden war. Eine günstige Wendung brachte nur der langsam entfaltende spanische Erbenkrieg.

Die diplomatischen Verhandlungen in Polen begann Miklós Bercsényi, dann kam auch der aus dem Kerker in Wienerneustadt entflohene Ferenc Rákóczi II. Die ungarischen Magnaten wurden in der Beurteilung des mächtigsten Herrschers des damaligen Zeitalters Ludwig XIV. bis sehr lange, als meuternde Untertanen eines fernen Landes bewertet. (Als Frankreich erlitt seine erste Niederlage und Ungarn in dem Kurucer Kriege bedeutende Erfolge erreichte, wurden die beiden Partners verhältnismässig gleichrangig; aber vermochte Frankreich damals nicht mehr eine bedeutende Hilfe geben.)

Auch die völkische „Kuruc" Bewegung in Ungarn die vom spanischen Erbenkrieg gegebene Möglichkeit für die Entfaltung des bewaffneten Kampfes auf, sogar sieht man die Aufeinanderverweisung des Adeltums und der Leibeigenschaft; in Frühling 1703 schicken sie alle beide zum Rákóczi, nach Polen Gesandten ihn zu bitten, er sollte sich auf ihre Spitze stellen.

Wenn auch die Unterstützung des polnischen Königs zu gewinnen nicht gelungen war, einige polnische Aristokraten helfen die ungarische Sache und auch Ludwig XIV. neigte 30 000 Taler auf Spiel setzen.

Im Sommer 1703 beginnt in Ungarn der 8 Jahre dauernde zweite Kurucer Krieg.

CZIGÁNY ISTVÁN

A CSÁSZÁRIAK HADJÁRATA 1705 ŐSZÉN

A Habsburg udvarnak 1705. augusztus végén Rabutin megsegítésére indított hadjárata nemcsak a Rákóczi-szabadságharc, hanem a korszak hadtörténetét tekintve is jelentős vállalkozás volt. A mintegy három hónapig tartó hadjárat során a császári csapatok közel 700 km-es utat tettek meg a Csallóköztől Erdélyig, a nagyrészt ellenséges és az egyébként is gyéren lakott Magyarország legkietlenebb vidékein. E hadművelet során a kurucoknak nem sikerült feltartóztatni, de még késleltetni sem az ellenséges erőket, s Zsibó mellett 1705. november 11-én vereséget szenvedtek. A zsibói csata — a nagyszombati mellett — a Rákóczi-szabadságharc legnagyobb összecsapása. Mert amíg a koroncói, nagyszombati és pudmerici vereségek inkább taktikai jelentőséggel bírtak, addig a zsibói csata után a szabadságharc stratégiai helyzete rendült meg. Hosszú időre elveszett Erdély és nem került sor Rákóczi fejedelmi beiktatására. Ennek következtében csorbát szenvedett a mozgalom külpolitikai tekintélye, s ez különösen rányomta bélyegét a meginduló nagyszombati békealkudozásokra.

Talán e néhány hadtörténelmi és politikai szempont felvillantása elegendő a téma fontosságának megvilágításához. Természetesen jelen tanulmányunkban nem vállakozhatunk a hadjárat minden oldalú elemzésére. Ezért csupán két olyan probléma vizsgálatát emeljük ki, amellyel történettudományunk csak érintőlegesen foglalkozott vagy nem tisztázott megnyugtatóan. Az első vizsgálandó problémakör, a hadseregek ellátásának kérdése az adott időszakban, különös tekintettel a császári haderőre, a másik a zsibói csatavesztés okainak elemzése.

Forrásainkat tekintve, már a kortársak megítélése is eltért ezekben a kérdésekben, s ez némileg visszatükröződött történelmi irodalmunkban. A 19. század második felében, különböző szerzők tollából, számos összefoglaló munka jelent meg Magyarország történetéről amelyek több-kevesebb részletességgel tárgyalták az 1705-ös őszi hadjáratot, de a csapatok ellátásával érintőlegesen foglalkoztak. Szalay László szerint: „... a császáriak merre néztek pusztaságot láttak mindenütt. Üresen találták a hajdúvárosokat, üresen magát Debrecent is ... s melyben gabonát és szarvasmarhát nemigen, de annál több bort találván Herbeville emberei ..."[1] A kor másik nagy történésze, Horváth Mihály, azonban merőben más véleményének adott hangot Magyarország történetéről írott munkájában, mert meglátása szerint a császári sereg az Alföldet átszelő

1 *Szalay László:* Magyarország története. VI. k. A karloviczi békekötésről a szatmári békéig 1700—1711. Pest, 1859. 297—298. o.

útja során, nem küzdött jelentős ellátási gondokkal, sőt Debrecenben, mely „...a lakosok által üresen hagyatott, fáradt hada pár napig megpihent és a bőségesen talált eleséggel el tőtözött."[2] Hasonló értékelést találunk a Szilágyi Sándor által szerkesztett Magyar Nemzet Történetének lapjain.[3] A hadjárat részletes leírásával mindezideig csak Markó Árpád foglalkozott századunk harmincas éveiben, aki arra a következtetésre jutott, hogy Herbeville csapatainak ellátása korántsem volt kielégítő, így a császáriak kimerült és legyengült állapotban érkeztek a zsibói csata színhelyére.[4]

A második világháború után új utakon induló történet- és hadtörténetírás nem foglalkozott érdemben az 1705-ös őszi hadjárattal. Csupán annak a megállapítására szorítkozott, hogy a császáriak „...kimerülten, de még harcképes állapotban érkeztek meg Erdély határára..."[5]

Ellentétben az ellátási problémákkal, a zsibói csatavesztés okait mind a polgári, mind a marxista történet- és hadtörténetírás viszonylag részletesen tárgyalta. A különböző polgári történetírók szinte egységesen Forgách Simont, és főleg Károlyi Sándort okolták a vereségért, utóbbi — szerintük — a császáriak hátában, a kapott parancs ellenére tétlenül szemlélte a csatát.[6] Egyedül Horváth Mihály adott hangot némi kételyének, miszerint: „...Károlyi ha teljesíthette volna is a vett parancsot nagy kárt nem tehetett vala az ellenségben, mert ez ama mély úton túl is, számos szekereivel s megfürészelt fák torlaszaival, oly keményen megerősítette tábora hátulját, hogy ahhoz bajos hozzáférni lovas haddal minő Károlyié vala."[7] A hadtörténelmi irodalomban a csatát Markó Árpád és Bánlaky József elemezték, az eddigieknél sokkal differenciáltabb képet adva arról. Megemlítették a csatavesztés okai között — Károlyi szerepe mellett — a sáncok félig kész állapotát, a seregtartalék tétlenségét és a fejedelem távolmaradását az ütközetből.[8] A marxista történetírásban a csatavesztés körülményeit legújabban Közepczi Béla és R. Várkonyi Ágnes összegezte röviden a Rákóczi monográfiában: „A vereséget a sáncok félig kész állapota és Károlyi tétlensége okozta. A sáncokért az erdélyi főurak a felelősek, akik nem teljesítették Rákóczi parancsait. Károlyit sem menti semmi mulasztása miatt. De Rákóczit is súlyos felelősség terheli. Akkor, amikor minden percben számítani lehetett a támadás megindulására ő nyugodtan elment ebédelni."[9]

Témánk historiográfiájának e vázlatos áttekintésével és néhány megállapítás felidézésével csupán utalni kívántunk arra, hogy a hadjárat több fontos kérdésének megválaszolását még nem tekinthetjük lezártnak. Annál kevésbé, mivel a hadjárattal foglalkozó egyetlen tanulmány főleg császári és az addig kiadott kuruc forrásokra támaszkodott, s mint a szerző maga is említette az október 12—november 10. közötti időszak „...hadieseményeinek reconstruálására igen nagy hiányt jelent az, hogy Károlyi levelei ezekből a napokból eddig nem kerültek elő."[10] A zsibói csatáról is több olyan adat látott időközben napvilá-

2 *Horváth Mihály:* Magyarország története. VI. k. Pest, 1872. 406. o.

3 *Acsády Ignácz:* Magyarország története. I. Lipót és I. József korában 1657—1711. (Magyar Nemzet Története Szerk. *Szilágyi Sándor* VII. k. Budapest, 1898.)

4 *Markó Árpád:* Herbeville marsall útja Erdély felé 1705 őszén. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban — HK) 1935.

5 Magyarország története 1526—1790. II. k. (Szerk.: *H. Balázs Éva, Makkai László.* Egyetemi tankönyv) Budapest 1972.

6 Többek között: *Szalay László*: i.m. VI. k. 304. o. *Márki Sándor*: II. Rákóczi Ferenc. I. k. 1676—1707. Budapest, 1907.

7 *Horváth Mihály:* i. m.: 408. o.

8 *Markó Árpád:* II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. Budapest, 1934. 313—314. o. *Bánlaky József:* A magyar nemzet hadtörténelme. 18. rész. II. Rákóczi Ferenc fölkelése 1701—1714. Budapest, 1941. 325—327. o.

9 *Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes:* II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1976. 223. o. (A továbbiakban — *Köpeczi—R. Várkonyi:* II. Rákóczi F.)

10 *Markó* i. m. HK 1935. 42. o., a hármas lábjegyzetben és a 61. o. Egyébként az Archivum Rákóczianum IX. kötetében kiadott Károlyi leveleket is csak kivonatosan közölte Thaly Kálmán. Bottyán János levelezései 1685—1716. Archivum Rákóczianum (A továbbiakban — AR) I. oszt. IX. k. Budapest, 1883. 240. o. A kivonatos levélközlés miatt tanulmányunkban Károlyi eredeti leveleit használtuk.

got, amelyek részben más megvilágításba helyezik az ütközetről alkotott eddigi képünket.[11]

Hadi és politikai helyzet 1705 nyarán

A spanyol örökösödési háború negyedik esztendejét a szembenálló felek erőinek viszonylagos egyensúlya jellemezte. Az előző év augusztusában lezajlott höchstädti csata után a hágai szövetség csapatai elfoglalták Bajorországot, de az angol javaslat ellenére nem törtek be Franciaország területére. XIV. Lajos a vereség után rendezni tudta hadseregét és 1705-ben nem csak Marlborough támadásait verte vissza, hanem jelentős sikereket értek el Észak-Itáliában. Spanyolországban viszont Barcelona elfoglalása után a szövetségesek kerültek fölénybe.[12]

Magyarországon a hadihelyzet az év első felében a kurucok számára alakult kedvezőbben. A császári hadvezetés, elsősorban a franciák észak-itáliai támadásának következtében, továbbra sem törekedett katonai döntésre és csak a hatalmi status quot kívánta fenntartani a magyarországi hadszíntéren. Bár Heister tábornagy magyarországi császári főparancsnok működése részben beváltotta a hozzá fűzött reményeket, de a helyzetet alapvetően nem tudta megváltoztatni. 1704-ben sikerült ugyan visszafoglalnia a Dunántúlt, s a nagyszombati csatában megállítania a kurucok felvidéki előrenyomulását, azonban az 1705 elején megindult új erdélyi kuruc támadás sikerei helyrebillentették a megingott hadászati erőegyensúlyt. Ennek ellenére a hadműveletek súlypontja változatlanul a Felvidék nyugati részén volt, ahol Bercsényi — Modor, Bazin és Szentgyörgy városok elfoglalásával — stabilizálni tudta a helyzetet, annak ellenére, hogy Károlyi dunántúli támadása kudarcba fulladt.

A császári oldalon 1705 első felében jelentős változások következtek be. Hosszú uralkodás után május 5-én elhunyt I. Lipót császár, akit fia, I. József követett a trónon. A fiatal császár szakított apja uralkodási módszereivel, összehívatta az országgyűlést, megígérte a rendi sérelmek orvoslását és személyi változásokat hajtott végre az államhivatalok élén.[13] A helyzet ilyetén való alakulása nemcsak külföldön, de Magyarországon is élénk visszhangot keltett. Az udvar intézkedései különösen belpolitikai téren éreztették hatásukat, mert 1705 tavaszára egyre jobban felszínre kerültek a fiatal kuruc állam belső problémái. Mindennaposak voltak a vitézlő rend, a jobbágyság és a nemesség közötti súrlódások; erősödött a vármegyék, de a parasztság ellenállása is az elhúzódó háború fokozódó terhei miatt. Mindezt csak tetézték az újra felszínre törő vallási villongások.[14] Ebben a feszült belpolitikai légkörben, a nemesség és a vitézlő rend tagjai közül sokan hajlottak a Habsburgokkal való megbékélés felé.

Változás történt a császári erők vezetésében is. A magyarok szemében gyűlöletes Heistert, részben a tavasszal elszenvedett katonai kudarcok miatt, részben

11 Legfontosabbak között említhetjük Forgách Simon emlékiratát. *Váradi Stremberg János:* Forgách Simon emlékirata. Századok 1968/5—6. sz. Részleteket közöltek belőle a Rákóczi Tükör c. forráskiadványban: Rákóczi Tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. I—II. k. Szerk. *Köpeczi Béla, R. Várkonyi Ágnes.* Budapest, 1973. (a továbbiakban — RTü) és *Louis Lemaire:* Beszámoló mindarról ami a magyarországi háborúban történt az 1705-ös hadjárat kezdetétől 1708 márciusáig. RTü II. k. 178—188. o.

12 *Marczali Henrik:* Nagy Képes Világtörténet. IX. k. Az absolutizmus kora. Budapest, é.n. 349—350. o., 356. o.; *Max Braubach:* Prinz Eugen von Savoyen. II. Bd. Wien 1964. 112—118. o. A hadieseményekre bővebben ld. még a Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen Spanischer Successions Krieg Feldzug I. Serie 1705. VII. Bd. Wien 1881. (A továbbiaakban — Feldzüge, I. Serie VII. Bd.)

13 *Köpeczi—R. Várkonyi:* II. Rákóczi F. 205—207. o. és *Márki:* im. 390. o.

14 *Köpeczi — R. Várkonyi:* II. Rákóczi F. 180—181. o.

angol és holland nyomásra, leváltották. Helyébe május 10-én Louis Herbeville tábornagyot nevezte ki I. József császár magyarországi főparancsnokká.

A kül- és belpolitikai helyzet alakulása terveinek megváltoztatására késztette a fejedelmet. Két fontos feladatot kellett megoldani: az országgyűlés mielőbbi összehívását és a Dunántúl visszaszerzését. A kurucok nem ismerték el az örökös királyságról hozott 1687. évi törvényt, ezért közjogi felfogásuk szerint az I. Lipót halálával megüresedett magyar trón betöltéséről csak az országgyűlés dönthet. A rendek összehívása annál is inkább időszerűvé vált, mert rendezni kellett a kuruc állam külső és belső problémáit. Viszont amíg a Dunántúl császári kézen van, veszélyben forog a kuruc területek biztonsága, s egyben az országgyűlés megtartása. Ezért a Dunántúl visszaszerzését tekintették elsőrendű feladatnak.[15] A gondosan előkészített hadjárat azonban már indulásakor összeomlott, így a fejedelemnek fel kellett adnia a Dunántúl felszabadításának tervét. Még Pest elfoglalása is elmaradt a katonaság demoralizálódása, illetve a császáriak felvidéki hadmozdulatainak következtében.

Herbeville, akit az erdélyi császári főparancsnok, Rabutin tábornagy megsegítésével bíztak meg, előbb a kurucok által ostromlott Lipótvár felmentésére indult. Ekkor kitűnő alkalom kínálkozott a császári erők megsemmisítésére, s ha ez sikerül, nemcsak Lipótvárat foglalhatják el a kurucok, hanem meghiúsul Rabutin felmentésének terve és ez beláthatatlan következményekkel járhat a császári csapatokra nézve. A kuruc hadvezetés hibájából azonban a császáriak kicsúsztak a vág-dudvági kelepcéből, felszámolták a Lipótvár körüli ostromgyűrűt és augusztus 11-én Pudmeric közelében vereséget mértek Rákóczi hadaira.[16] Az 1705-ös nyári hadiesemények nem rontottak ugyan a kurucok pillanatnyi helyzetén, de az ellenség megsemmisítését vagy meggyengítését nem sikerült elérni. A pudmerici ütközet után Herbeville visszatért a Csallóközbe és augusztus végén a haditanács ismételt parancsára megindult haderejével Erdély felé. Az udvari haditanács már 1705 tavaszán elhatározta, hogy megsegíti a körülzárt Váradot és az Erdélyben harcoló császári alakulatokat.[17] A hadművelet vezetésével megbízott tábornagy azonban egyre halogatta a hadjárat megkezdését, jóllehet 1705 nyarára az Erdélyben harcoló császári erők helyzete kritikussá vált. Főleg azután, hogy a kurucok június 15-én elfoglalták Medgyest és már csak Dévát, Fogarast, valamint Brassót tartotta megszállva az ellenség.

Töredékes adataink alapján meglehetősen nehéz pontosan rekonstruálni a nyár végi erdélyi és kelet-magyarországi hadihelyzetet. Forgách Simon tábornagynak, az erdélyi kuruc hadak főparancsnokának egy augusztus végén kelt jelentéséből viszonylag tiszta képet kapunk a kuruc csapatok erdélyi elhelyezkedéséről. Brassót Mikes Mihály parancsnoksága alatt a háromszéki katonaság tartotta körülzárva. Fogaras várát „... bloqádálja a Fogaras földi boérség ...". Dévát 100 reguláris és 250 fizetett hajdú fogta körül Andrássy István vezetésével, aki Aradot is bekerítette 1800 csíki, maros- és aranyosszéki katonával, Roth János 300 gyalogjával, Pongrácz György, Draguly Farkas mezei lovas ezredeivel és egy reguláris, németekből álló lovasszázaddal. Az ostromlott erősségeken kívül kurucok vigyáztak „Az verestoronyi Olth vize melléki földre, úgy az hegyeken lévő ösvényekre."[18] A váradi ostromzárban, Jenő váránál és a Maros mellékén Gyürki Pál „corpusa" állomásozott 6—7000 emberrel.[19]

15 Uo. 183. o.

16 Az 1705-ös nyári hadieseményeket ld. bővebben: *Markó Árpád:* II. Rákóczi Ferencz a hadvezér. 249—289. o., *Esze Tamás:* Rákóczi dunántúli hadjáratának terve. HK 1954. *Márki:* i. m. I. k. 419—428. o., és *Köpeczi-R. Várkonyi:* II. Rákóczi F. 196—204. o.

17 Feldzüge I. Serie VII. Bd. 440. o.

18 Forgách Simon jelentése Rákóczinak. Hassági mező, 1705. aug. 27. MTA. kézirattára. A Rákóczi levéltár másolatai (A továbbiakban — MTA kt Rlt) Ms. 4966/16. doboz.

19 Rákóczi Károlyi Sándornak. Szécsény, 1705. szept. 22., szept. 26. AR I. o. I. k. 419., 423., 424. o.

Természetesen a gyűrűbe fogott várakon kívül más vidéken is tevékenykedtek kuruc katonák. Ezt látszik igazolni Forgách Simonnak egy másik jelentéséhez csatolt, valószínűleg 1705 júliusában vagy augusztusában kelt kimutatása, mely szerint a parancsnoksága alatt lévő katonák összlétszáma 12 810 főre rúgott.[20] Viszont e listán nem szerepelnek Szappanos István, Kajdy István gyalog- Kenyheczy János, Pongrácz György, Nádaskay György, Vay László, Soós János és Luby György lovasezredei.[21] Az adott időszakban a létszámadatokról keveset tudunk. Kajdy István ezredének létszáma 1705. augusztus 29-én 1756 fő.[22] Forgách már többször idézett jelentéséből ismerjük Vay László mezei lovasezredének létszámát, mely 500 főből állt. A többi ezrednél viszont Forgách csak arról tájékoztat, hogy Pongrácz, Szappanos [István], Kenyheczy és Nádaskay ezredét „jóforma ezernek" mondják, de Luby és Soós ezrede „igen kevés és gazos".[23] Ha tehát figyelembe vesszük a vármegyei és székely csapatokat, valamint a várőrségeket is, az Erdélyben s a Partiumban lévő kuruc erők létszámának alsó határa 24 000 fő körül mozgott.[24] Kevés megbízható forrással rendelkezünk a császári erők nagyságára vonatkozóan is. A két legnagyobb erősség, Szeben és Várad védőinek számát viszonylag pontosan ismerjük. A legtöbb katonát valószínűleg Szeben falai közé szorították be, 1104 lovast, 1500 gyalogost, illetve: „... számtalan sok fegyveres szász, rácz és más rendbéli városi emberek[et] ...", Váradot pedig ... hét vagy nyolc száz labanc s fegyveres ember ..." védte.[25]

Forgách terve szerint a várakat kiéheztetéssel bírják megadásra. Főleg Szeben városát mivel: „Szebin nem tarthatja magát új esztendő napjáig, ha pedig Szebin oda lesz per se hajol Brassó, Fogaras, Déva."[26] Az 1705-ös kora őszi hadihelyzet alakulása arra enged következtetni, hogy a kuruc katonai vezetés számítása bevált. Szeptember vége felé ugyanis a kurucok elfogták Rabutin élelmezési főbiztosát, akitől megtudták, hogy Szent Márton napjáig (november 11-ig) várják a segítséget. Szebenben ekkor mindössze 2000 köböl liszt, 1000 köböl búza, 1000 köböl köles és 1000 köböl árpa volt.[27] Hasonló helyzet alakult ki Déva várában, amely október 13-án élelemhiány miatt kapitulált.[28]

Ebben a helyzetben tehát az erdélyi hadjárat megindítása elodázhatatlanná vált. Ám a feladat amellyel az idős tábornagyot megbízták, szinte megoldhatatlannak látszott. Tekintélyes létszámú haderőt kellett ellenséges és részben kietlen területen át Erdélybe vezetnie. Herbeville, bár tudott Rabutin szorongatott helyzetéről, pillanatnyilag mégis eredményesebbnek látta a már sikereket hozott felvidéki hadműveletek folytatását. Reménykedett abban is, hogy szétugraszthatja a nemsokára összegyűlő rendeket. Erdély elvesztése azonban nagyon súlyos következményekkel járt volna, ezért az udvari haditanács határozott parancsára Herbeville 1705. augusztus 23-án megindult a csallóközi táborból Buda felé.

20 *Thaly K.:* Tényleges létszámok és fölszerelés Rákóczi ezredeiben. HK 1891. 12—13. o. (A továbbiakban — *Thaly:* Tényleges létszámok.)

21 Forgách Simon jelentése Rákóczinak. Hassági mező, 1705. augusztus 27. MTA kt Rlt Ms. 4966/16. doboz.

22 Kajdy István gyalogezredének mustra tabellája. Hassági mező, 1705. augusztus 29. Országos Széchényi Könyvtár kézirattár. (A továbbiakban — OSzK kt) Fol. Hung. 1389/17. 360. fol.

23 Forgách S. jelentése Rákóczinak. Hassági mező, 1705. augusztus 27. MTA kt Rlt Ms. 4966/16. doboz.

24 Például Forgách Simon 1705 márciusában összíratta a székely székek hadviselésre alkalmas férfiait. A lajstromok szerint csak Háromszék vidékén 5362 fegyverfogható férfit találtak, melynek közel a fele táborba is szállt. *Thaly K.:* Erdélyi kuruc haderő létszáma 1704-ben. HK 1896. 8. o.

25 Forgách S. id. jelentése, l. a 23. jegyzetben.

26 Uo. és Gyürky Pál levele Rákóczihoz. Váradi blokáda, 1705. október 6. Országos Levéltár Rákóczi Szabadságharc levéltára (A továbbiakban — OL RSzL) G. 19. II. 2 e/A 34. cs. 471—472. fol. Hasonló tartalmú levelet küldött Gyürky Károlyinak. *Géresi Kálmán:* A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára (A továbbiakban — KOL) V. k. Budapest 1897. 306—307. o.

27 Orosz Pál Rákóczihoz. Hasságnál lévő tábor 1705. szept. 22. OSzK kt Fol. Hung. 1389/17. 372—373. fol. Rabutin is ezt támasztja alá emlékirataiban: „... a szükség pedig eközben olyan nagyon megnövekedett Nagyszebenben, hogy október vége felé már csupán három hétre való készlet volt a városban." RTü I. k. 303. o.

28 Orosz Pál Rákóczihoz. Hassági tábor, 1705. október 13. OSzK kt. Fol. Hung. 1389/4. 269—270. fol.

Herbeville csapatai a hadjárat első, Budáig tartó szakaszát viszonylag kedvező körülmények között tették meg. A császári ellenőrzés alatt levő és a jó utánpótlást biztosító Duna mentén haladtak.[29] Ilyen körülmények között jelentősebb összecsapásokra nem is került sor. Bár a kurucok augusztus 29-én és 30-án a Duna túlsó partjáról ágyúzták a császáriak menetoszlopát, jelentős veszteségeket nem okoztak nekik.[30] A császári csapatok szeptember 2-án érkeztek meg Budára, ahol a több mint két heti táborozás alatt felkészültek a hadjárat legnehezebb, az Alföldön át vezető szakaszára.

Az Alföld természeti-mezőgazdasági képe a 17—18. század fordulóján és a császári sereg ellátása

Mint már bevezetőnkben említettük, Herbeville csapatainak ellátásáról, történelmi irodalmunkban meglehetősen eltérőek a vélemények. A 17—18. században, a hadseregek létszámának növekedésével, a hadműveletek sikerének kulcsa az ellátás megszervezése lett. A katonák élelemmel történő ellátása térben és időben egyaránt meghatározta a csapatok mozgását, s ezáltal az elérhető eredményeket.[31]

Egy hadsereg ellátásának vizsgálatakor először mindig tisztázni kell a hadműveleti terület természeti-gazdasági viszonyait, és az ott működő katonai erők nagyságát. Jelen tanulmányunk keretei között viszont az Alföld 18. század eleji természeti-gazdasági képének megrajzolására csupán röviden vállalkozhatunk. Területünket a negyedkor végéig a folyami hordalék, a szél hordta homok és por feltöltötte.[32] A geológiai fejlődéstörténet utolsó, ma is tartó szakaszában az Alföld képét döntően az éghajlati és antropogén hatások együttesen alakították. Magyarország éghajlatának, óceanikus-atlanti jellege mintegy négy ezer évvel ezelőtt erősebb lett. Megmaradt ugyan csapadékosnak, de hűvösebbre fordult. Ezen időszak első szakasza (bükk I. fázis), a késő neolitikumtól a vaskorig tartott. Zárt bükkös-gyertyános erdők alakultak ki, melyek az Alföldre is lehúzódtak, az erdős sztyepp rovására. A bükk II. fázisban — ez az időszak még ma is tart — az éghajlat kontinentalitása növekedett, a csapadék mennyisége csökkent. Ennek hatására a zárt erdők visszahúzódtak az Alföldről és kialakult egy lápokkal, facsoportokkal, ártéri erdőkkel tarkított ligetes táj.[33] A történeti korszak kezdetétől egyre fokozódó intenzitással jelentkezett az ember természetformáló (antropogén) hatása. A különböző pásztornépek erdőirtása, majd a földművelés elterjedése megváltoztatta az alföldi táj eredeti képét, mert a füves puszta egyre terjeszkedett az erdő rovására. A török hódoltság idejében a gabonatermelés általában háttérbe szorult az állattenyésztéssel szemben. Ennek következtében a Duna—Tisza közén az egyoldalú legeltetéssel megbontották a természetes növénytakarót, amely a futóhomok-puszták újbóli megjelenését eredményezte a száraz területeken. Ezt az állapotot jól mutatja a Pest-Pilis-Solt vármegyéről a 18. század végén készült térkép. Lényegében a Szolnok—Nagykőrös—Dömsöd vonaltól délre szinte alig találunk

29 Ennek ellenére: „... amerre elmegyen mondják mely rettenetes pusztítást csinál [ti. a császári sereg], szegénységnek mindenét, az mint kaphatja..." Szepesi János Károlyinak. Nyitra, 1705. augusztus 30. MTA kt Szekfű Gyula gyűjtése (a továbbiakban — Sz. Gy.) Ms. 332/V. 939. fol.

30 Bottyán portyázói hozták a hírt: „...hogy van közel száz sebes, köztök és sokan meg is holtak kik a lövöldözésben elestek." AR I. o. IX. k. 213. o.

31 *Perjés Géza:* Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében. (1650—1715) Budapest. 1963. 165—174. o. Az európai hadseregek létszámának növekedésére ld. *Geoffrey Parker:* The „Military Revolution" 1560—1660 — a Myth? The Journal of Modern History 1976/2. 206. o.

32 *Cholnoky Jenő:* Magyarország földrajza. Budapest, 1936. 160. o. és *Bulla Béla:* Magyarország természeti földrajza. Budapest, 1962. 10—50. o.

33 *Bulla:* i. m. 305—306. o.

erdőséget.[34] Mivel a Duna—Tisza köze a negyedkori Duna-ágak hordalékkúpja, melyre szélhordta homok telepedett, ezért a déli, szárazabb részeken alakult ki a fában és vízben szegény homokpuszta, s a kurucok szerint: „... az ellenség Kecskeméttül Szegedig való menésében a pusztától igen tart..."[35]

A tiszántúli részeket az erdélyi peremhegyvidékről lezúduló folyók alakították ki és egyengették tökéletes síksággá, melyből szigetszerűen emelkedik ki a Hajdúság és Nyírség magassíksága. A fokozatosan előrenyomuló folyami hordalékkúpok többször mederváltoztatásra kényszerítették a folyókat, s elzárták a kisebb vízfolyások útját. Az ilyen helyeken és a régi medrekben lápos-vizenyős területek keletkeztek. Tipikusan ilyen vidékek a Tiszántúlon a bihari és békési részek, ahol a vízszabályozások előtt hatalmas mocsarak feküdtek (Érmellék, Kis- és Nagy-Sárrét). Ide nemcsak a Körösök és a Berettyó víze került, hanem a Hortobágy medrében a Tisza, az Éren s a Berettyón át a Kraszna és a Szamos vize is. Egyes vélemények szerint e tájon a víztömegnek csupán 10%-a folyt le a főmederben, a többi ereken lápos mocsaras területeken át távozott.[36] A Tisza középső szakaszának 10—20 kilométeres ártéri mocsarai, valamint a Hajdúság magas síksága és a bihar-békési vízivilág közötti vidék vízben szegény száraz terület. Károlyi Sándor szerint: „... Debrecen az Kunságh felé de nagy pusztaságh, se víz, se széna, nem remélhető..."[37] A vidék pontosabb leírását Károlyi egy másik levele tartalmazza, mely szerint: „... valamihent a Körösön által megyen az ember... úgy hogy az egész pusztán a Száraz érigh egy tarisnya füvet ember nem találna, vizet sem sehol is... hol hat, hol nyolc mérföldbül [kb. 45—65 km] álván azon éget pusztaságnak nagysága..."[38]

Mint e vázlatos történeti, földrajzi ismertetésből kitűnik, az Alföld korabeli természeti viszonyai korántsem kedveztek a mezőgazdasági termelésnek. Mocsarak, lápok, vizenyős rétek váltakoztak száraz, gyér füvű, olykor homokos pusztasággal. Ennek ismeretében viszont önkéntelenül felvetődik a kérdés: mi késztette Herbeville-t és környezetét arra, hogy hadjáratát a Cegléd—Kecskemét—Nagykőrös—Szeged—Hódmezővásárhely—Túr—Karcag—Debrecen útvonalon indítsa meg Erdély felé? S vajon a viszonylag mostoha természeti adottságokkal rendelkező Duna—Tisza közi és tiszántúli területeken megvolt-e a lehetőség a császári sereg ellátására?

Kutatásaink jelenlegi állásánál úgy véljük, hogy Herbeville döntéseit több tényező motiválta.

A kuruc hadvezetés már augusztus végén számított a császáriak Hatvan—Gyöngyös irányába történő hadmozdulatára, ezért jelentős erőket vontak össze Nógrádban, Vácott, Pest és Hatvan környékén.[39] Déli irányban viszont csak kisebb kuruc erők állomásoztak. Így Herbeville-ék könnyen elérhették a hadtápbázis szempontjából fontos Szegedet és a határőrvidéket, ahonnan utánpótlást és erősítést remélhettek. Közrejátszott az útvonal megválasztásánál az alföldi mezővárosok elhelyezkedése is, amelyek még mindig komoly gazdasági erőforrásokkal rendelkeztek.

34 Balla Antal térképe Pest-Pilis-Solt vármegyéről 1793-ból. Hadtörténelmi Intézet Térképtára: (A továbbiakban — HIT) B. IX. a 651

35 Rákóczi Károlyinak Szécsény 1705. október 1. AR I. o. I. k. 427. o.

36 *Bársony István:* Termelési adottságok és lehetőségek Bihar megyében a XVIII. század elején. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae Series Historica XX. Magyar Történelmi Tanulmányok VIII. (Szerk. *Szendrey István.* Debrecen 1975.) 95—96. o.

37 Károlyi S. Rákóczinak. Túri tábor, 1705. október 4. estve. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 97—98. fol.

38 Károlyi Sándor valószínűleg becsült adatai kisebb eltéréssel megegyeznek a Balla féle térkép távolságaival. Károlyi S. Rákóczinak. Túri tábor, 1705. október 10. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 107—108. fol.

39 Károlyi már augusztus végén aggódva írta a fejedelemnek „... Mostan valóban féltem az Hatvani és Gyöngyösi magazinumokat..." Károlyi S. Rákóczinak. Karva, 1705. augusztus 29. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 28—29. fol. Szeptember első felében a kuruc erőket három hadtestbe vonták össze. Esterházy Antal 3000 lovassal és 6—7000 gyalogossal Lőrinczi környékén, Bottyán kb. 6000 lovassal Guta-Kéméd térségében. KOL V. k. 296. o. és AR I. o. IX. k. 215—216. o. Károlyi Sándor valószínűleg hiányos fizetési listái szerint a Hatvani táborban szeptember 3—16-ig 4029 katona tartózkodott. OL RSzL G. 28. 77. cs. V. 2. E—F. 97—136. fol.

Ha rátekintünk az Alföld régi térképeire, szembetűnik, hogy a nagyobb települések többsége az ártérperemekhez közel, az ártéri tájak és az árvízmentes területek érintkezési vonalán helyezkedett el.[40] A hatalmas árterek dúsfüvű rétjei elsősorban az állattartás fejlődéséhez biztosítottak kitűnő lehetőséget. Ennek következtében már a 15. században fellendült a magyarországi állattenyésztés, különösen a hízómarháé, melyet az osztrák tartományok, az északolasz és délnémet városok piacain értékesítettek. Jelenlegi ismereteink szerint a 16. század második felében a vágómarha összexportját évi 150—200 000 darabra tehetjük.[41] Az állatok döntő többsége Magyarország alföldi vidékeiről került ki. 1563/64 között például a váci török határállomáson 7 1/2 hónap alatt 30 248 marhát vámoltak el; Ceglédről 1564, Kecskemétről 1691, Nagykőrösről 948, Szegedről 1718, Makóról 3165, Turról 1479, Debrecenből 2182 darabot hajtottak. Ugyanebben az időben a vámjegyzékeken még közel ezer ló és 25 000 birka kivitele is szerepelt.[42] Az eddig feltárt adatok igazolni látszanak, hogy a mezővárosok igen magas alapállatállománnyal rendelkeztek. 1570-ben csak a Szegedhez tartozó 107 „szálláson" 15 000 szarvasmarha legelt. A 17. század elején pedig közel 50 000 juhot és 4000 sertést tartottak a szegedi hét szultáni hász birtokon. Sőt egyes adatok szerint Debrecen saját marhaállománya mintegy 50 000 darabot számlált a 16—17. században.[43]

Bár a 17. században a nyugat-európai piacokon történt gazdasági változások következtében, a marhaexport jelentősen visszaesett, de még így is elérte az évi 100 000 darabot. A marhakereskedelem lehanyatlásával csökkent vagy stagnált a mezővárosok állatállománya. Nagykőrösön, ahol még 1635-ben 11 000 szarvasmarhát vettek számba, 1650-ben már csak 7101 darabot.[44] Kecskeméten pedig az állatállomány lényegében egy szinten maradt a nyolcvanas években.[45]

A 17. század utolsó két évtizedében a visszafoglaló háborúk újra hadszíntérré változtatták az Alföldet, hatalmas károkat okozva a lakosság anyagi javaiban. Erről tanúskodik Pest megye 1699-es és 1703-as összeírása. Különösen szembetűnő az állatállomány csökkenése Cegléd, Nagykőrös és Kecskemét 1703-as összeírását szemlélve.[46]

Állatfajták	Cegléd	Nagykőrös	Kecskemét
Igás ökör	549	1174	1807
Hámos ló	139	326	621
Fejős tehén	560	1139	2562
Egyéb szarvasmarha	609	746	2268
Ló	139	177	1123
Juh, kecske	2532	3273	10077
Sertés	219	347	1127

40 *Majlát Jolán:* Egy alföldi civis-város kialakulása. Budapest, 1943. 5. o.

41 *Harald Prickler:* Das Volumen des westlichen ungarischen Aussenhandels vom 16. Jahrhundert bis 1700. Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege c. kötetben. Kiadta: *Othmar Pickl*, Graz 1971. 140. o.

42 *Káldy Nagy Gyula:* Magyarországi török adóösszeírások. Budapest, 1970. 88. o.

43 *Káldy Nagy Gyula:* A Szeged környéki szultáni Hász birtok mezőgazdasági termelése a XVII. század második felében. Agrártörténeti Szemle 1961/3—4. sz. (A továbbiakban — AtSz); *Makkai László:* Adatok és kérdések Debrecen törökkori agrártörténetéhez. Hajdú Bihar Megyei Levéltár Évkönyve. III. (Szerk. *Gazdag István*, Debrecen) 1976. 35. o.

44 *Velics Antal—Kammerer Ernő:* Magyarországi török kincstári defterek. Budapest, 1890. II. k. 268—270. o.

45 Kecskemét városában 1666-ban 762 adózóra 21 143 marha jutott, 1682-ben 1060 adózóra: 27 456 ló és szarvasmarha, 1683-ban kb. 1200 adózóra 30 135 marha esett. *Balanyi Béla:* Kecskemét gazdasági jelentősége a XVIII. század végéig. Tanulmányok a város múltjáról, jelenéről. Szerk. *Heltai Nándor*. Kecskemét 1970. 98. o.

46 *Kosáry Domonkos:* Pest megye a kuruckorban. Pest megye múltjából. (Tanulmányok) Szerk. *Keleti Ferenc, Lakatos Ernő, Makkai László*. Budapest, 1965. IV. táblázat 36—37. o.

Az összeírás szerint a három város állatállománya jelentős mértékben csökkent. Viszont néhány adat arra enged következtetni, hogy az állatállomány számbavételekor valószínűleg kimaradtak a városok pusztáin legelésző csordák és nyájak. Másként elképzelhetetlen, hogyan tervezhette a kitűnő gazdálkodó hírében álló Károlyi Sándor az 1700-as évek elején 20 000 szarvasmarha évi exportját nagyobb részben Kecskemét és Nagykőrös vidékéről.[47] Ugyancsak nem illenek a képbe a városok valószínűleg túlzó, de azért mégis figyelmet érdemlő adatai a szabadságharc alatt elszenvedett veszteségeikről. E feljegyzések szerint 1703—1705 között csupán Kecskemét határából és pusztáiról 14 000 marhát hajtottak el a rác katonák, Kiskunhalas vidékéről pedig 1706-ig 1400 ökröt, 800 lovat, 5000 tehenet és 14 000 juhot.[48]

A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok arról tanúskodnak, hogy az alföldi mezővárosok állatállománya gyorsan kiheverte a háborús pusztításokat. Ezt támasztják alá a Jászkun kerület 1699-ből származó összeírásai is, ahol egy családra a Kiskunságban 9,9 szarvasmarha, 1,7 ló, 13,3 juh és 3,9 sertés, a Nagykunságban 7,9 szarvasmarha, 1,3 ló, 4,4 juh és 5,5 sertés jutott.[49]

Sokkal hézagosabbak az adataink a földművelésre vonatkozóan. A Duna—Tisza közén korszakunkban a szántóföldi kultúrák csak alárendelt szerepet játszottak az állattenyésztés mellett. Nagykőrös városának gabonaszükséglete egy részét más vidékekről kellett fedeznie. Búzát Szegedről, Csongrádról, Makóról, árpát Földvárról (Tiszaföldvár), Öcsödről, Kenderesről, Abonyból, Újszászról vettek.[50] Az eddig feltárt források szerint jelentősebb gabonatermelés a Tiszántúlon és a Jászságban folyt. Így például Debrecenben az 1680-as években nagymértékben emelkedett a gabonatermelés, melynek nagy része kereskedelmi forgalomba került.[51]

Összefoglalóan elmondható tehát, hogy a császári csapatok útjába eső területek biztosítani tudták egy nagyobb létszámú hadsereg ellátását. Viszont a császári haderő élelmezési körülményeinek vizsgálata előtt, meg kell határoznunk a csapatok létszámát, kenyér- és hússzükségletét.

Egy 1705 júniusában készült létszámkimutatás szerint a helyőrségeken és a rác csapatokon kívül a Felvidék nyugati részein és a Dunántúlon 16 000 császári katona állomásozott, amelyekhez júliusban 6000 dán gyalogos és lovas csatlakozott.[52] Herbeville csallóközi táborából körülbelül 16 500 katonával érkezett Budára, ahol Glöckelsperg tábornok 1600 gyalogossal és 2700 lovassal csatlakozott hozzá. Figyelembe véve a különböző veszteségeket, feltehetően mintegy 20 000 ember kelt útra Erdély felé.[53] Némileg kisebb létszámról szereztek tudomást a kurucok egy szökött császári tiszttől, aki „... 15 ezerig bizonyosan való létit referálja ..." az ellenségnek.[54] Bár a különböző adatok között kisebb eltérések adódnak, de talán nem járunk messze az igazságtól, ha a 20 000-es létszámértéket fogadjuk el valósnak.

Herbeville csapatainak Budáról történt elindulását a különböző történelmi

47 *Zimányi Vera:* Magyarország az európai gazdaságban 1600—1650. Budapest, 1976. 131. o.

48 *Hornyik János:* Kecskemét város gazdasági fejlődésének története. Kecskemét, 1927. 56. o. és *Tóth János:* Kis-Kun-Halas város története. (Kiadta: *Szilágyi Sándor)* Pest, 1861. 16. o.

49 *Kiss József:* A Jászkun kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején. (1702—1731) Budapest, 1979. 27. o.

50 *Majláth:* i. m. 122. o.

51 *Makkai:* i. m. 38—39. o.

52 Feldzüge I. Serie VII. Bd. 414—416. o. és Stepney jelentése Harley angol miniszternek. Bécs, 1705. július 4. *Simonyi Ernő:* Angol diplomatiai iratok II. Rákóczi Ferenc korára. Archivum Rákóczianum II. oszt. II. k. 155. o. (A továbbiakban — AR II. o.)

53 Feldzüge I. Serie VII. Bd. 443. o. Glöcklesperg erőire 433. o., és *Markó:* i. m. HK 1935. 44. o.; *Hornyik János:* Kecskemét város története. IV. k. Kecskemét 1866. 162. o. és Stepney jelentése Harleynek. Bécs, 1705: szeptember 5. AR II. o. II. k. 201—202. o. Egyébként a császáriak mintegy 1500 beteget Budán hagytak. Feldzüge I. Serie VII. Bd. 446. o.

54 Esterházy Antal Rákóczihoz. Lőrinczi, 1705. szeptember 23. MTA kt Rlt Ms 4966/16. doboz.

munkák más-más időpontra teszik.[55] Véleményünk szerint az indulás legvalószínűbb időpontja szeptember 17-e. Hiszen tudjuk, hogy Pálffy János élelmiszergyűjtő akciójáról szeptember 16-án érkezett vissza Budára és Károlyi egy héttel később azt írta feleségének: „Kenyeret magát nem látott [ti. a német] . . ., hanem, az mit Budáról hozott nyolc napra való volt, és hat nap elmúlt belőle . . ."[56] Ez lényegében azt jelenti, hogy a császári csapatok hadműveleti területről történő élelmezését a zsibói csatáig szeptember 25-től november 11-ig számolhatjuk. Ismerve az egy főre jutó élelemellátási kvótákat, a vizsgált időszakban a 20 000 fős haderő élelmiszerszükséglete kenyérből 10 528 q, (sütéséhez kb. 7028 q liszt szükséges) sóból 84,6 q, húsból 3290 q volt.[57]

Az elméletileg szükséges élelmiszermennyiség birtokában, most már csak az a kérdés: Mennyire tudták fedezni ellátásukat a császáriak a szóban forgó területről? Erre vonatkozólag csak Kecskemét, Nagykőrös és Hódmezővásárhely esetében rendelkezünk számszerű adatokkal. Mivel a legújabb agrártörténeti kutatások tisztázták korszakunkban a különböző állatok vágósúlyát, ennek segítségével kiszámítható az élelmezésre felhasználható hús mennyisége.[58] Herbeville egységei szeptember 24-én érték el Nagykőrös—Kecskemét térségét, ahol október 2-ig táboroztak, feltöltve kimerült élelmiszerkészleteiket. Kecskemét számadáskönyve és Nagykőrös krónikája megőrizte az utókor számára az ellenség által rekvirált állatok számát, s a gabona mennyiségét.[59]

Város	Álatfajta/db	Hús/q
Kecskemét	250 vágómarha	350,0
	500 juh	145,0
Nagykőrös	17 hízott ökör	23,8
	175 gulyabeli tehén	245,0
	203 fiatal marha	203,0
	908 juh	263,3
	157 hízott sertés	125,6
	95 magló sertés	76,0
	227 fejős tehén	317,8
	192 igás ökör	—
	72 hámos ló	—

Gabona fajta	(pozsonyi mérőben 54,3 l)	gabona/q
búza	2914	1107 q
árpa	4885	1700 q
köles	681	222 q

Az eddig feltárt adatok szerint Hódmezővásárhely élelmiszerkészlete az ellenség kezébe került.[60] A város készletei jelentősek lehettek, mivel Szeged csá-

55 **Markó Árpád** szeptember 16-ra teszi a császáriak indulását. Hornyik János szeptember 20-ra. *Markó*: i. m. HK 1935. 47. o. és *Hornyik:* i. m. IV. k. 162. o.

56 Károlyi S. Barkóczy Krisztinához. 1705. szeptember 23. MTA kt Sz. Gy. Ms. 329/2.

57 A császári hadseregben egy főnek egy napra 1,12 kg kenyeret, 7—8 dkg sót és 0,2—0,4 kg húst adtak. Perjés: i. m. 100., 103., 54. o. N. Kiss István 0,30—0,35 kg-ra becsüli a katonaság tényleges húsfogyasztását. *N. Kiss István:* Húsfogyasztás (katonai és közfogyasztás) a XVI—XVII. századi Magyarországon. AtSz 1973/1—2. 104. o.

58 Korszakunkban a marhák friss vágósúlya darabonként 1,4 q, a juhoké 0,29 q (a fiatal marhák vágósúlyát 1 q-ra vesszük.) *N. Kiss:* i. m. AtSz. 1973/1—2. 99—100. o., 106. o. A sertések friss vágósulya kb. 0.8 q

59 *Hornyik:* i. m. 166. o. és *Balla Gergely:* Nagykőrösi krónika. RTü I. k. 190. o. (A búza hektolitersúlyát 70, az árpáét 64, a búzáét 60 kg-ra vettük számításainkban.)

60 *Markó: i. m.* HK 1935. 59. o.

szári parancsnoka „... csak Vásárhelyen 40 000 kenyeret ..." követelt.[61] A mezőgazdaság átlagos évi termésmennyiségének kiszámításával lehetőségünk nyílik a császári haderő ellátásának pontosabb meghatározásához. Tételezzük fel azt az esetet, hogy a császáriak kezére csak a város élelmiszerfeleslege került. Hódmezővásárhely állatállományának 1701-es összeírása alapján kimutathatjuk a helység potenciális húsmennyiségét, s a vágási arányokat figyelembe véve kiszámíthatjuk a kitermelhető hús arányát.[62]

Állatfajták	db	Potenciális húsmennyiség/q	A kitermelhető hús súlya/q
Szarvasmarha	1080	1512,0	378
Juh	1911	554,2	138,6
Ló	142	—	—
Sertés	452	361,6	144,4
összesen		2427,8	661,0

A szántóföldi termés mennyiségét csak 1701—1702-es évekre tudjuk hozzávetőlegesen meghatározni. 1701-ben a városnak 2774 pozsonyi mérő vetése volt, amelynek mintegy 60%-án búzát, 31%-án árpát, a többin zabot és kölest vetettek.[63] Tekintetbe véve a korabeli átlagos hozamokat, az adott vetésterületen mintegy 5824 pozsonyi mérő búza és 3268 pozsonyi köböl árpa termett.[64] Levonva a vetőmagszükségletet, veszteségeket és az adókat (nona, decima), a lakosság élelmezésére átlagos termés esetén kb. 1202 q búza és 696 q árpa maradhatott. Ismerve a lakosság hús- és gabonafogyasztását, az élelmiszerfelesleg húsból: 224, gabonából: 905 q körül mozoghatott.[65]

Számításaink szerint tehát a császáriaknak a három városban húsból kb. 1973, gabonából 3934 q-t sikerült biztosítani, az összes szükséglet 80, illetve 28%-át.

A számszerűen értékelhető forrásadatok mellett az általános helyzetre vonatkozó utalások a folyamatos ellátásról tanúskodnak. Igy például Károlyi Sándor október 2-án kelt levelében jelentette Rákóczinak: „... Az arad tájéki rácz készületi confirmáltatik ... hogy ezen armadának gyűjtse az élést, mert ennek már elégh vagyon, sőt az szegedi commendáns is hordókba vereti a lisztet, az is bizonyosan constál, ha sokat mulatozunk migh észre vesszük Erdélyben toppan."[66]

Nyúzó Mihály katonái szeptember 4-ig kitelepítették ugyan Makót, Mindszentet, Szentest és Vásárhelyt „minden jószágával" együtt,[67] mégis, két nappal később Károlyi azt írta a fejedelemnek: „Soha nem tudom mit csináljak Körös Maros Közzel, mert csak Vásárhelynek és Makónak vagyon annyi takarmánya,

61 Károlyi S. Rákóczinak. Turi tábor, 1705. okt. 6-án éjfélkor. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 89—100. fol.

62 Hódmezővásárhely állatállományának összeírása 1701-ből. *Szeremlei Samu:* Hód-Mező-Vásárhely története. IV. k. Hódmezővásárhely, 1911. 247. o. A vágási arányok meghatározásánál figyelembe kell vennünk a betegségeket, takarmányhiányt, természeti csapásokat stb. Így a vágási arány évente a szarvasmarháknál és juhoknál 25%, a sertéseknél 40%. A szarvasmarhák termékenységére nézve l. *Matolcsi János:* A szarvasmarha testnagyságainak változásai. Magyarország területén. AtSz 1968/1. 12—24. o.

63 Az 1702-es dézsmajegyzék vetésarányai alapján. *Szeremlei:* i. m. IV. k. 272. o. és 275. o.

64 A búza szemhozama a 17. században 3,5-szörös, az árpáé 3,8-szoros volt. *Zimányi:* i. m. 89—90. o.

65 Magyarországon az egy főre eső évi húsfogyasztás a 17. században, a péntekeket is beleértve, évente 64,5 kg. A fejenkénti gabonafogyasztás évente egyes Bereg megyei adatok szerint 1,2 q. Azonban úgy véljük, a 18. század elejére célszerűbb 1,5 q-val számolni. *N. Kiss:* i. m. 106—107. o., és *Kirilly—N. Kiss:* A paraszti gabonatermelés a XVI—XVII. században. AtSz 1969/1—2. 116. o.

66 Károlyi S. Rákóczinak. Szolnoki tábor, 1706. október 2. estve 10 órakor. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 91—94. fol.

67 Károlyi S. Rákóczinak. Turi tábor, 1705. október 4. estve. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 97—98. fol.

hogy három holnapigh is megh érne azon német tábor velle, hát mégh az töb helyeknek Aradik, Világosvárigh, Gyuláigh, Jenőigh . . ."[68]

Ezeknek az adatoknak a fényében úgy tűnik, Herbeville csapatainak Szeged környékén és a Körös—Maros közén is sikerült jelentős mennyiségű élelmiszert szerezniük. Így a császáriak nagyobb nehézségek nélkül folytatták útjukat Debrecenen keresztül Erdély felé. Bár a kurucok kiürítették Magyarország akkor legnagyobb és leggazdagabb városát, de ennek ellenére: „Búza, árpa a vermekből megszámlálhatatlan, szalonna, káposzta, méz . . . oda lettek . . . Gulyák, ménesek, juhok, az ellenségtől türhető kárral maradtanak meg . . ."[69]

Esterházy Antal, akit a város kiürítésével bíztak meg, aggódva tudósította a fejedelmet és környezetét: „...ha az ellenség ide talál szállani annyit éléset provisiót és mindennemű subsistentiát talál itten, hogy elsőben is egy esztendőre való annonával Váradott megsegítvén . . . s elégséges szekere lévén Szebent is hasonlóképen megsegítheti, e mellett penig maga is egész armadástúl bízvást egy holnapig azonkívül itten minden fogyatkozás nélkül subsistálhat . . ."[70] Ezen kívül a császári haderő jelentős, mintegy 45 000 forintnyi összeggel rendelkezett, melyen adott esetben a zsoldfizetés mellett élelmet is vásárolhat a lakosságtól.[71]

A fenti forrásokat értékelve talán nem járunk messze az igazságtól, ha kijelentjük, hogy *a császáriaknak sikerült megszervezniük csapataik ellátását és így harcképes állapotban érkeztek Erdély határára.* A történelmi irodalomban és az egykorú forrásokban is találkozunk a császári haderő élelmezési nehézségeiről szóló megállapításokkal. Azonban úgy véljük, ennek legnagyobb részét a gabona lisztté őrléséhez szükséges malmok hiánya, a vízhiány, illetve annak fertőzöttsége okozta.[72] Természetesen időleges ellátási problémák mindig adódtak, de egészében véve kutatásaink jelenlegi állásánál úgy tűnik, hogy Herbeville hadainak ellátása a körülményekhez képest kielégítő lehetett.

A kuruc hadműveletek eredménytelenségének okai 1705 őszén

Tanulmányunk előző fejezetében részletesen elemeztük a császári csapatok ellátását. Vizsgálataink során megállapítottuk, hogy a császári hadvezetés biztosítani tudta katonáinak élelmezését, sőt ezen felül még közel „háromszáz szekér élést" juttattak Váradra.[73] Ennek ismeretében viszont joggal merülhet fel a kérdés: miért nem tudta megakadályozni a kuruc katonai vezetés a császáriak bejutását Erdélybe?

68 Károlyi S. Rákóczinak. Túri tábor, 1705. október 6. OL RSzL G. 19. II. 2e/A 34-cs. 473—476. fol.

69 *Szűcs István:* Debrecen város történelme. III. k. Debrecen, 1871. 717. o.

70 Esterházy Antal Rákóczihoz. Debrecen, 1705. október 18. MTA kt Rlt Ms. 4966./16. doboz. Debrecen kiürítése után arról tudósít Esterházy: „... noha penig ember dolgából ily pusztaságra jutott is ... [ti. Debrecen] ... ott maradt számtalan búzája, bora, abrakján kívül 15 000 forintból álló apotecája is a melyekből föl építheti Váradot, hogy nem csak gvardizonnak intertentiójára hanem 40 000 mezőben lévő embernek is succurálhat belőle mindenkor" Esterházy A. Rákócziho. Nagy-Léta, 1705. október 20. MTA kt Rlt Ms. 4966./16. doboz

71 A császáriak Budáról 20 000, Kecskemétről és Nagykőrösről 20 000, Ceglédről 5000 forintot hoztak magukkal. (A források nem említik, hogy milyen forintról volt szó.) Feldzüge I. Serie. VII. Bd. 445. o.; *Balla Gergely:* Nagykőrösi krónika. RTü I. k. 191. o. és *Kosáry*: i. m. 54. o.

72 Feldzüge I. Serie VII. Bd. 451—452. o. A kuruc csapatok az ellenség előtt felégették a malmokat, így a császári katonák kénytelenek voltak kézi malmokkal őrölni. Ezek sokszor elromlottak és a belőlük nyert liszt minősége rossz lehetett. Erre utalt Rákóczi is emlékirataiban: „...az ellenség serege nem evett mást, mint kis vas kézimalmokon inkább megtört, mint megőrölt lisztből sült kenyeret ... a rosszul őrölt gabona gyomrukban megerjedt és olyan betegséget okozott köztük, amely felfújja és megöli a beteget." II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai. Archivum Rákóczianum. (A továbbiakban — REml.) III. oszt. (Szerk.: *Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes.)* Budapest. 1978. 367. o. Ugyanerre a jelenségre utal Károlyi egy levéltöredéke: „A kenyér rettenetesen szűk köztök ... Engemet szittanak, hogy el pusztítottam előttük a földet, minemű kenyérrel él Kgls. Uram el küldöttem egy darabot benne az Isten olyat se engedjen az ennek magyar búzából..." Valószínűleg Rákóczinak október 10—11-e táján. OL RSzL G. 15. 7. cs. Caps. B. Fasc. 27. 36. fol.

73 Károlyi S. Barkóczy Krisztinának. Mezőterem, vagy Károly?, 1705. november 2. MTA kt SzGy. Ms. 329/2.

A viszonylag bőven rendelkezésünkre álló forrásanyagból nagyon bonyolult kép tárul szemünk elé, mely szerint a kuruc hadműveletek sikertelensége társadalmi és katonai okokra vezethető vissza. Mint az előzőekben is utaltunk rá, 1705 tavaszán és nyarán súlyos belpolitikai válság bontakozott ki Magyarországon. Hiszen az egyre elhúzódó háború mind nagyobb teherpróba elé állította az ország társadalmát és gazdasági erőforrásait. A felgyülemlett szociális és gazdasági problémák legerősebben talán a társadalom valamennyi osztályát és rétegét tömörítő hadseregen belül jelentkeztek. A közel két éve még oly lelkes parasztkatonák zúgolódtak a hajdúsítás elmaradása miatt, s tiltakoztak, amiért otthon maradott hozzátartozóikat megadóztatták. Kajdy István ezredének egyik folyamodványa 1705 nyarán egy hajdúhelység kijelölését kéri számukra, Kenyheczi János katonái pedig arról panaszkodnak, hogy a „... vitézleö rend, sok bosszú illetést tűr és szenved, ki földes urától, ki tiszttartójatul, ki falujabeli lakos szomszéditul..."[74] Volt thökölyanus és végvári katonák régi privilégiumaik visszaadását, magasabb zsoldot, több prédát követeltek. Ezzel egyidőben a fokozódó katonai terhek következtében nőtt az elégedetlenség a városi polgárság és a nemesség soraiban.[75] Az országos feszültségek különböző formában jelentkeztek a kuruc haderőn belül, kihatva annak létszámviszonyaira, fegyelmi állapotára és harcértékére is. Az elégedetlenség általános megnyilvánulási formája a katonák „szétszéledése" volt, melynek indítéka különböző lehetett.

1705 őszén, főleg a hadjárat első szakaszában, sok gondot okozott a csapatok ellátása a kuruc hadvezetésnek, mert a Duna—Tisza közi mezővárosok a császáriak hadtápbázisává váltak. Nagy területről kellett beszerezni az élelmet, amelyet nehezített a vármegyék és commissariusok tehetetlensége.[76] Károlyi ezért kénytelen elengedni katonáit, mivel: „... Az pusztaságon az katona nem ölheti magát, lovát éhel, az hol kaphat tengődik... Most is három ezer is van kinek egy szekere sincsen, lova hátán horgya a futrást, két mélföldnyirül is..."[77] Ha pedig a vármegye kiállítja a szekereket, nagyobb részük használhatatlan, „mert egyik elszökik, másnak kereke, harmadiknak tengelye törik el,... oly szekereket praestálnak, hogy híres kurvát is jobb kerékre kellene kerekezni..."[78]. Természetesen a rossz ellátás tömeges szökéseket idézett elő. Bottyán katonái, „kiknek bizony nehéz is üres hassal éjjel nappal portázni strásálni..." az éhség miatt elfogytak. Károlyi katonái közül pedig szabad élelemszerzés ürügyén szökdöstek el.[79] Viszont egészen más indítékok kerülnek előtérbe a Tiszán történt átkelések után. Esterházy Antal csapatait például a katonák, „hazavágyódása" és a mezei munka tizedeli meg: „... ezen a földön az előbbi felült katonaság és fegyver viselő itt e tájon lakos had már most mind haza jött, itthon van bocskort kötött s szántásra adta magát..."[80] Hasonló tünetekkel találkozunk Károlyi ezredeiben is, ahol: „... a katona fogy a feleségét adagja (sic!) bujja..."[81] Bár a parancsnokok mindenütt szigorúan felléptek a dezertálások ellen, sokszor „hármasával is függtek az akasztófán" a szökevények, de „... sem strázsa, sem fen álló seregek, sem táboron kívül

74 Kajdy István mezei ezredének folyamodványa 1705 nyarán (keltezetlen); *Esze Tamás:* Kuruc vitézek folyamodványai 1703—1611. Budapest 1955 és Kenyheczi János Rákóczinak. Hassági tábor, 1705. aug. 31.; Rákóczi hadserege 1703—1711. Válogatott iratok. (Válogatta *Bánkuti Imre.* Budapest 1976.) 108—109. o.

75 A válság társadalmi és gazdasági okaira nézve l. bővebben *Köpeczi—R. Várkonyi:* II. Rákóczi F. 180—182. o.

76 „...az katonának szekere nem lévén, kinek se vármegye se commissarius nem provideál cum assignatione..." Károlyi S. Rákóczinak. Hatvani tábor, 1705. szeptember 17. OL RSzL G. 19. II. 2 e/A 413—414. fol.

77 Károlyi S. Rákóczinak. Hatvan, 1705. szeptember 12. OL RSzL G. 19 II. 2e/A. 397—398. fol.

78 Krucsay Márton Károlyihoz. Debrecen, 1705. szeptember 19. MTA kt Sz. Gy. Ms 332/3.

79 Bottyán Károlyinak. (helymegjelölés nélkül) 1705. szeptember 28. A R I. o. IX. k. 226. o. és Károlyi Rákóczinak· Hatvani tábor, 1705. szeptember 16. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 50—51. fol.

80 Esterházy A. Rákóczinak. Debrecen, 1705. október 16. MTA Rlt Ms. 4966/16. doboz.

81 Károlyi S. Rákóczinak. Károly, 1705. október 22. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 123—124. fol.

járó Armás, sem lövöldöztetés nem gátolhattja ... csak oszol, úgy hogy hazaszéled, csak az tisztek és puszta zászlóik maradtanak ..."[82]

A lakosság sokszor szívesen befogadta és rejtegette a szökevényeket, mert ezekből szándékoztak portális katonákat állítani. Tégláson a bíró például rátámadt szökött katonák után kutató fegyveresekre. Bátorban pedig a bírák együtt ittak a csellengő vitézekkel.[83]

A csapatok bomlása végül is a Tiszántúlon tevékenykedő kuruc ezredek létszámának jelentős csökkenéséhez vezetett. Úgy véljük, jól szemlélteti ezt a folyamatot a szeptember első felében készült mustrák és az október közepén kelt jelentések összehasonlítása. A szeptemberi létszámkimutatások szerint például Károlyi ezrede 1083, Palocsai Györgyé 948, Sennyei Istváné 679, Gencsi Zsigmondé 905, Kárádi Mihályé 665, Nyúzó Mihályé 386 főből állott.[84] Ezzel szemben az október közepén küldött jelentésekből már arról értesülhetünk, hogy Bóné ezredében „... kétszázan ha vadnak, Sennyei uramnak is az tisztei jobbára ...", Gencsi Zsigmondnak pedig összesen 60 lovasa maradt.[85] A helyzet nem javult a hónap végéig sem, mert Károlyi, Palocsai, Boné, Bessenyei, Monai, Sennyei, Gencsi, Deák, Kárándi, Nyúzó, Ilosvai Bálint és Gundelfindel ezrede két corpusban nem számlált többet 3000 embernél.[86] Forrásaink tehát egyértelműen arra engednek következtetni, hogy *a kuruc hadseregen belül jelentkező ellátási, gazdasági, s olykor vallási problémák jelentősen meggyengítették a csapatok harcértékét.*[87] A katonák harci szellemének megtörését talán Károlyi fogalmazta meg legjobban egy ködös őszi reggelen a törteli pusztán: „Isten úgy álgyon megh, az egész Országh csak nyelvel vággya az ellenséget, de én megh tapasztaltam, hogy effective semmit sem csinál, akár mit kiáltson, ne higgye Ngod, mert benne hagyák, hanem, békélljünk, ha békéllünk, mert bizony az Nemes ember, de mégh az szegény legény is, úgy látom, kerüli az németet, nem öli ..."[88]

A kuruc hadműveletek viszonylagos sikertelenségének fentebb vázolt okai csupán a problémák társadalmi és gazdasági vonatkozásait érintették. Azonban a korabeli adatok tanúsága alapján a portyázások nem kielégítő eredményének volt egy katonai oldala is. Nevezetesen az, hogy a császári haderő felkészült a kuruc rajtaütésekre. Általában mindig „szoros helyen" erős őrizet mellett táboroztak. Károlyi megbízhatónak tekinthető leírása szerint: „Schlik táborának szállása Kgls. Uram nem ollyan kockássan megyen vagy fekszik mind Ngod. describálja, hanem tiszta három egész lineában. Az elsőnek is az közepi gyalogh, előtte az álgyú, az második lineának is közepi gyalogh, kétt szárnya mind kettőnek lovas, az harmadik lineának közepi szekér, két szárnya lovas ..." A tábor körül 660 főből álló őrkülönítmény cirkált és minden ezred egy századát beosztották az őrségbe.[89] Ilyen, szinte erődített táborok ellen,

82 Károlyi S. szeptember 16-i és október 11-i lev. Rákóczihoz. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 50—51. fo és 7. cs. Caps. B. Fasc. 27. 37—38 fol. Esterházy Antal az elszökött katonák tisztjeit is vasra verettette. Esterházy A Rákóczihoz. Újváros, 1705. október 15. MTA Kt Rlt Ms. 4966/16. doboz.

83 Ezért Károlyi levelében a téglási, a bátori és a diószegi bíró felakasztását követeli a fejedelemtől. Thuri tábor, 1705. október 11. OL RSzL G. 15. 7. cs. Caps. B. Fasc. 27. 37—38. fol.

84 A kuruc csapatok 1705. dec. 14-én készült fizetési listája, amely minden valószínűség szerint a szeptemberi, Hatvannál tartott mustra adatai alapján készült. Erre vonatkozólag l. Károlyi 1705. november 27-én Kozárváron kelt levelét. OL RSZL G. 15. 7. cs. Caps. B. Fasc. 23. 96. fol. és 49—52 fol. Továbbá a Hatvani mustra eredeti fizetési listái G. 28. 77. cs. V. 2 E.—F. 97—131. fol.

85 Károlyi S. Rákóczinak. Thuri tábor, 1705 október 11. OL RSzL G. 15. 7. cs. B. Fasc. 27. 37—38. fol. Négy nappal később hasonló adatokat tartalmaz a fejedelemnek küldött levele: „... nincs is énvelem több kgls. Uram, hanem az magam ezerem, Bónéé, Kárándié, Sennyeié, Ilosvaié, Nyúzóé, Budai István uramé, de az Kaszásé egészlen oda vagyon, úgy az Bónéé, az többi is mind annyira, hogy mind össze sem vagyunk az mennyi csak az Boné s Kaszás ezere volt..." Körösladány, 1705. október 15. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 115—116. fol.

86 Károlyi S. Rákóczinak. Érsemlyén, 1705. október 25. OL RSzL G. 15. 6 cs. Caps. B. Fasc. 22. 12—13. fol.

87 A csapatokon belüli vallási villongásokra nézve l. Károlyi S. szeptember 19-i levelét a hatvani táborból. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. 54—55. fol.

88 Károlyi S. Rákóczinak. Törteli pusztán, 1705. szeptember 25. reggel. OL RSZL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 68—71. fol.

89 Károlyi S. Rákóczinak. Szolnoki tábor, 1705. szeptember 27. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 72—75. fol.

eredményes támadásokra csekély lehetőség volt. Ugyanakkor főleg az éjszaka leple alatt végrehajtott rajtaütések igen nagy kockázattal jártak, és a katonák húzódoztak tőle, mert: „ki nem lát setétben, ki attul fél ló esik vélle, ki attul, hogy egymást ölik meg..."[90] Herbeville, de főleg környezetében levő kitűnő képzettségű alparancsnokok, mint Schlick vagy Glöckelsperg, még a török háborúk idejéből jól ismerték a magyarok portyázó harcmodorát. Ezért kisebb erőkkel többnyire nem bocsátkoztak harcba a körülöttük „dalondogáló" kurucokkal. Felderítésre, élelmiszerszerzésre pedig két három ezrednyi erővel indultak „...s nem űző formában, hanem vigyázó formában..."[91] Így részben sikerült kivédeni a portyázó harcmód egyik lényeges taktikai elemét, mely kisebb erők elvonására, majd megsemmisítésére törekedett. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy egy kisebb lovascsapatot, az ún. martalékot, az ellenség tábora elé, vagy menetoszlopa mellé küldtek. Ha a martalékot üldözőbe vették, a lovasok — színlelt megfutamodással — olyan helyre irányították az ellenséget, ahol már nagyobb erők lesben állva várakoztak, rajtaütésre készen.

Károlyi és Bottyán levelezéséből előtűnik, hogy ez a harceljárás az esetek többségében nem hozta meg a várt eredményt. Ennek alátámasztására talán elegendő két eseményt felidéznünk. Szeptember 11-én például hiába küldtek a kurucok portyázókat Pest alá, mert „...az midőn portásom martalékját be küldötte már az labancz lesben készen várván megh indította, de az kalauz az lesünkre nem hozta... kit a labancz idején megh fordulván és sejtvén egy lónál egyebet nem nyerhetenek az mieink tüllük..."[92]

Hasonlóan járt Gencsi Zsigmond ezredének martalékja Debrecen városánál, melynek kapuja előtt „...reggeltül fogva egész délután sokáigh... végigh meg végigh sétált... senki utánna nem jött..." Károlyi ekkor az eredménytelenség láttán bosszúsan írja a fejedelemnek: „Én nem tudom mi ördögh ellenség ez, felink se jön, ha reá megyünk is csak néz, megh is már hármat ütött megh az gutta, közül hadnagyát is Bónénak az vén Bagit..."[93] A császáriak menetbiztosítását könnyűlovasok végezték. A váratlan rajtaütések megakadályozásának érdekében pedig „...az ráczot mindenütt oldalt jártattya maga mellett, ki miá mi semmit sem fogunk próbálhatni..."[94] Ennek következtében a sikeres kuruc portyák sem okoztak érzékeny veszteségeket az ellenségnek. Általában csak kisebb elmaradozó csoportokat sikerült harcképtelenné tenni, illetve a strázsákat „béhajtani" és megpuskázni".[95] Többet a portyázó katonák nem tehettek, mivel „...az német úgy őrzi magát, hogy akarattya szerint katona Uram bizony nem bánik velle, fogy ugyan minden nap, de marad elég is."[96]

A kuruc taktika részét alkotta az ellenség utánpótlásának megakadályozására irányuló szándék is. Ám miután a császári haderő ellátását a hadműveleti területen szervezte meg, így utánpótlásának elvágását csak a falvak és városok kiürítésével, a termés elszállításával vagy elpusztításával lehetett megoldani. Viszont a terület nagysága, a szállító eszközök hiánya és nem utolsó sorban a lakosság ellenállása miatt e taktika csupán félsikert hozott. Az Alföld legnagyobb és leggazdagabb városai közé számító Kecskemét és Nagykőrös fegyve-

90 Uo.

91 Károlyi S. Rákóczinak. Mezőterem, 1705. november 3. déli 11 órakor. OL RSzL G. 15. 7. cs. Caps. B. Fasc. 23. 11—12. fol. Erre nézve l. még Bottyán levelét a fejedelemnek. 1705. szeptember 28. (helymegjelölés nélkül) AR I. o. IX. k. 226. o.

92 Károlyi S. Rákóczinak. Hatvani tábor, 1705. szeptember 11. estve. OL. RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 40—41. fol.

93 Károlyi S. Rákóczinak. Érsemlyén, 1705. szeptember 25. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 12—13. fol.

94 Károlyi S. Rákóczinak. Turi tábor, 1705. október 10. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 107—108. fol.

95 A nagyobb összecsapásokra nézve l. Károlyi szeptember 21-i, 25-i, 29-i és október 7-i leveleit a fejedelemhez. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 62—63, 68—71., 78—79., 101—102 fol. A portyázások eredményeiről l. REml 367. o.

96 Károlyi S. Rákóczinak. Mezőterem, 1705. november 3. déli 11 óra. OL RSzL G. 15. Caps. B. Fasc. 23. 11. fol.

resen szállt szembe a kitelepítésükre érkezett katonákkal. Ennek láttán a kuruc katonai vezetés attól tartott, „... hogy azon nyomon mind megh fogh hódolni valamerre fordul..."[97] Úgy tűnik e félelem nem volt alaptalan, mert Debrecen lakossága is csak erőteljes katonai nyomásra, „felettéb izetlenül" evakuált. Az élelmiszerek elszállítását itt sem tudták teljes mértékben megoldani, „... mert egy két szekérre holmi mobiliót felrakatván eltakarítja, de még tíz s húsz annyi marad házánál, minden életén kívül..."[98] Ezért Debrecenben és környékén lerombolták a malmokat, kivagdalták a hordókat, a lisztet széjjel hintették: „... olyan az Debreczenyi úta mint ha hó esetty volna..."[99] A falvak és városok felgyújtása, a malmok lerombolása, a termés elpusztítása, azonban kétélű fegyver. Egyrészt a katonaság maga ellen fordítja a lakosságot, másrészt saját hadtápbázisát is meggyengíti. Többek közt talán ezzel is magyarázható a kuruc hadvezetés tétovázása e taktikai elem alkalmazásánál.

A kuruc hadműveletek sikertelenségének okait kutatva, végül feltétlenül szólnunk kell a felső katonai vezetés téves döntéseiről a császáriak hadmozdulataival kapcsolatban. A történeti kutatás ugyanis már régen tisztázta, hogy Rákóczi, a pudmerici csatát megelőzően értesült az udvari haditanács azon tervéről, mely Rabutin megsegítését célozta.[100] Ennek ellenére a fejedelem és környezete nem hitte el vagy nem vette komolyan ezt a hírt. Rákóczi utalt is erre emlékirataiban, mely szerint számára „... hihetetlennek tűnt... a hadtudomány szempontjából..." e vállalkozás.[101] Ebben az időszakban, úgy látszik, a kuruc hírszerzés nem állt feladata magaslatán. Hiszen szeptember első feléig nem tudott megbízható információkat szerezni az ellenség szándékáról. Pedig a császári csapatok Kecskemét—Nagykőrös—Szeged irányú mozgása kevés kétséget hagyott a hadjárat végső célját illetően. A korabeli levelek arról tanúskodnak, hogy szeptemberben és október első felében a kuruc hadvezetésen belül ellentétes nézetek alakultak ki a császári hadmozdulatok megítélésében. Rákóczi és környezete, sőt Bottyán is kételkedett Herbeville erdélyi útjában. A fejedelem szerint a császáriak „... többire minden hadat átcsalván a Tiszán, akkor fordulni akarna egyenest a Bányavárosok felé és más operatiókra."[102] Ezért a kuruc hadvezetésnek október elejéig legfőbb gondja a Nógrádban, Vácott, Pest és Hatvan környékén összevont csapatokkal Herbeville mozgásának figyelemmel kísérése volt.[103]

Károlyi Sándor és Forgách Simon viszont egyre sürgették nagyobb katonai erők bevetését, valamint Erdély védelmének mielőbbi megszervezését. Károlyi, aki ezekben a hetekben naponta tudósította a fejedelmet az ellenség hadmozdulatairól, már szeptember 25-én jelentette: „... ez az német Aradhoz nem megyen, sem azon szoros utakra, hanem a Szegednél conjugállja magát az ráczsággal, ezen városokbul [Nagykőrös, Kecskemét] megh profontozza magát. s az sikon az Kunsághra fogh menni Túr, Karcagh Újszállásra, s Debreczen felé, s Várad alá onnat az Sebesvári passuson Erdélybe..."[104] Három nappal ké-

97 Károlyi S. Rákóczinak. 1705. szeptember 25. Törteli pusztán, reggel. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 68—71. fol.

98 Esterházy A. Rákóczihoz. Debrecen, 1705. október 18. MTA kt Rlt Ms. 4966/16. doboz.

99 Károlyi S. Rákóczinak. Vámospércs, 1705. október 21. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. 121—122. fol.

100 *Markó:* i.m. HK 1935 43. o.

101 REml 336. o.

102 Rákóczi Károlyihoz. 1705. szeptember 26. KOL V. k. 302. o. A császáriak Erdélybe való vonulását október elejéig Bottyán sem tartotta valószínűnek: „Én el nem hitethetem magammal, hogy a Tiszán által merjen menni..." Bottyán J. Károlyinak. Alpár, 1705. október 7. AR I. o. IX. k. 234. o. Bottyán hírei szerint a császáriak a Dunántúlra akartak menni. Erre nézve ld. Bottyán okt. 6-án írott két levelét. AR I. o. IX. k. 231—233. o.

103 Esterházy Antal még szeptember végén is: „Pest elein vigyáz..." Károlyi S. Barkóczi Krisztinának. Szolnok, 1705. szeptember 29. MTA kt Sz.Gy. Ms. 329/2.

104 Ugyanitt közli Károlyi védelmi intézkedéseit: „...az Maros mellét, ha lehet azon sánczokat porrá teszem egész Aradigh, annak városát is megh próbálom, ha semmit nem tehetek, az gyalog nem létének tulajdonítsa Ngod. Mezőben ugyan valahol csak mi takarmánt találok is mind porrá teszem, azzal Jenő felé fordulván ottan a feketetói és gyantai szoros utakat be vágattatom uttának is Váradhoz megyek s ezen operatiók után conjugálom magamat Gyürky Pál Urammal..." Károlyi S. Rákóczinak. Törteli pusztán, 1705. szeptember 25. reggel. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 68-71. fol,

sőbb íródott levelében pedig arra figyelmeztetett: „Ngod. ne hitesse el magával az németnek azon fortélját, hiszem migh eö Szegedtül Bányavárosok felé dobolna... inkáb azt várja, hogy gyűljünk reá s harcoljunk megh velle, ha confudál nagyob leszen az utolsó az elsőnél, s úgy indul secure Erdély felé..."[105] Forgách Simon szintén sürgető leveleket küldött a kuruc főhadiszállásra, arra kérve Rákóczit, siessen Erdélybe, mivel személyes jelenléte elősegítené a védekezés irányítását. Ha ugyanis „Ngod. be nem gyün, desperál ez a nép, Ngod bejövetelivel az egész Haza kész inkább megöletni magát mintsem az Nimethez állani vagy csak be is bocsátani.[106] A fejedelem szeptember 22-e és 26-a között ugyan már részletesebb utasításokat adott, de a távolabbi célokat nem jelölte meg most sem. A határozott intézkedéseket sürgető jelentések pedig hallgatásba merültek.[107]

Rákóczi a Herbeville elleni haditervet csak október elején dolgozta ki. Akkor amikor a császáriak körül portyázó Károlyi szinte kétségbeesetten szorgalmazta Erdély védelmének megszervezését. Egy október 6-án kézhez kapott levélben azonban arról értesítette őt a fejedelem, hogy még nem indult Erdélybe.[108] Négy nappal később, a császáriak tiszai átkelésekor, Károlyi újfent bírálta a katonai vezetés várakozó álláspontját, többek között ezeket írva: „... de azt csudálom, hogy Ngod is kételkedik Erdélyre való menetelérül [az ellenségnek] ... mert addigh biztattyuk magunkat, vissza tér, vissza tér, hogy észre sem vesszük mikor és merre Erdélyben toppan..."[109]

A kuruc hadvezetésen belüli nézeteltérések súlyos kihatással voltak a hadműveleti helyzet alakulására. Az erőket nem tudták megfelelően koncentrálni, ezért kisebb egységekre töredezve csupán Károlyi és Bottyán csapatai nyugtalanították az ellenséget.

A harccselekmények értékelésénél a vezetés hibái mellett figyelembe kell vennünk a kuruc egységek fegyelmi és létszámbeli hiányosságait is. Ennek alapján viszont revideálnunk kell a Bottyán és Károlyi „működéséről" kialakult eddigi képet. Rákóczi például helytelenítette, hogy Bottyán és Károlyi hibájából a császáriak tiszai átkelése oly „csendesen mene véghez",[110] bár a hozzá befutott jelentésekből tudott a csapatokon belül uralkodó létszám- és fegyelmi viszonyokról, amelyek nagyobb szabású támadást nem tettek lehetővé. A Duna—Tisza közi és tiszántúli csatározások ugyanis bebizonyították, hogy a kuruc lovasság kevés eredményt érhet el a jól képzett könnyűlovasokkal is megerősített császári csapatokkal szemben.[111] Emellett a katonai vezetés által elkövetett hibák az erők szétforgácsolódásához vezettek. Például az Esterházy Antal és az id. Barkóczy Ferenc paranacsnoksága alatt álló mintegy 10 000 katona október közepéig nem lépte át a Pest—Hatvan—Debrecen vonalat. Így a császári csapatok vitathatatlan létszámfölénybe kerültek. Sőt október közepén a fejedelem kénytelen volt Bottyán csapatait visszarendelni, mivel „... az Dunán-

105 Károlyi S. Rákóczinak. Szolnok, 1705. szeptember 28. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 76—77. fol.

106 Forgách S. Rákóczinak. Fehérvár, 1705. október 20. MTA kt Rlt Ms. 4966/16. doboz. A fejedelem Erdélybe jövetelének sürgetésére nézve l. még. Forgách október 2-án és 6-án írott levelét. Uo.

107 Rákóczi Károlyinak. Szécsény, 1705. szeptember 22. KOL V. k. 297—298. o. Károlyi már szeptember második felében méltatlankodott a fejedelemnek: „...Sokat szolgálhatnék Ngoddal, de úgy látom nincs üdőm, leveleim penigh hallgatásban mennek az ellenségrül, penigh naponként mind be telljesednek..." Hatvani tábor, 1705. szeptember 19. OL RSZL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 56—57. fol.

108 Válaszában Károlyi kifejezte aggodalmát: „...hogy ha az német temporizálni nem talál késő és káros lesz Ngod. bemenetele, tartok attul, hogy az passusok indispositive ne találtassanak." Turi tábor, 1705. október 6. OL RSzL G. 19. II. 2e/A. 34. cs. 469—470. fol.

109 Károlyi S. Rákóczinak. (A két levél azonos tartalmú része összevonva szerepel) Turi tábor, 1705. október 10. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 103—106 és 107—108. fol.

110 Rákóczi Károlyinak. Tokaj, 1705. október 16. KOL V. k. 316. o. A fejedelem még mindig azt írja Károlyinak: „Én megvallom még most is alig tudom azon ellenségnek állandó szándékát fel vennem, akármit akarjon elég az, hogy az mint látom akar az lippai szorosra, akar Halmágy felé menjen, ha csak Forgách Uram nem, de Eszterház Antal uram keveset segít rajta".

111 A császári hadvezetés: „...minden reggel az egész gyalog hadát exerceálja s tanítja, lövet velek..." Károlyi S. Rákóczinak. Hatvani tábor, 1705. szeptember 8. OL RSzL G. 19. II. 2e/A 389—390. fol.

túl való had... által nem akar jönni hacsak mundérungja fizetése megh nem lesz..."[112] Így október közepétől kezdve már csak Károlyi vitézei „csípdesték" a Tiszántúlon előrenyomuló császáriakat.

A történelem távolából ugyan könnyű ítéletet mondani, de forrásaink arra engednek következtetni, hogy jelentősebb eredményeket csak megfelelő létszámú lovas és gyalogos erő bevetésével lehetett volna elérni. Károlyi kezdetben ellenezte a gyalogság alkalmazását, de amikor a lovas portyák csődöt mondtak, szekereken gyorsan mozgatható gyalogság küldését sürgette.[113]

Összefoglalva tehát: a különböző katonai, gazdasági és társadalmi problémák miatt a zsibói csatáig nem sikerült számottevő veszteségeket okozni az ellenségnek. Eközben a kuruc hadseregen belül fokozódott a katonaság demoralizálódása, a szökések tömeges méreteket öltöttek. Érdekes adalékot szolgáltat erre Forgách és Sennyei közlései alapján Károlyi Sándor felesége, Barkóczy Krisztina. Értesülései szerint a „német csudálja dolgainkat", mert a kecskeméti pusztán a kurucok hagyták őket meggazdagodni, mivel a magyar katonák már nem olyan vitézek mint eleinte.[114]

A német előrenyomulás hírére nyugtalanság mutatkozott a lakosság körében is. Tokaj környékét például a császáriak elől menekülők „igen el rémítették".[115] Máshol viszont a kurucellenes erők aktivizálódtak. A távoli Lőcsén: „... Az ellenségnek Tiszántúl való létén itt e táján igen megh botránkoztak az emberek..." és „... miolta az ellenség Debreczenben szállott, sok ember mutattya foga fehérjét..."[116]

A zsibói csata és Károlyi Sándor szerepe

Amikor a kuruc hadvezetés Erdély védelmét megtervezte, eleve számolt a földrajzi adottságokkal. Erdély határainak védhetőségét, ugyanis megkönnyítették a hegyes terepviszonyok. Az itt húzódó Erdélyi-peremhegyvidék tagjai — Zarándi-, Béli-, Bihar-, Réz-, Meszes-hegység és a Király-erdő — földtani viszonyainak következtében nagy változatosságot mutat, a szelídebb dombvidékektől a fennsíkokon át a jég formálta, magas hegységekig. E hegységláncolatot csak három helyen törik át a folyók, viszonylag széles átjárókat biztosítva a Tiszántúl és az Erdélyi-medence között. A három folyóvölgyből a Maros és a Szamos környéke volt a legkönnyebben járható. A fejedelem leírása szerint: „Az Erdélyt Magyarországtól elválasztó hegyeket a sólyomkői vártól, ahol a Körös ered, egészen a Máramarosi hegység alkotta szögletig Meszesnek és Emberfőnek nevezik. Erdély felől magas szálfaerdők borítják... A legmagasabb hegyek oldalai meredekek, szaggatottak és sziklásak és csak az itt eredő patakok szelik át. őket."[117] Mivel a hegyvonulat középső és déli részein a hágókon a nagy magasság és a sűrű erdők következtében csak nehezen lehet átjutni; Herbeville számára elsősorban a Szamos és a Maros völgyi út kínálkozott az Erdélybe való bejutáshoz. Arra vonatkozóan nem rendelkezünk egyértelmű adatokkal, hogy a császáriak végül is miért a Szamos völgyét választották. Erre Károlyi Sándornak október közepén kelt levelei sem adnak egyértelmű

112 Károlyi S. Rákóczinak. Turi tábor, 1705. október 10. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 103—106. fol.
113 A gyalogság szerepére nézve l. Károlyi S. 1705. szeptember 21-i, október 6-i., és október 31-i leveleit Rákócziho z. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 39—40. fol, 3—4 fol, és G. 19. II. 2e/A. 34. cs. 473—476. fol. Továbbá Esterházy Antal lev. Károlyihoz. Lőrinczi, 1705. szeptember 21. KOL V. k. 296. o.
114 Barkóczy Krisztina Károlyinak. Olcsva, 1705. november 1. OL Károlyi cs. lt. P. 1507 Acta Publica.
115 Máriássy Ádám Rákóczinak. Tokaj, 1705. október 23. OL RSzL G. 19. II. 2e/A. 34. cs. 488—489. fol.
116 Berthóti Ferenc Rákóczihoz. Lőcse, 1705. október 28. és október 31. Uo. 501—502. fol.
117 REml 367—368. o.

választ. Az október 10-én és 13-án írott leveleiben azon véleményének adott hangot, hogy ha a császáriak a Maros mellett mennek, mindenük meglesz és Solymos felé a lippai szoroson öt nap alatt átkelnek, s ha Várad felé fordulnak, hat nap alatt lesznek Erdélyben.[118] Viszont szintén ebből az időszakból, egy sajnos töredékesen fönnmaradt és pontosan nem datált levél arról értesítette Rákóczit: „nem remélhetni, hogy az Körösi passusokra megyen, hanem vagy az Karika, vagy penigh az zsibói passusra Dés felé..."[119] A különböző forrásokat összevetve jelenleg csupán feltevésekre vagyunk utalva. Valószínűleg a rác határvidék ellen végrehajtott kuruc portyázások a Maros-völgy élelmiszerkészleteinek jelentős részét elpusztították. Továbbá a Maros völgyéből Várad felé vezető utakat a kurucok katonailag megerősítették és „bevágatták". Ezzel szemben a Tiszántúl nagyobb mezővárosaiból a császáriak elegendő élelmiszerkészletre számíthattak. Emellett a váradi őrség megsegítése erre kevesebb akadályba ütközött és nagyobb kitérőt sem jelentett.

Zsibó és környéke, ahol 1705. november 11-én a kuruc és a császári erők összecsaptak, a Sebes-Körös és a Szamos között fekvő szilágysági dombvidéken terül el. Itt emelkedik a Meszes-hegység, ahol a zsibói és a karikai szoros található. A hegység átlagos magassága 630 méter. Legmagasabb csúcsa a Perjés Magura (988 méter) az Egregy és a Kraszna egyik forráspatakja felett.[120] Észak felé alacsonyabbá válik a hegység, de a Dumbrava a Rákóczi heggyel és a Lasztagu csúcsával még tekintélyes magasságot ér el. A hegységre erős felszíni tagoltság jellemző, párosulva a szakadékokkal tarkított, szűk, meredek falú völgyekkel. Ezek közül a legszélesebb és legjárhatóbb a Szamos völgye. A folyó keskeny, felső völgyszakasza Benedekfalvától Czikóig húzódik, szélessége itt 56—70 méter között váltakozik. Nagyobb esőzés vagy árvizek alkalmával a partvonal több helyen tartósan víz alá kerül. Ennek következtében a folyó mellett sokfelé mocsarak és vizenyős területek alakulnak ki.[121]

A karikai és zsibói szorosoknak már a rómaiak idejében is nagy katonai jelentőségük volt. Dácia keleti határainak védelmére ezen a területen több erődből álló védelmi rendszert hoztak létre.

Az eddigi kutatások adatai szerint a fejedelem a karikai és zsibói szorosok elzárására vonatkozó parancsot szeptember utolsó napjaiban adta ki, de Forgách az utasításokat október végéig nem hajtotta végre megfelelően. A történeti munkák ezeket a megállapításokat jobbára Rákóczi emlékiratairaalapozták.[122] Az egykori levelezésekből viszont sokkal differenciáltabb kép tárul elénk. Hiszen — amint azt Károlyi esetében is láttuk — a kuruc hadvezetés előtt egyáltalán nem volt világos, hogy a császáriak végül is melyik úton vonulnak Erdélybe. Ennek illusztrálására elég talán utalni Forgách Simon október 20-án kelt két levelére. Forgách például első levelében a déli órákban még azt írta a fejedelemnek: „Elválik mindjárt ha által takarodik az Ellenség Szegednél, Várad felé indul-e vagy Aradnak megyen." Ebben a helyzetben Szászsebeshez gyűjti a csapatokat: „... honnét minden felé reá érkezhetni velek..."[123] Néhány órával később, mikor kézhez kapta Károlyi értesítését a császári csapatok helyzetéről, már azt jelentette Rákóczinak: „... most a Körösön is által gyütt..." a német és a Belényes vidéki „... passusokat elhaladta...", még az éjszaka Kolozsvárra indul „... azon passusokra, hogy disposi-

118 Károlyi S. Rákóczinak. Turi tábor, 1705. október 10. és Békés, október 13. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 107—108. és 113—114. fol.

119 Károlyi S. Rákóczinak. Valószínűleg október 9—15. között. OL RSzL G. 15. 7. cs. Caps. B. Fasc. 27. 36. fol.

120 *Czirbusz Géza:* Magyarország a XX. század elején. Temesvár, 1902. 302. o.

121 *Boér Miklós:* A szilágymegyei Szamosvölgy Erdély 1893. 334. o. és *Somogyi Endre:* Magyarország és környék államainak katonai földrajza. Budapest. 1928. 202. o.

122 REml 366. o.

123 Forgách S. Rákóczinak. Fehérvár, 1705. október 20. (első levél) MTA kt Rlt Ms. 4966/16. doboz.

tiókat tehessek..."[124] Bár a vármegyéket utasította Forgách, hogy a Meszes hegységben gyülekezzenek, de az érdemi erődítési munkálatokat csak azután kezdték meg, amikor a császáriak menetiránya biztossá vált. Két nappal később arról értesítette a fejedelmet, hogy Kajdy ezrede Fogaras alól elindult: „...az több hadak után, melyek nyomulnak az Karika felé, az Insurrectió körül is éj nap szorgalmaskodom."[125] Ellenben Louis Lemaire, a kitűnő francia hadmérnök szerint a sáncmunkálatokkal kapcsolatban Forgách mindenkit félrevezetett.[126]

A fejedelem október 25-én érkezett Magyaregregyre, de az addigi munkálatok eredményeit nem találta kielégítőnek. Forgách az erdélyieket okolta a késedelemért, ők pedig a tábornokra hárították a felelősséget. Mindenesetre a forrásokból világosan kiderül, hogy már az év nyarán jelentős ellentétek feszültek az erdélyi vezetők és a magyarországi kuruc csapatok parancsnokai között. Erre világít rá Forgách 1705 június végén Medgyesen kelt levele, melyben a tisztek hangulatáról a következőket írta: „Hogy pedig Erdély nem idegen ország Magyarországtúl, arra nem feleltek, vettem észre mindazon által, hogy inkább annak gondolták, a minthogy majd úgy tetszik magamnak is, mintha idegen nemzet között volnék."[127] Ebben a helyzetben a fejedelem egyrészt megpróbálta tompítani a kiéleződött ellentéteket, másrészt saját példamutatásával igyekezett cselekvésre sarkallni a tiszteket és a vármegyéket.[128]

A sáncépítés hiányosságai tehát több okra vezethetők vissza. Forgách lényegében csak akkor tehetett határozottabb intézkedéseket a karikai és zsibói szorosok védelmére, amikor a császáriak mozgása alapján valószínűvé vált, hogy a Szamos völgyének környékén kísérelik meg a benyomulást Erdélybe. A magyarországi csapatok vezetői és az erdélyiek közötti feszült viszony — a rendelkezésre álló kevés idő alatt is — hátráltatta a munkálatokhoz szükséges emberek és anyagok időbeni előteremtését. Forgách Simon a szabadságharc után keletkezett emlékiratában védekezett a neki felrótt mulasztások ellen, mondván: „...minden szükséges intézkedés megtörtént a németek romlására." Viszont a már idézett Lemaire úgy ítélte meg, hogy a magyaroknak sem idejük, sem emberük nem volt elég a sáncok építésére.[129] Lényegében ez utóbbi véleményt támasztja alá Esterházy Antal javaslata, miszerint a hajdúsággal pénzért kell dolgoztatni, mert a vármegyék képtelenek előteremteni az építéshez szükséges munkásokat.[130] Forgách, az erdélyiekkel kialakított rossz viszonya következtében, nem tudta teljesíteni a feladatát, de Rákóczi személyes jelenléte sem gyorsította meg a munkálatokat.

Eközben a kuruc katonaság egyre nagyobb létszámban gyülekezett Erdély határvidékén. A fejedelem Magyaregregyre érkezése után egyesültek vele Forgách Simon és Esterházy Antal ezredei is. Egy 1705 végén kelt élelmezési kimutatásból rekonstruálni tudjuk a kuruc csapatok zömének elhelyezkedését.[131]

124 Forgách S. Rákóczinak. Fehérvár, 1705. október 20. (második levél) MTA kt Rlt Ms. 4966/16. doboz.
125 Forgách S. Rákóczinak. Kolozsvár, 1705. október 22. MTA kt Rlt Ms. 4966/16. doboz.
126 *Louis Le maire:* Beszámoló mindarról, ami a magyarországi háborúban történt az 1705-ös hadjárat kezdetétől 1708. márciusáig. (A továbbiakban — *Le maire:* Beszámoló...) RTü II. k. 203. o.
127 *R. Kiss István:* Rákóczi erdélyi fejedelemmé választása. Budapest, 1906. 231. o.
128 „Beérkezvén urunk az erdélyi határra, mindjárt passusokat vágatni kezdte az Karikában erős sáncot kezdett ő nagysága csinálni, maga kezdte járni és nézni ott közel lévő passusokat." *Czegei Vass György* naplói. Magyar Történeti Emlékek, (A továbbiakban — MTE XXXV. k.) Budapest, 1875. 468. o. Történelmi naplók 1673—1719. (Közli: *Thaly Kálmán.*)
129 *Lemaire:* Beszámoló... RTü II. k. 205. o. és Forgách Simon emlékirata RTü I. k. 495. o.
130 Esterházy A. Rákóczinak. 1705. október 26. Zilahi tábor. OL RSzL G. 19. II. 2e/a. 34. cs. 499—500 fol.
131 Hadtörténelmi Intézet Levéltára (filmtár) 70. doboz. (Thaly gyűjtemény, vegyes anyag) (A továbbiakban — HIL ft.)

Állomáshelyek	Ezredek
Torda-Vilmány	Gundelfindel Dániel
Szurdok	Kárándi Mihály
Zsibó	hajdúvárosi katonaság
Csornafalva	Csáky László
Szücsök	Pongrácz Imre
Láposok	Vay László
Zilah	Sennyei Ferenc
Kraszna	Nyúzó Mihály
Somlyó	Palocsai György
	Ilosvai Imre
	Gencsi Zsigmond
Váradi ostromzár	Bessenyei Zsigmond
	Ilosvai Bálint
	Bóné András
	Barkóczy Ferenc
Sebesvár	Komlóssi András
Solyomkő	Kajdi István
Belényes	Szentmarjay Zsigmond
Halmágy	Eöllyüs János
Deszna	Szappanos István
Saár Réte	Szücs János
	Deák Ferenc
Nagy-Bánya	Esze Tamás

A felsoroltakon kívül Magyaregregy környékén táborozott a fejedelem testőrségéből a palotás és az udvari kék ezred. Továbbá felvonulóban volt Forgách Simon két lovasezrede és Esterházy Antal „corpusából" Chassant, Brémer, Czelder Orbán, Révai Gáspár, és Géczy Zsigmond katonái.[132]

A Károlyi parancsnoksága alatt levő csapatok ugyanakkor Debrecen és Várad tájékán kísérték figyelemmel a császári erőket. Károlyi Sándor, a portyázók jelentései alapján, október vége és november 11-e között naponta többször is tudósította a fejedelmet az ellenség mozgásáról. Így Rákóczi pontos értesülésekkel rendelkezett Herbeville csapatainak helyzetéről. A császáriak október 28-án indultak tovább Debrecenből Diószeg irányában, miután kipihenték az addigi út fáradalmait, és feltöltötték a már fogyóban levő élelmiszerkészleteket. A Károlyi és Rákóczi közötti levélváltásokból pontosan rekonstruálni lehet a császári hadak útvonalát. E források szerint az ellenséges erők október 30-án Nagylétán, november 1-én Szentkirályon 2-től 4-ig Diószegen táboroztak. A Diószeg környékén töltött hosszabb idő alatt utánpótlással látták el a váradi őrséget. A könnyűlovasság pedig élelmiszert és takarmányt gyűjtött a csapatok számára. Innen november 4-én hajnalban indultak tovább.

132 Cserei Mihály históriája RTü I. k. 383. o. és Esterházy A. október 5-i és október 26-i levele Rákóczihoz. OSzK kt Fol. Hung. 1389/17. 378—379. fol és OL RSzL G. 19. II. 2e/A. 34. cs. 499—500 fol.

Este Székelyhídra, 5-én Margittára, 6-án Szovárra, 7-én Somlyóra, 9-én pedig Varsolczra érkeztek.

Károlyi lovassága eközben állandóan az ellenség körül „csiripelt". Pocsaj térségében Kárándi, Nyúzó és Ilosvai János ezredeit hagyták hátra, a hajdúvárosok valamint Debrecen védelmére. Észak felől Bóné András és Komlóssy Sándor katonái támadták a császáriak menetoszlopát. A hátvédekre Nádaskai, Ilosvai Bálint és Sennyei István egységei mértek csapásokat, délről Szücs János és Bessenyei Zsigmond ezredei nyugtalanították az ellenséget.[133] Bár a császári csapatok változatlanul nagy elővigyázatossággal folytatták az előrenyomulást, a portyázások mégis kisebb sikereket hoztak. Például október 30-án a kurucok rác lovasokkal csaptak össze, egy héttel később pedig huszonöt németet „... le vervén, egyet elevenen is hoztak."[134]

Károlyi Sándor nagy erőfeszítéseket tett a katonaság létszámának növelésére, s egyben a lakosság mozgósítására. Október végén, a sok elszomorító létszámjelentés után, már arról adhatott hírt a fejedelemnek, hogy „... az had is gyül, nem is bánom már, mert kenyerem is lesz..."[135] Figyelmet érdemel Károlyinak egy ugyanezen a napon kelt másik levele. Ebben nemcsak katonai, de társadalompolitikai szempontból is fontos javaslatot tett Rákóczinak. Azt indítványozta, hogy miután az erdélyiek és a vármegyék a jobbágyságot sok szolgálattal terhelik, ezért „... azoknak kellene valami mézes kalácsot nyújtani és promulgálni az egész országban, hanem kinek-kinek szabadon engettetik megh, hogy valahol éri ölje [ti. a németet], vagy valamit nyer tüle övé leszen, azon felöl jobbágyi szolgálattal is ez után, az egész hazában nem különben hanem egy héten harmad nappal (:vagy az mint constituáltattanak:) fogh terheltetni. Én azt reménlém az egész Generalis Insurrectiónál többet tenne ez."[136] Hitelt érdemlő adatok híján nem tudjuk, megmondani, hogy Károlyi javaslatát a kuruc felső katonai vezetés mennyire vette figyelembe. Amint azonban a különböző forrásokból kiderül, jelentős katonai egységeket irányítottak a Szamos völgyének környékére. Ennek jelentős részét az erdélyi irreguláris csapatok alkották, melyeket Rákóczi a csata előtt elvezényelt a szorosok környékéről.

A zsibói csatáról az eddigi legrészletesebb feldolgozást készítő Markó Árpád az összecsapásban részt vevő kuruc katonaság létszámát 7500, Károlyi Sándor csapattestének erejét pedig 8000 főre becsülte.[137] A korabeli, vagy közel egykorú levelek, naplók és emlékiratok alapján meglehetősen nehéz rekonstruálni a kuruc erők létszámát. Cserei Mihály krónikájában például csupán az ezredek nevét jegyezte fel: „Nem marada majd semmi lovas had Rákóczival, hanem a maga palotás ezere és Forgách Simon két német lovas regimentje, azonkívül a maga nemes udvari kék ezere. Esterházy Antal ezere, Esze Tamás, Ecsedi János ezere, francia gyalog is vala mintegy ötszáz."[138] Esterházy Antal corpusában Chassant és Czelder regimentje 400 fős, Brémeré 200 fős, Esze Tamás és Géczi Zsigmond katonái is igen kevesen voltak. Így a gyalogság összlétszáma mindössze 3000 főt számlált. A lovasságról csupán annyit írt Esterházy, hogy „az magam lovas hadam is most már szebben vagyon".[139] Forgách csapatainak létszámadatait nem ismerjük pontosan, de egy augusztus végéről szár-

133 Károlyi S. Rákóczinak. Mezőterem, 1705. november 2. nap közben. OL RSzL G. 15. Caps. B. Fasc. 23. 7. cs. 5—7. fol.
134 Károlyi S. lev. Rákóczinak. Bagamér, 1705. október 30. és Szántó, 1705. november 6. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 5—6. fol. Uo. 7. cs. Caps. B. Fasc. 23. 21—22. fol.
135 Károlyi S. Rákóczinak. Bagamér, 1705. október 28. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 7—9. fol.
136 Károlyi S. Rákóczinak. Érsemlyén, 1705. október 28. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 10—11. fol.
137 *Markó:* i. m. 1934. 311. o.
138 *Cserei:* i. m. RTü I. k. 393. o.
139 Esterházy A. Rákóczinak. Somlyó, 1705. október 24. és Zilah, október 26. OL RSzL G. 19. II. 2e/A. 34. cs. 494—495 és 499—500 fol.

mazó jelentés szerint Forgách egyik német lovasezrede 700 főből állt.[140] Érdekes ezekkel az adatokkal összevetni a francia résztvevőktől származó forrásokat. Des Alleurs márki, aki a csatában a kuruc jobbszárnyat vezényelte, XIV. Lajosnak küldött jelentésében csapatainak létszámát 2500, Forgáchét 4000, Rákócziét 3000 főnek írta. Lemaire beszámolója, mely később keletkezett, 2600 emberben állapította meg Des Alleurs egységeinek nagyságát, Forgách katonáinak létszámát pedig 5000 főnyire becsülte.[141]

A különböző források egybevetése tehát arról tanúskodik, hogy Lemaire és Des Alleurs létszámadatai közelítik meg legjobban a valóságot. Ezért, figyelembe véve a seregtartalék nagyságát, elmondhatjuk, hogy a zsibói csatában Rákóczi parancsnoksága alatt 8000—9000 katona harcolt. Október második felében Károlyi parancsnoksága alatt csupán 3000 ember állt. November elején ugyan emelkedtek az ezredek létszámai, de a hónap végén alig több mint 3000 katonája volt.[142] *Ennek ismeretében viszont aligha tartjuk valószínűnek, hogy a zsibói csata időpontjában Károlyi csapattestében 5000 embernél több szolgálhatott volna!* Így a kuruc hadvezetőség a Szamos völgye körül november első felében 13 000—14 000 főnyi katonaságot vont össze.

A császári haderő utánpótlását tárgyaló fejezetben az ellenséges erők létszámát a kísérő személyzettel együtt 20 000 főben határoztuk meg. Úgy tűnik, létszámuk a gyakori rajtaütések ellenére sem csökkent lényegesen, mivel az összecsapások nem követeltek nagyobb véráldozatot és Szeged környékén legalább 400 rác lovas csatlakozott a sereghez.[143] Egyébként a nagy harci erőt képviselő császári csapatokról — igaz már a győztes zsibói csata után — érdekes szóbeszédet jegyzett fel a Szebenben, Rabutin „védőőrizetében" élő Wesselényi István: „Beszélik azt is micsoda az Nagy Armáda, az ki jü, hogy Török ellen is nem volt erősebb hada a Császárnak . . ."[144]

A császári haderő első egységei november 10-én a délutáni órákban pillantották meg a zsibói szoros félig készült sáncait. A védvonal félkör alakban zárta el a Szamos völgyét. Az erődítés jobboldali része a Szamos egyik kanyarulatára támaszkodott és előtte az Egregy patak torkolati szakasza húzódott. Itt még a fedezékek nagy részét sikerült a földbe ásni, de több helyütt csak 2—3 láb mélységet értek el. Ezzel szemben a sánc baloldalán a védelmet főleg fatorlaszokkal tudták megoldani, munkaerő és szerszámok hiányában. A védvonal közepén egy meredek dombvonulat húzódott, ahol nem építettek védőállásokat abban bízva, hogy az ellenség képtelen azt megmászni. Ezért a domb tetejére csupán tüzérséget telepítettek, a jobb- és a balszárny fedezésére.[145] Mint az elmondottakból kiderül, a sáncvonal legsebezhetőbb pontja a balszárny és az ún. tüzérségi domb volt. Hiszen a balszárnyon kialakított védműveket a lankás hegyoldalak következtében könnyen meg lehetett kerülni.

A tüzérségi domb fedezetlenül hagyása a sáncvonalban olyan rést alkotott, melyen keresztül az ellenség bármikor betörhetett az erődítések mögé.

Rákóczinak a francia tisztek segítségével kidolgozott terve szerint a gyalogság egészét a szoros védelmére rendelik, és támogatásukra csak kisebb lovas egységeket vetnek be. A lovasság zöme, Forgáché, de főleg Károlyié, a csá-

140 Forgách S. Rákóczinak. Hassági mezőről, 1705. augusztus 27. MTA kt Rlt Ms. 4966/16. doboz.

141 Des Alleurs levele XIV. Lajoshoz. 1705. november 15. (helymegjelölés nélkül) (Közli: *Markó Árpád*: HK 1943. 196—197. o.) és *Lemaire:* Beszámoló... RTü II. k. 205. o.

142 Károlyi Sándor lev. Rákóczinak. Érsemlyén, 1705. október 25. és Dés, 1705. november 24. OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 12—13 fol. és G. 15. 7. Caps. B. Fasc. 22. 45—46. fol.

143 Károlyi S. Rákóczihoz. Turi tábor, 1705. október 10. (első levél) OL RSzL G. 15. 6. cs. Caps. B. Fasc. 22. 103—106. fol. Lemaire 15 000, Forgách pedig 18 000 főre becsülte visszaemlékezéseiben a császáriak létszámát. RTü II. k. 204. és I. k. 495. o.

144 Wesselényi István naplója 1705. november 19-i bejegyzés OL ft 8021 doboz (Román anyag)

145 A zsibói csatáról és a sáncok leírásáról l. *Markó:* i. m. 289—320. o. Továbbá *Lemaire:* Beszámoló... RTü II. k. 205—206. o. Ottlyk György önéletírása 1663—1711. MTE XXVII. k. 97—98. o.

száriak támadásának kezdete után oldalról és hátulról megtámadja az ellenséget.[146] Ennek értelmében a fejedelem a csata reggelén a következő parancsot küldte Károlyinak: „Az ellenség a karikai passust elkerülvén Zsibóhoz szállott. Kihez képest, ha megfogja ostromlani, amint proxime megírtuk Kegyelmednek, a midőn az puska és kiváltképpen az álgyú ropogást fogja hallani, azon igyekezzék, hogy teljes erejével megüthesse, avagy ha azzal nem sokat árthatna, és annak módját nem látná, mutassa ki magát a hadakkal egészlen."[147]

A két sereg november 11-én, Szent Márton napján került szembe egymással. A csapatok felfejlődése már a délelőtti órákban megkezdődött. A kuruc hadak jobbszárnyát Des Alleurs márki vezette. Három ezred, továbbá 100 magyar és 100 francia gránátos állt parancsnoksága alatt, 2500—2600 fős személyi állománnyal. Forgách a balszárny védelmét vállalta négy gyalogos-, két lovas- és két dragonyosezredével, melyek összlétszáma 5000 fő körül mozgott. A sáncvonal bal- és jobbszárnyát elválasztó dombon helyezték el a tüzérség nagy részét, gyalogsági fedezet nélkül. A védművek mögött 2 km-re állt fel Rákóczi mintegy 1000 fős udvari karabélyos ezrede, tartalék gyanánt.

Herbeville valamivel később kezdte meg a csapatok hadi rendbe történő felállítását. A császári jobbszárnyat Löwenburg tábornok vezénylete alatt tíz gyalogzászlóalj és öt gránátosszázad alkotta. A balszárnyon Harboe dán tábornok parancsnokolt a dán csapatok (nyolc gyalogzászlóalj, négy gránátosszázad) és két császári gyalogzászlóalj felett. Herbeville a gyalogság vonala mögött helyezte el a lovasság döntő többségét, vezetésüket Glöckelsperg tábornokra bízva. A császári táborban a málhák védelmére és a csapatok hátának biztosítására a Zsibóhoz vezető utakat fákkal eltorlaszolták, őrzésükre némi gyalogságot és 200—300 lovast rendeltek.

Mikor délelőtt megkezdődött a császáriak felfejlődése, a fejedelem parancsot adott tüzérségének a csapatmozdulatok zavarására. Az ellenség ágyúi hamarosan viszonozták a tüzet, de a lövöldözés egyik félnek sem okozott nagyobb veszteségeket. Rákóczi csapatainak szemléjével körülbelül fél kettő tájban végzett. A fejedelem úgy ítélte meg a helyzetet, hogy Herbeville már nem fog támadni, ezért Csáky László szurduki kastélyába ment ebédelni, Herbeville azonban alig egy óra múlva támadásra vezényelte csapatait. Legelőször a kuruc jobbszárnyat érte az erős császári roham. A szemtanúk leírása szerint a jórészt reguláris katonaságból álló csapattest szívósan védekezett és háromszor verte vissza a vizenyős terepen támadó dán gyalogságot. Ekkor Virmond és Gerstorff tábornokok vezetésével újabb csapatokat vetettek be a jobbszárny ellen. Közben Löwenburg gyalogsága is rohamot intézett a kuruc állások ellen. Mialatt a császári gyalogosok kemény harcot vívtak a kuruc sáncoknál, a rác könnyűlovasság megkerülte és oldalba támadta Forgách csapatait. Szinte ezzel egyidőben a lovasság zöme Glöckelsperg vezetésével támadásba lendült a fedezetlenül hagyott tüzérségi domb ellen, éket verve a kurucok két szárnya közé. A körülbelül négy óra tájban megindított döntő roham következtében a kuruc védelem összeomlott. Forgáchnak a lovasság bevetésével sikerült fedeznie menekülő csapatait. Des Alleurs pedig, amikor látta, hogy a dánok áttörnek a sáncokon és a baloldali egységeket a bekerítés veszélye fenyegeti, elrendelte a visszavonulást.

Rákóczi, midőn meghallotta a puska és ágyúszót, nyomban a csatatérre vágtatott, de már csak a menekülő csapatokkal találkozott. Nemsokára mindkét vezénylő tábornoka megérkezett és jelentette hadtestének felbomlását. A feje-

146 *Lemaire:* Beszámoló... RTü II. k. 205. o.
147 Rákóczi Károlyinak. Zsibói passzus, 1705. november 11. KOL V. k. 324—325. o. Hasonló tartalmú parancsot küldött a fejedelem már november 9-én és Károlyinak Uo. 324. o.

delem ezután a tartalékban lévő karabélyos ezredtől és a reguláris csapatok maradványaitól kísérve először Szamosújvárra, majd Bethlenbe vonult visszsza. A menekülő kurucokat az ellenség a hamarosan beállott sötétség és a katonák fáradtságának következtében nem üldözte. Herbeville így is elégedett lehetett az eredménnyel. Megnyílt előtte az út Erdélybe, több ágyút és zászlót, továbbá jelentős lőszer- és élelmiszerkészletet zsákmányolt.

A veszteségekről különböző adatokat találhatunk az egykorú forrásokban. Herbeville első, mindenképpen túlzó jelentésében 6 000 kuruc haláláról számol be az udvari haditanácsnak, ugyanakkor saját veszteségeit csak 450 főnek írta.[148] A temesvári basa 3 000 kuruc gyalogos elestéről tudott. Egy holland követjelentés pedig 247 magyar és 1500 császári katona elvesztéséről szólt.[149] Wesselényi István Szebenben olyan értesüléseket szerzett „... hogy a harc helyen 3000 maradott volna azokon kívül kik a szaladásban el vesztenek ..."[150] Károlyi a kuruc veszteségeket 400 a császáriakét 1000 főnyire becsülte. Forgách viszont öt nappal később íródott levelében 700 magyar és 1200 császári katona haláláról számolt be.[151] Az ellentmondásos adatokból nehéz pontos képet alkotni, mivel „Semmi sem volt nehezebb, mint a halottak számát megtudni ilyen alkalmakkor."[152] A csata lefolyása azonban arra enged következtetni, hogy a kuruc veszteségek kisebbek lehettek az ellenségénél. Hiszen az összecsapás első fázisában főleg a jobbszárnyat támadó dán csapatok a kuruc sortüzek következtében jelentős veszteségeket szenvedtek. A csata utolsó szakaszában viszont a felbomló kuruc egységek soraiban nagy pusztítást vitt végbe az ellenség. Ezért, véleményünk szerint, a kuruc erőkre vonatkozó veszteségek Károlyi és Forgách közléseiben állhatnak legközelebb a valósághoz (400—700 fő.) Az ellenség oldalán elesettek tényleges számát viszont Herbeville hivatalos jelentése, valamint Forgách és Károlyi már idézett adatai között kereshetjük (450—1200 fő.)

Amint már tanulmányunk bevezető soraiban említettük, a zsibói csatavesztés okait elemezve a történészek és hadtörténészek a sáncok félig kész állapotára, a katonai vezetés nem megfelelő működésére utaltak, de főleg Károlyi Sándort hibáztatták, aki a parancs ellenére távol maradt a csatától. Az egykorú vagy közel egykorú források világosan igazolják a sáncok gyengeségét, mert: „... az vasas regimentek lovastúl mentenek rajta."[153] A katonai vezetés elégtelenségét pedig Ottlyk György jellemezte naplójában talán a legjobban, amikor arról írt, hogy „... a hajdúság ment volna az ellenségnek, de a tudatlan vezérek minden confusiót elrontottak."[154] A csata okainak elemzésénél, jelen tanulmányunkban az eddig nem kellően vizsgált tényezőket kívánjuk jobban szemügyre venni. Elsősorban arra a kérdésre próbálunk választ adni, vajon a kuruc haderő fegyverzetileg alkalmas volt-e sáncvédelemre. Továbbá tüzetesebb vizsgálat alá vesszük Károlyi Sándor szerepét a zsibói csatával kapcsolatban.

Louis Lemaire egy 1706 elején Rákóczihoz intézett emlékiratában a siker zálogát jól felfegyverzett csapatokban, a megfelelő térszín kiválasztásában, jó erődökben és sáncokban látta.[155] Forgách Simon visszaemlékezésében a zsibói

148 *Márki:* i. m. I. k. 470. o. és a Wienerisches Diarium 1705. évi 250. száma HIL Kuruckori anyag 1. cs.
149 Stepney jelentése Harleynek. Bécs, 1705. december 9. és Rechten valamint Bruyninx Stepneynek. Tyrnay, 1705. december 15. AR II. o. II. k. 270 és 276. o.
150 Wesselényi István naplója november 16-i bejegyzés OL ft 8021. doboz. (Román anyag)
151 Károlyi S. Bercsényinek. Radnai mezőn, 1705. november 16. Századok 1898. 735. o. (A továbbiakban — Sz 1898) és Forgách S. lev. valószínűleg Bercsényinek. Kovácsi, 1705. november 21. MTA kt Rlt Ms. 4966/16. doboz. Forgách később keletkezett emlékirataiban már csak 500 magyar, de 4000 császári katona haláláról írt. RTü I. k. 497. o.
152 REml 369. o.
153 Károlyi S. Bercsényinek. Cziglényi táboron, 1705. november 12. Sz 1898. 734. o.
154 Ottlyk György önéletírása. MTE XXVII. k. 98. o.
155 Louis Lemaire emlékirata II. Rákóczi Ferenchez 1706 elején. HK 1955. 177. o. (Közli: *Markó Árpád*)

vereség egyik fő okát éppen a csapatok képzettségi és anyagi hiányosságában vélte megtalálni, „... mert a németek reguláris katonák, hosszas gyakorlatozás van mögöttük, a magyarok ugyanakkor valamennyien könnyű fegyverzetű katonák, még nem regulárisok és fegyverzetük sem ér fel amazokéval."[156] Valószínűleg ez a momentum is közrejátszott abban, hogy Forgách már jóval a csata előtt sem bízott a sáncok megvédhetőségében.[157] Forgách Simon véleményének igazolására vizsgáljuk meg közelebbről a kuruc katonaság fegyverzetének mennyiségi mutatóit. Erre vonatkozóan a fennmaradt mustrakönyvek bő tájékoztatást nyújtanak. A vizsgálatot néhány olyan ezred esetében végeztük el, amely részt vett a Herbeville elleni hadműveletekben vagy a zsibói csatában:

Mustra időpontja	Lovasezredek (mezei)	Létszám fő	Kardja %	Karabélya, vagy flintája %	Pisztolya %	Karabélya, vagy flintája és pisztolya %
1705. május[158]	Bóné András	824	94,0	32,6	64,1	16,5
	Kárándi Mihály	654	86,7	25,8	53,4	10,4
1706. február[159]	Károlyi Sándor	777	88,0	29,3	50,3	11,6
	Budai István	778	95,8	23,2	72,2	12,2
	Gencsi Zsigmond	831	93,0	32,6	61,5	22,9
	Ilosvai Bálint	795	76,9	23,5	37,1	4,4
	Kárándi Mihály	701	92,3	40,7	51,9	17,1
	Kenyheczy János	575	91,0	43,2	45,2	12,2
	Nádaskai György	808	95,9	41,8	55,2	11,8
	Nyúzó Mihály	412	95,6	35,7	67,2	18,4
	Sennyei Ferenc	675	96,1	31,7	60,6	9,0
1706. április[160]	(reguláris)					
	Chassant György	384	63,5	62,5	52,5	—
	Forgách Simon	620	100,0	100,0	68,5	68,5
	Palocsai György	634	92,9	57,4	46,5	23,3

156 Forgách S. emlékirata. RTü I. k. 497. o.
157 Bercsényi M. Károlyinak. Tyrnavie, 1705. november 19. *Thaly K.*: Rákóczi Tár. II. k. Budapest, 1868.
158 Károlyi Sándor 1705-ös mustrakönyve. OL ft 14289. doboz.
159 Károlyi Sándor 1706-os mustrakönyve. OL ft 5523 doboz.
160 *Thaly K.*: Tényleges létszámok... 17—18. o. és Palocsai György ezredének 1706-os mustrája. OL ft 5523. doboz.

Mustra időpontja	Gyalogezredek (mezei)	Létszám fő	Kardja %	Puskája %	Flintája %	Lőfegyvere és kardja %
1706. február[161]	Esze Tamás	669	80,0	59,0	10,8	62,6
	Kajdy István	1302	73,7	73,0	15,5	68,1
	Eöllyüs János	593	79,3	79,3	13,3	74,9
1705. május[162]	(reguláris) Rákóczi palotásai	919	76,7	81,0	—	76,7
1706. április[163]	Bonafous (Norwalt-féle)	1205	55,2	57,3	—	Szurony 31,3
	Czelder Orbán	830	35,7	17,5	—	—

Tehát, amint a mustrakönyvek adataiból kiderül, *a kuruc katonaság fegyverzeti ellátottsága rendkívül alacsony szinten állt.* Nagy hiányok mutatkoztak a lőfegyverekben, különösen a lovasságnál ahol a személyi állománynak csak kis része rendelkezett minden szükséges fegyverrel. A reguláris ezredeknél sem tapasztalhatunk lényegesen jobb fegyverellátottsági fokot.

Ezzel szemben a császári csapatok fegyverzete mind mennyiségben, mind minőségben felülmúlta a kurucokét. Ennek igazolására elég talán utalnunk a császári ezredekről készült összeírásokra, ahol, valószínűleg a gyakorlatilag teljes felszereltségből fakadóan, csak a katonák s a lovak számát tartották nyilván.[164] A kuruc gyalogság harcértékét jelentősen csökkentette, a korszerű szuronyos flinták rendkívül kis mérvű elterjedése, s ezzel összefüggésben, az anyagi eszközök hiánya miatt, a tüzelés és mozgás bonyolult gyakorlatának elsajátítására nem nyílott lehetőség. Emiatt a kuruc csapatoknak ilyen hiányos fegyverzeti és képzettségi viszonyok között nagyon kockázatos volt nyílt ütközetbe bocsátkozni a császári haderővel.

A kuruc hadvezetés már a csapatok felállításánál súlyos hibát követett el, amikor a főleg idegenekből álló, viszonylag képzett és több fegyverrel ellátott egységeket a jobban kiépített, a Szamos és az Egregy pataktól védett jobbszárnyra állította. Bár a kuruc katonai vezetés az összecsapásban védekező taktikát kívánt alkalmazni, a mozgósított csapatok létszámát mégis meglepően alacsonynak találjuk. Rákóczi táborában mindössze 8000—9000 katona lehetett, melyből mintegy 1000 ember — a fejedelem karabélyos ezrede — nem vett részt az ütközetben. Így a császári haderő több mint kétszeres létszámfölénybe került, egy gyakorlatilag nyíltnak tekinthető összecsapásban.[165] A kuruc erők még Károlyi lovasezredeivel együtt sem haladták túl a 14 000 fős létszámot. A csatát pedig döntően az a kuruc gyalogság vívta, mely képzettségét és

161 Károlyi S. 1706-os mustrakönyve. OL ft 5523. doboz.
162 Rákóczi palotásainak mustrája. 1705. május 4. HIL ft 77. doboz
163 *Thaly K.*: Tényleges létszámok... 17—18. o.
164 A császári hadsereg fegyverzetére és felszerelésére nézve 1. Feldzüge I. Serie Bd. I. Einleitung 205—248. o., a császári mustrákra nézve Feldzüge I. Seire Bd. VII. 414—415. o.
165 A 20 000 fős császári hadseregből leszámítva a szekerek és az egyéb kiszolgáló személyzetet, a harcoló alakulatok létszáma 18 000 fő körül mozgott.

fegyverzetét tekintve — a viszonylag magasabb mennyiségi mutatók ellenére — jobban elmaradt a császáriaktól, mint a lovasság. Mindezeket a hibákat és fogyatékosságokat csak tetézte a vezetés megosztottsága és a fejedelem távolléte, aki a legválságosabb pillanatokban parancsot adhatott volna a tartalék bevetésére.

A zsibói csatavesztésért a témával foglalkozó szakirodalom — s ennek nyomán a történelmi köztudat is — elsősorban Károlyi Sándort teszi felelőssé. Viszont néhány, a szabadságharc leverése után keletkezett forrást leszámítva, közvetlenül az összecsapás után íródott levél vagy nem említi Károlyi szerepét, vagy indokoltnak tartja távolmaradását. Például Des Alleurs jelentésében arról számolt be uralkodójának, hogy Károlyi azért nem támadott, mivel az ellenség két lovasszázadával elzárta az odavezető utat egy szűk helyen, ahol nem tudta megtámadni őket.[166] Rákóczi ugyanakkor Miksa Emánuel bajor választófejedelemnek küldött levelében a vereség fő okának a sáncok készületlenségét tartotta, s mivel az erdőket nem tarolták le, a balszárnyon az ellenség úgy támadta hátba a gyalogságot, hogy az képtelen volt védekezni. Károlyi szerepéről pedig a következőket írta: „Lovasságom Károlyi vezetése alatt megtámadhatta volna őket a táborhelyükön, mialatt a sáncvonalak támadása folyt, de a magas hegyek és áthatolhatatlan szakadékok megakadályozták őt ebben."[167] Hasonlóan vélekedett a labanc Cserei Mihály, aki szerint: „Az az armáda penig vevén eszébe, mit akar hátuk megett Károlyi, amely sok száz szekerek vele valának, egynehány rendbe állítá s sáncoltatá a maga háta mögé, különben is sok öreg, vastag fákat levágata, s úgy fortificálta a tábornak hátulját, hogy még közel sem mehet Károlyi a lovas hadakkal."[168] Még a Károlyival közismerten rossz viszonyban lévő és intrikus természetű Forgách Simon sem marasztalta el Bercsényinek írott levelében őt a vereségért.[169]

Tüzetesebben meg kell vizsgálnunk, mennyire megalapozott Károlyinak a fejedelemhez küldött jelentésében a távolmaradásnak okaira adott magyarázata.[170] A terület földrajzi viszonyait vizsgálva Károlyi érvelése elfogadhatónak tűnik. Ugyanis a tábornagy lovassága a solymosi hegyekben Dabjon, Solymos és Kucsó környékén tartózkodott. Erről a területről a legrövidebb úton a solymosi és a sóvízi völgyön keresztül lehet elérni a csatateret. A két völgy azonban meglehetősen keskeny, a solymosi egy helyen 150, a sóvizi pedig 250 méterre szűkül össze.[171] A hadszínteret a hegyek megkerülésével is el lehet érni Solymos, Nyírfalva, Dabjon és Szamosudvarhely érintésével, de ez mintegy 30 kilométeres utat jelent. A császáriak valószínűleg a solymosi és sóvízi völgyeket „vágatták" be és látták el őrséggel. Így az ellenség kis erőkkel hosszabb ideig is eredményesen védhette az utakat a hosszan elnyúlva támadó kuruc lovasok ellen. A fejedelem utolsó parancsa viszont lényegében Károlyira bízta a döntést, mondván: „... azon igyekezzék, hogy teljes erejével megüthesse, avagy ha azzal nem árthatna és módját nem látná, mutassa ki magát az hadakkal egészlen."[172] Ennek fényében talán érdekes Lemaire beszámolójának azon megjegyzése, hogy a csata közepén „... jelent meg Károlyi

166 Des Alleurs id. lev. 1705. november 15. HK 1943. 196—197. o.

167 *Markó Á:* Helyzetjelentések II. Rákóczi Ferenc szabadságharcáról. Rákóczi F. lev. Miksa Emánuel bajor választófejedelemnek. 1705. nov. 15., helymegjelölés nélkül. HK 1956/2. 179. o.

168 Cserei Mihály históriája. RTü I. k. 395. o.

169 Forgách S. valószínűleg Bercsényinek. Kovácsi, 1705. november 21. MTA kt Klt. Ms. 4966/16. doboz.

170 Des Alleurs levelében a Rákóczinak küldött jelentésekre hivatkozik. Károlyi pedig azt írja a cziglényi táborban 1705. november 13-án délelőtt a fejedelemnek: „Eddig folyt dolgokrul én Ngodat három ízben tudósítottam..." OL RSzL G. 15. Caps. B. Fasc. 27. 39—40. o.

171 A domborzati viszonyok és a völgyek szélességének megállapítására a második és harmadik katonai felmérés térképeit használták. HIT B. IX. a. 530. Section No. 51 Collonne XLIX/51 és B. IX. a. 397. Section 5070/4.

172 Rákóczi Károlyinak. Zsibói passus, 1705. november 11. KOL V. k. 324—325. o.

12 000 lovasából álló seregének előörse."[173] Károlyi, aki nyilván tisztában volt csapatainak harcértékével és a lovasság számára kedvezőtlen tereppel, óvakodott egységeinek bevetésétől. A hegyek megkerülésével a Szamos völgyén keresztül jobb alkalom nyílott volna a császáriak hátbatámadására. A felázott mély talajon azonban a 30 kilométeres út megtétele jelentős időbe került volna, amelynek végrehajtására a korai sötétedés miatt és a rendelkezésre álló alig másfél óra alatt nem nyílott lehetőség.

Az eddig napvilágra került adatok fényében úgy tűnik, hogy a Károlyi Sándort egyértelműen elmarasztaló vélemények lényegében Rákóczi emlékirataira támaszkodva születtek.[174] Hiszen a csatát követően íródott levelek, jelentések és a terepföldrajzi elemzés arra engednek következtetni, hogy *Károlyinak sem elég ideje és ereje, sem pedig alkalmas terep nem állott rendelkezésére a fejedelmi parancs végrehajtásához!*

Kutatásaink során több jel utalt arra is, hogy a kuruc katonai vezetés többsége ellenezte a csatának szorosban való megvívását. Forgách Simon már az összecsapás előtt is hangot adott kételyeinek. Néhány évvel később keletkezett emlékiratában pedig eképpen summázta tapasztalatait: „A fejedelem udvarával együtt — Forgách is — Magyarországra ment és nyíltan azzal vádolta a fejedelmet, hogy ő volt az, aki csatát akart állni, anélkül hogy végső szükség parancsolta volna ezt. Ugyanis a hadművészet tudománya tiltja a csataállást anélkül, hogy végső szükség lenne rá, avagy csak akkor engedi meg, ha morális biztonság áll fenn a győzelmet illetően..."[175] Az összecsapás előtt a fejedelem hívei közül többen javasolták: „...ne álljon olyan szoros helyen harcot, mert a németeknek mindenkor hasznosabb a szoros hely, hanem szálljon hátrább a keresztes mezejére, Tordához, ott próbáljon, vagy pedig harcot se álljon, hanem mindenütt a falukat pusztítsák el, gabonákat égessenek el."[176] Néhány nappal a csata előtt Károlyi is figyelmeztette Rákóczit, hogy ha a szorosokat nem tudják elsáncolni, akkor „... az Istenért kgls. Uram ne hagyjuk, mert úgy járunk vele, mint Leopold körül megh próbálja a Karikait, s ha úgy látja hogy nem megy a Sibóira csap..."[177] A császáriakkal sík területen történő megütközés mellett nagyon racionális érvek szóltak. A sík terepen ugyanis lehetőség nyílott volna nagyobb erők bevetésére és a kurucok lovassági tömegfölényének kamatoztatására, mely némileg ellensúlyozta volna a császári csapatok fegyverzeti, vezetési és képzettségbeli fölényét.

Herbeville 1705-ös őszi hadjárata során a kuruc haderő nem tudta eredményesen alkalmazni portyázó taktikáját, de a fenti okok következtében kudarcot vallott a nyílt csata vállalása is. Tanulmányunkban a harci cselekmények eredménytelenségének közvetlen kiváltó okait már részletesen elemeztük. Véleményünk szerint azonban a problémák gyökerei sokkalta mélyebben rejtőznek. Hiszen — mint arról munkánk első részében szóltunk — a hosszan elhúzódó háború a hadsereg soraiban felszínre hozta a magyar történelmi fejlődésből fakadó társadalmi, gazdasági és politikai ellentéteket. A felgyülemlett nehézségek 1705 nyarán olyan válsághoz vezettek, amely gátjává vált a kuruc haderő eredményes működésének. Kutatási eredmények híján például ma még

173 *Lemaire:* Beszámoló... RTü II. k. 206.

174 Rákóczi elítélő véleményéhez lényegében csak Lemaire beszámolójában találunk hasonló értékelést: „Károlyi tétlen szemlélője maradt az 1705 november 11-i napnak, még azokat a bagázsiás szekereket sem fosztotta ki, amelyek Zsibó falujában vesztegeltek három-négyszáz lovas védelme alatt." Uo. 206. Egy másik szemtanú, Ottlyk György, nem is tett említést Károlyi szerepéről önéletírásában.

175 Forgách Simon emlékirata. RTü I. k. 497. o.

176 Cserei Mihály históriája Uo. 392. o.

177 Károlyi valószínűleg a Vág-dudvagi kudarcára céloz. Károlyi S. Rákóczinak. Mezőterem, 1705. november 2. apközben. OL RSzL G. 15. 7. cs. Caps. B. Fasc. 23. 5—7. fol.

inkább csak sejteni lehet a kuruc katonai vezetésen belül folyó éles hatalmi harcok erővonalait. Meglátásunk szerint két főbb csoportosulás tapintható ki. Az egyik csoportot az ún. thökölyanus tisztek alkották, a másik Rákóczi körül kristályosodott ki. A két tábor politikai és katonai elképzelései olykor élesen szembe kerültek egymással. A bonyolult társadalmi, politikai érdekellentétek nyomán kibontakozó belpolitikai harcok, súlyosbítva a gazdasági nehézségekkel, a kuruc hadseregen belül a krónikus létszám- és fegyverzeti hiányokban, a fegyelem lazulásában, ellátási problémákban, valamint a csapatok rossz harci együttműködésében tükröződtek. Mindezeket jól nyomon követhettük a császári csapatok alföldi útja és a zsibói csata során, de nem hagyható figyelmen kívül a hadjárat értékelésénél a lakosság és a vármegyei adminisztráció magatartása sem, amely szintén hozzájárult a kurucok e súlyos csatavesztéséhez.

Иштван Цигань

ПОХОД ИМПЕРАТОРСКИХ ВОЙСК ОСЕНЬЮ 1705 ГОДА

Резюме

В связи с маршем императорских войск осенью 1705 года и битвой в ущелье Жибо существуют различные оценки как в исторической, так и военно-исторической литературе. По причине таких расхождений мы считали необходимым рассмотреть снабжение императорских войск во время похода и более детально проанализировать причины поражения князя Ракоци в ущелье Жибо. В ходе историко-статистического исследования источников мы пришли к выводу, что — в отличие от принятых ранее воззрений — императорскому командованию удалось удовлетворительно организовать снабжение своих войск, и таким образом они прибыли к границе Трансильвании в боеспособном состоянии.

Неудачные боевые действия куруцев в борьбе с противником в первую очередь могут быть возведены к проблемам дисциплинарного положения, снабжения и численного состава, проявившимся внутри армии куруцев. Далее необходимо учесть и то, что императорское военное руководство подготовилось к набегам куруцев и поэтому мелкими подразделениями не вступало в бой с венгерскими войсками.

Боевым действиям куруцев и организации обороны Трансильвании в значительной мере мешали расхождения в оценке обстановки, имевшиеся внутри военного руководства, и принимаемые вследствие этого ошибочные решения. В битве при Жибо императорские войска почти вдвое превосходили по численности силы куруцев, и согласно свидетельству источников, даже под командованием Шандора Карольи не было более 5000 человек.

По данным смотровых книг того времени можно установить, что снабжение куруцкого воинства оружием находилось на чрезвычайно низком уровне. Таким образом в битве при Жибо императорские войска имели превосходство не только в численности, но и по вооружению.

Относительно роли Шандора Карольи в сражении на основании писем, донесений того времени, а также топографических исследований рельефа местности нами установлено, что у маршала не было ни достаточно сил, ни времени, ни даже подходящей местности для того, чтобы выполнить приказ князя Ракоци.

Сложные социальные и политические столкновения интересов, а также экономические трудности внутри армии куруцев сказывались в хронической нехватке оружия, недостаточности численности воинства, в ослаблении дисциплины. За всем этим можно хорошо проследить в ходе похода императорских войск осенью 1705 года, что содействовало поражению куруцев в сражении в ущелье Жибо.

István Czigány

DER HERBSTFELDZÜG DES HEERES HABSBURG 1705

Resumèe

Hinsichtlich des Herbstfeldzuges des Habsburger Heeres und der Niederlage bei Zsibó entstanden verschiedene Bewertungen in der geschichtlichen und militärgeschichtlichen Fachliteratur. Wegen der abweichenden Meinungen wurde es notwendig die Verpflegung der Kaiserlichen Truppen während des Feldzuges zu untersuchen und die Ursachen des Misserfolges bei Zsibó analysieren. Mit der historisch-statistischen Untersuchung der Quellen kamen wir zu Folgerung, dass es — im Gegensatz zu den früheren Meinungen — den Kaiserlichen gelungen war, die Verpflegung ihrer Truppen befriedigend zu organisieren und dadurch in kampffähigen Zustande zur Grenze Siebenbürgens anzukommen.

Die erfolglosen Kurucer Militäraktionen gegen den Feind sind in erster Linie den in der Kurucer Armee hervorgetretenen Disziplinär-, Verpflegung-, und Heeresstärkeproblemen zurückzuführen. Zu berücksichtigen ist weiterhin, dass die Kaiserliche Heerführung bereitete sich für die Kurucer Streifzüge vor und nahm mit Kleineren Truppeneinheiten gegen die ungarischen Truppen den kampf nicht auf.

Die abweichenden Lagebeurteilungen innerhalb der Armeeführung und die daraus folgenden falschen Entscheidungen hinderten die militärischen Aktionen der Kurucer und die Organisierung der Verteidigung Siebenbürgens. Im Zusammenstoss bei Zsibó hatten die Kaiserlichen eine doppelte Heerstärkeüberlegenheit und — nach den Quellen — verfügte Sándor Károlyi unter seinem Kommando nicht mehr als 5000 Mann. Im Grunde der Daten der damaligen Muster-Bücher ist es feststellbar, dass die Waffenversorgung des Kuruczer Militärs auf einem niedrigen Niveau stand. So hatten die Kaiserlichen Truppen in dem Zusammenstoss bei Zsibó nicht nur an der Heeres-, sondern auch der Waffenstärke eine Überlegenheit. Befreffend der Rolle Sándor Károlyis in der Schlacht konnte es im Grunde der zeitgenössischen Briefe und Meldungen, der terraingeographischen Untersuchungen festgestellt werden, dass der Feldmarschall zur Durchführung der Befehle Rákóczis über keine genügende Kraft, eZit und geeignetes Terrain verfügte.

Die Komplizierten gesellschaftlichen und politischen Interessengegensätze, sowie die wirtschaftlichen Schwierigkeiten widerspiegelten sich in den Stärke, -und Waffenmangeln, im Aufweichen der Disziplin innerhalb der Kurucer Armee. All diese kann man im Laufe des Kasierlichen Herbstfeldzuges 1705 auf dem Füsse folgen, die zum Misserfolg der Kurucer bei Zsibó beitrugen.

KÖZLEMÉNYEK

BONA GÁBOR

SZERB KATONÁK AZ 1848/49-ES HONVÉDSEREGBEN*

Magyarországon a belső gazdasági és társadalmi fejlődés következtében a múlt század 40-es éveire a polgári átalakulás, az elmaradott feudális viszonyok felszámolása elodázhatatlan történelmi szükségszerűséggé vált.

A közel negyed századig tartó reformországgyűlések során a polgári fejlődést célzó törvényjavaslatok minden esetben a Habsburg birodalom abszolutisztikus-bürokratikus uralmi rendszerének merev ellenállásába ütköztek, s így 1848-ra már nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarországon a polgári fejlődés számára csak egy forradalom nyithat utat.

Mindezzel szervesen összefüggött a nemzeti függetlenség kérdése. A társadalmi haladásért folytatott harcot ugyanis azzal a reakciós bécsi udvarral kellett vívnia a nemzetnek, amely egyben az idegen elnyomást is megtestesítette. S noha a polgári átalakulásért folytatott küzdelmet vezető liberális nemesség döntő hányada a teljes nemzeti függetlenség gondolatáig nem jutott el, az számára is egyértelmű volt, hogy az igényelt társadalmi változások az Ausztriához, illetve a birodalomhoz fűződő politikai és gazdasági kötelékeket is módosítják. Vagyis az udvar magatartásának függvényében e kapcsolatokban minőségi változások, vagy jelentős lazulás következik be. Mindkettő ugyanakkor hasonló irányba — a birodalmon belül Magyarország több-kevesebb önállósága, belső függetlensége felé — tendál.

A polgári átalakulás és a nemzeti függetlenség megoldásra váró feladatait sajátosan motiválta a nemzetiségi kérdés. Az ország lakossága nagyobb hányadát kitevő nem magyar népek jelentős része szintén a polgári nemzetté fejlődés útjára lépett. S noha e tekintetben — a horvátokat leszámítva — elmaradtak a magyartól, 1848-ra már szintén megfogalmazták saját társadalmi és nemzeti jellegű követeléseiket.

1848 márciusa, a magyar polgári forradalom győzelme után a nemzetiségi kérdés döntő jelentőségűnek bizonyult. Az együttműködés lehetősége 1848 tavaszán egy pillanatra megcsillant, ám helyét igen rövid időn belül a kibékíthetetlen ellentétek foglalták el. A történelmi tapasztalatok hiánya, a *kölcsönös* meg nem értés és merevség szinte hetek, hónapok alatt hatalmasra szította a nacionalizmusnak a nemzetté válás időszakában különben is magas lánggal lobogó tüzét. Ez pedig végső soron a bécsi udvar politikai céljainak kedvezett.

* Az 1978 novemberében a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, valamint a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia közös szervezésében Budapesten rendezett, és az 1848/49-es szerb—magyar kapcsolatokat taglaló szakértői konferencián elhangzott korreferátum bővített változata.

A magyarokkal szemben a nemzetiségek Bécsben kerestek és kaptak védelmet, ám ennnek fejében és következményeként, mint ismeretes, vágyaik és céljaik a reakció oltárán éppúgy füstbe mentek, mint a magyar szabadságharcé, amely ellen küzdöttek.

Különösen így volt ez a magyarországi szerbek esetében, akik 1848 kora nyarán vélt, vagy valóságos jogaik védelmében elsőként fogtak fegyvert a magyar forradalommal szemben. Pedig 1848 márciusában-áprilisában még egy sor délmagyarországi város szerb lakói szerveztek rokonszenvtüntetést a pesti március 15. mellett, s maga Djordje Stratimirović, a szerb nemzeti mozgalom liberális szárnyának egyik vezetője piros-fehér-zöld kokárdával a mellén járta Újvidék utcáit.

Az események azonban igen hamar tragikus fordulatot vettek. Április 8-án a pozsonyi országgyűlés elutasította a szerbek alapkövetelését, politikai nemzetként való elismerésüket, s a tárgyalások Kossuth és Stramitirović között a kibékíthetetlen ellentétek jegyében zárultak. A jobbágykérdést felemás módon megoldó áprilisi törvényeket követően a szerb lakta délvidéki területeken is földfoglalásokra, parasztmegmozdulásokra került sor, melyeket a magyar kormány utasítására katonaság vert le. Ez, melynek győztese igen gyakran a magyar földesúr, vesztese pedig a szerb paraszt volt, alapvetően hozzájárult ahhoz, hogy a szociális jellegű követelések mindinkább nemzeti jelszavakba csaptak át. A szerb parasztság felsorakozott a nemzeti célok mögött. Vagyis átvette azt az alapkövetelést, amelyet a május 15-én megnyíló első karlócai szerb nemzetgyűlés már a Bácskából, a Temesközből, a Szerémségből és Baranyából álló szerb vajdaság létrehozásában jelölt meg. A nemzetgyűlés pátriarchává kiáltotta ki Rajačićot — aki majd az összekötő kapocs lesz az udvar felé —, létrehozta a magyarországi szerbség legfelsőbb hatalmi- és végrehajtó szervét, a főodbort, melynek élére Stratimirović került és Supljikać császári határőr ezredes személyében vajdát választott.

1848 májusától a Bácskában, majd a Bánátban is tucatszámra fegyveres felkelő táborok létesültek, melyekbe százával, majd ezrével özönlöttek a szerb parasztok, a súlyos katonai szolgálattól szabadulni vágyó határőrök — és a szerb fejedelemség területéről származó önkéntesek, a „szerviánusok", akiknek nem kis szerepük volt abban, hogy a konfliktus a magyar kormány és a hazai szerbség között ilyen gyorsan, és olyan példátlanul kegyetlen háborúba torkollott.

Mert noha kétségtelen, hogy a Batthyány-kormány is igen hamar fegyveres eszközökhöz nyúlt, vagyis katonai erővel szerette volna helyzetét megszilárdítani — amire pedig nemcsak saját helyzete, de objektíve a forradalom érdekében is szükség volt — de ugyanakkor a békés megegyezés számára is utat nyitott. Dél-Magyarország teljhatalmú biztosává, jóakaratú gesztusként, a szerb származású Csernovics Pétert nevezte ki, május 27-re, majd június 27-re pedig Temesvárra egybehívta a magyarországi görög nem egyesült vallásúak kongresszusát. Ez utóbbi többek között a szerbség követeléseiről is hivatva lett volna tárgyalni. S hogy Batthyányék komolyan hajlandók voltak engedni, bizonyítja az a május 30-i rendelet is, amellyel a magyar kormány a három temesközi ezred és a sajkás zászlóalj határőreit — akik nagyrészt szerbek voltak — felmentette a kincstár számára végzendő robot kötelezettsége alól.

Ezek az intézkedések pedig komoly benyomást gyakoroltak a szerb nemzeti mozgalom mérsékeltebb irányzatát képviselő politikusaira is. A közeledésnek, az újabb tárgyalásoknak tehát ismét megvoltak a feltételei, még ha kétséges is, hogy az egymással oly szöges ellentétben álló nézetek következtében sikerült volna végül megegyezni. Az azonban már kétségtelen, hogy a szerb táboron

belül a magyarokkal való összeütközést kerülni kívánó erők — melyek különben is kisebbségben voltak — elsősorban a szerbiai önkéntesektől való félelmük következtében hagyták kihasználatlanul a lehetőségeket. Az utóbbiak ugyanis minden ilyen kísérletet a szerbség elárulásának tartottak. E szerbiai önkéntesek, akik a felkelő sereg egyharmadát, felét alkották — számuk állandóan változott — ugyanis egy nagy szerb birodalom vágyától, vagy éppen csak kalandvágytól sarkallva jöttek Magyarországra, hiszen nagy részük az állandó törökellenes harcoktól elvadult „szegénylegény" volt. Számukra a magyarországi szerbekkel ellentétben a magyarokkal való együttélés, mint történelmi tradíció, ismeretlen volt. Katonai értéküknél fogva azonban az első pillanattól — vagyis 1848 májusától — meghatározóvá váltak a szerb mozgalom mind katonai, mind pedig politikai kérdéseit illetően. Vagyis ők voltak azok, akik a szerb fejedelemség titkos utasításának is eleget téve Karlócán a leghangosabban követelték a vajdaságot, és gátolták meg, hogy a magyar kormány felhatalmazása birtokában cselekvő pétervárad és szlavóniai főhadparancsnok, Hrabovszky altábornagy karhatalommal oszlassa fel a törvénytelennek nyilvánított nemzetgyűlést június 12-én. S ők voltak azok, akik aztán nem egy román, sőt szerb falut erőnek-erejével köteleztek Dél-Magyarországon a felkelőkhöz való csatlakozásra.

Az ellentét 1848 júniusára tehát visszavonhatatlanul polgárháborúvá szélesedett. S habár az egy éven át tartó fegyveres küzdelem során mindkét részről egyre inkább erősödött a felismerés, hogy a testvérháború értelmetlen, és csak Bécs malmára hajtja a vizet, a szereplők innen és túl többé már nem találtak kiutat. Amikor 1849 nyarán Kossuth és Stratimirović arról tárgyalt, hogy az utóbbi milyen politikai feltételek mellett csatlakozna egy szerb felkelőkből szervezendő hadtest élén a magyar honvédsereghez, már küszöbön állt a cári intervenció. S amikor 1849 júliusában a magyar országgyűlés Szegeden Európa addigi leghaladóbb nemzetiségi törvényét hozta, a forradalomnak már csak napjai voltak hátra. Azok a kedvező külső és belső feltételek, amelyek 1848 tavaszán a haladó társadalmi és nemzeti mozgalmak számára fennálltak, már a múlté voltak.

A két nép egy fájdalmasan keserű történelmi tapasztalattal lett „gazdagabb", ám úgy tűnik, a véres és kegyetlen testvérháború ellenére a történelem addigi folyamán éppen akkor került egymáshoz a legközelebb. A magyar szabadságharc leverését követő súlyos években, amikor a Habsburg önkényuralom azonos súllyal nehezedett vesztes magyarra és „győztes" szerbre. Mert ezt bizonyítja például az is, hogy azok a szerb határőrkatonák, akik 1848/49-ben mint halálos ellenfelek álltak szemben a magyar honvédekkel, ugyanezeket a honvédeket és tiszteket 1849 őszén és az 1850-es évek elején sokszor saját életük kockáztatásával százával, ezrével menekítették már át a Dunán, a megtorlás, a hadbíróság, vagy a császári seregbe való besorozás elől.

A szerbek és velük Magyarország nemzetiségeinek nagyobb része 1848/49-ben tehát a magyarok ellen fordult. E népek — szerbek, horvátok, románok és szászok — számos képviselője azonban már kezdetben felismerte, hogy népük igazi ellensége nem a magyar forradalom, hanem a Habsburg abszolutizmus. S így volt ez a magyarországi szerbek esetében is. 1848/49-ben több szerb származású képviselő végig kitartott a magyar forradalom és szabadságharc ügye mellett, kereste a megbékélés, az egymásra találás útját a két nép között. Voltak a magyar szabadságharcnak szerb származású kormánybiztosai, sőt Vukovics Sebő személyében minisztere is.

Talán még inkább érdekes és magyarázatra szoruló tény azonban, hogy a magyarországi szerbek viszonylag jelentős számban szolgáltak a magyar honvéd

hadseregben is. Köztudott, hogy a honvédsereg egyik, talán legtehetségesebb, de mindenesetre a legtöbb győztes csatát vívott tábornoka az a Damjanich János volt, aki végig büszkén hangoztatta szerb származását. Az azonban már kevésbé ismert, hogy Damjanich nem az egyetlen szerb tiszt volt a magyar hadseregben, illetve annak felső vezetésében. A szabadságharcot végigszolgáló mintegy 700 honvéd törzstiszt és tábornok közül 14 főről sikerült megállapítani, hogy szerb származású volt, ami a honvédsereg tulajdonképpeni parancsnoki karának 2%-át tette ki. (Közbevetőleg megjegyezzük, hogy a horvát származású honvéd törzstisztek és tábornokok száma, illetve aránya a szerbekénél valamivel magasabb volt, együttesen tehát a parancsnoki kar több, mint 4%-át tették ki.) De több, mint száz szerb származású tagja volt a főtiszti karnak is, a közhonvédek között pedig — óvatos becslések alapján is — mintegy 1200—1500 főre tehetjük a szerbek számát.

E rövid tanulmány keretei között róluk, a magyar honvédsereg szerb anyanyelvű tisztjeiről — elsősorban a törzstisztekről — és katonáiról, szerepükről és az indítékokról, amelyek a magyar szabadságharc táborába vezették őket, szeretnénk szólni.

A legismertebb közülük *Damjanich János* honvédtábornok, aradi vértanú, akit a magyar nép mindmáig szabadságküzdelmei egyik mártírjaként tart számon.[1] Damjanich János 1804. december 8-án született Temesstrázsán, a 2. bánáti határőrezred területén. Apja vagyontalan határőr tiszt, anyja szintén szerb származású — sz. Taborovich — volt. Tanulmányait a 61. sorgyalogezred katonai nevelő intézetében végezte, majd 16 éves korában maga is hadapród lett az említett gyalogezrednél. Itt a forradalom kitöréséig századosi rendfokozatot ért el. 1848 áprilisában az itáliai hadszíntérre vezényelték, amelynek közvetlen oka és előzménye egy politikai jellegű összetűzése volt Haynau tábornokkal, a szabadságharc későbbi véres kezű hóhérával.

Haynau — ez időben temesvári hadosztályparancsnok — ugyanis egy alkalommal tisztjei előtt minősíthetetlen jelzőkkel illette a Batthyány-kormányt, a magyar „rebelliseket". Ennek során azonban éles szóváltásra került sor közte és Damjanich között, amely azzal végződött, hogy a magyar kormány védelmére kelő Damjanichot Haynau azonnali hatállyal ezrede Itáliában állomásozó zászlóaljához helyezte át.[2] Az eset nagy port vert föl, s ennek köszönhető, hogy két hónappal később, amikor az első 10 honvédzászlóalj szervezése megindult, Batthyány Lajos a Szegeden alakuló honvédzászlóalj őrnagyává és parancsnokává nevezte ki Damjanichot. (1848. június 22.) Zászlóaljával július végétől részt vett a délvidéki harcokban, s noha szerb származása következtében kezdetben saját katonái bizalmáért is meg kellett küzdenie, mindinkább kitűnt, hogy szigora, mellyel feltétlen fegyelmet és engedelmességet követelt, megbízhatósággal és személyes bátorsággal is párosult. 1848 októberében, a bécsi udvarral való szakítás idején — eltérően a volt császári-királyi tisztek zömétől — egy pillanatig sem habozva állt végleg a forradalom oldalára. Október 14-én alezredessé, majd rövidesen a bánáti hadtest verseci hadosztályának parancsnokává léptették elő. E beosztásában több kisebb-nagyobb győztes csatát vívott a szerb felkelő és a reguláris császári-királyi csapatok-

1 A *Damjanich Jánosra* vonatkozó életrajzi adatok a következő forrásokon alapulnak: a) összefoglaló életrajzi vázlatok: *Vasárnapi Újság*, 1890. 40. o.; Révai Nagy Lexikon V. k. Budapest, 1912. 266—267. o.; Magyar Életrajzi Lexikon (főszerk: Kenyeres Ágnes) Budapest, 1976. 343—344. o.; *Hamvay Ödön:* Damjanich János élete története és szemelvények nejéhez intézett leveleiből, Budapest 1904. b) előléptetése és kitüntetése a *Közlöny* 1848-i évf. 16., 128. és 170., valamint a *Közlöny* 1849-i évf. 19. és 49. számaiban, c) az aradi elítélésre vonatkozó periratok: Hadtörténeti Levéltár (a továbbiakban — HL) Aradi hadb. 113/24.

2 Az esetre részletesen: *Hamvay Ödön:* Damjanich levelei nejéhez. Budapest, 1910. 88—89. o.

kal. Ennek eredményeként november 25-én ezredessé, majd a strázsai (lagerdorfi) tábor elfoglalását követően, amely immár országosan ismertté tette a nevét, honvédtábornokká nevezték ki (december 28). 1849 január elején a bánáti csapatok főparancsnoka lett.

Az 1848/49 fordulóján kialakult válságos katonai helyzet következtében az Országos Honvédelmi Bizottmány 1849 januárjában a rendelkezésre álló erők összpontosítását rendelte el. Ennek következtében Damjanich hadosztálya kivonult a Temesi Bánság területéről, egyesült a Bácskából kivont Vécsey-hadosztállyal és Cibakháza—Törökszentmiklós körzetében besorolt a Tisza bal partján felvonuló magyar hadtestek közé. Így Tokaj és Szeged között egy négy hadtestből álló, mintegy 50 000 fős hadsereg jött létre Windisch-Grätz császári főparancsnok hasonló létszámú seregével szemben. A magyar csapatok február közepén támadó hadműveletbe kezdtek. A haditerv értelmében a főcsapást Eger—Hatvan—Budapest irányában Görgei és Klapka hadtestének, valamint a Répásy-hadtest egy részének kellett intéznie, míg Damjanich és Vécsey hadosztályai — március végétől mint III. hadtest — a Répásy-hadtest fennmaradó részével Szolnok felé intéztek tüntető támadást, az ellenség figyelmének lekötése céljából. A kitűzött feladatot végül is nem sikerült megvalósítani. A támadó magyar sereg balszárnya február 26-án a Tarna folyó vonalán találkozott az ellenség főerőivel, de a kialakuló kétnapos kápolnai ütközetben — ha rendkívül szívós ellenállás után is — visszavonulásra kényszerült. Annál fényesebben oldotta meg viszont feladatát Damjanich. Nem tartva ugyanis szorosan magát Dembinszki főparancsnok utasításához — amely csak tüntetőleges támadást írt elő számára — csapataival március 5-én hajnalban átkelt a Tiszán, meglepte és szétverte a Szolnokon állomásozó ellenséges dandárt, majd megfutamította az annak segítségére érkező osztrák lovasdandárt is. A győzelem a főhadszíntéren az osztrák csapatok decemberi általános támadása óta lényegében az első komolyabb magyar sikert jelentette. Damjanich és Vécsey honvédei több száz hadifoglyot ejtettek és nagy mennyiségű katonai felszerelést zsákmányoltak.

Fényes haditette jutalmául Damjanichot a katonai érdemjel 2. osztályával tüntették ki. A szolnoki csata a győztes tavaszi hadjárat bevezetője volt. A kápolnai ütközetet követő zavarok — mindenekelőtt a fővezérlet kérdésének — megoldását követően a magyar főserég ismét támadólag lépett fel és 1849 április folyamán egy sor ütközetben verte meg Windisch-Grätz csapatait. Hatvan, Tápióbicske, Isaszeg, Vác, Nagysalló, majd április 26-án Komárom e fényes hadjárat állomásai, melyek mindegyikében fontos — olykor döntő — szerepet játszott Damjanich és a parancsnoksága alatt álló III. hadtest.

Katonai érdemei mellett feltétlenül szólnunk kell azonban politikai nézeteiről is. Damjanich ugyanis a honvédsereg azon kevés volt császári-királyi tisztből lett parancsnokai közé tartozott, akik a szabadságharcot nem egyszerűen „az alkotmány védelmében folytatott önvédelmi harcnak", hanem valódi szabadságküzdelemnek tekintették. A honvédseregben küzdő és magas beosztásban szolgáló volt császári-királyi tisztek többsége lényegében végig a Habsburg dinasztiával való kiegyezést kereste. Nem voltak hívei a birodalomtól való elszakadásnak és a katonai győzelem kivívását elsősorban azért tartották fontosnak, hogy az uralkodóházat az ország számára nagyfokú belső önállóságot biztosító áprilisi törvények végleges elfogadására kényszerítsék.

E véleménnyel — melyet nem csupán a Feldunai Hadsereg parancsnoka, Görgei és szűk környezete, de a tisztikar szakmailag legértékesebb részét jelentő volt hivatásos tisztek többsége is képviselt — ellentétben Damjanich közismert volt dinasztiaellenségéről, radikális felfogásáról, vagyis arról, hogy ő a

kossuthi függetlenségi politika híve.[3] S ennek különös jelentősége volt. Nem mintha a honvédsereg felső vezetésében nem lettek volna igen szép számmal olyan haladó gondolkodású tisztek, mint Nagysándor József, Perczel Mór, Richard Guyon és Józef Bem tábornokok — s a neveket sorolhatnánk tovább. Csakhogy a Feldunai Hadseregnél — amely a magyar főseregét képezte — éppen Damjanich volt az, akit a radikális és forradalmi nézeteket valló tisztek mintegy politikai vezérüknek tekintettek. Nem csoda tehát, hogy Kossuth Damjanich balesetét — április 28-án Komáromban a lábát törte — nemzeti katasztrófának tekintette, személyében ugyanis nézeteinek egy olyan támaszát veszítette el a hadseregben, akit vitathatatlan katonai érdemei következtében Görgei és párthívei is respektáltak.[4]

Damjanich még betegen, 1849. július 10-én Arad várparancsnoka lett. A világosi fegyverletételt követően, augusztus 17-én az erődöt a cári csapatoknak adta át. Az osztrák hadbíróság halálra ítélte és a honvédsereg 12 volt vezénylő tábornokával együtt 1849. október 6-án Aradon végezték ki.

A szerb születésű tisztek közül ezredesi rendfokozatot *Bobich János* ért el a honvéd hadseregben. Bobich 1795-ben szerb határőrtiszti családból született a 2. ottocaci határőrezred területén, Dabar helységben.[5] A szabadságharcot megelőzően 27 évig maga is a császári-királyi hadseregben szolgált, ahol századosi rangig emelkedett. 1843-ban azonban kilépett és az Első Magyar Központi Vasútnál hivatalnok lett. Mint volt tisztet, saját kérésére 1848. június 13-án századossá nevezték ki — szintén a szegedi 3. honvédzászlóaljhoz. 1848 nyarán és őszén a délvidéki harcokban tehát Damjanich parancsnoksága alatt vett részt. 1849. január 25-én (16)-án honvédőrnagy és zászlóaljának parancsnoka lett. Különösen kitűnt a már említett március 5-i szolnoki ütközetben, ahol csapatteste élén megrohamozott és elfoglalt egy egész ellenséges üteget. Fényes haditette jutalmául március 20-án alezredessé és az I. (Klapka-) hadtest dandárparancsnokává léptették elő, egyben 3. osztályú katonai érdemjellel tüntették ki. A tavaszi hadjárat valamennyi csatájában részt vett. Július 1-én ezredes és az I. hadtest egyik gyalogos hadosztályának parancsnoka lett. Augusztus 2-án a debreceni csatában súlyosan megsebesült. A szabadságharc leverését követően Aradon őt is hadbíróság elé állították, de néhány havi fogság után — mivel a császári hadseregből még a forradalom előtt kilépett — szabadon engedték. Az 1860-as évek végén Pesten halt meg.

Alezredesi rendfokozatot Damaszkin György, Herkalović András, Milutinovich Mihály, Stojkovich Péter és Zákó István ért el a honvédseregben.

Damaszkin György 1815. VII. 1-én a Torontál megyei Hajdúsicán született, magyar nemességet nyert, szerb anyanyelvű, elszegényedett kisbirtokos családból.[6] Tanulmányait a bécsi hadmérnöki akadémián végezte, majd huzamosabb ideig a császári hadseregben szolgált, ahonnan azonban mint főhadnagy, még 1847-ben kilépett. A honvédseregben pályafutását ő is a 3. honvédzászlóaljnál kezdte 1848 júniusában, mint főhadnagy. Októbertől ugyanitt

3. Damjanich radikális politikai nézeteire a már említett forrásokon kívül: *Hegyesi Márton:* Az 1848—49-iki harmadik honvédzászlóalj története. Budapest, 1898.

4 Kossuth az akkor hadügyminiszterhelyettessé kinevezett Damjanichot ért szerencsétlenségről értesülve így ír: „Damjanich tábornok úrnak balesetét a hazának minden hű fia velem együtt a legmélyebb bánattal fájlalja, s osztozik azon keserves meggyőződésemben, hogy e baleset országos csapás..." (Kossuth Lajos összes munkái. Sajtó alá rendezte: Barta István. XV. k. Budapest, 1955. 201. o.)

5 *Bobich János* életrajzi adataira: HL Aradi hdb. 113/7., 2/324., előléptetéseire és kitüntetésére: *Közlöny* 1848/7., 1849/12., 59. és 61. sz.

6 *Damaszkin György* életrajzi adataira: HL Aradi hdb. 113/10., 2/347.; *Kempelen Béla:* Magyar nemes családok. Budapest, 1910. III. k. 230. o.; *Gatti, Friedrich:* Geschichte der. k. u. k. technischen Militar-Akademie. Wien. 1901—1905. I. k. 853. o. Előléptetéseire: *Közlöny* 1848/13., 126 és 170., 1849/36. sz.

százados volt. 1848. november 25-én őrnaggyá és az Erdélyben alakuló 31. zászlóalj parancsnokává léptették elő. Ugyanitt 1849. február 22-én a 73. honvédzászlóalj parancsnokságát vette át. A nyári hadjáratban előbb a besztercei hadosztály dandárparancsnokaként, majd június 21-től alezredesi rendfokozatban az említett hadosztály parancsnokaként a cári intervenciós csapatok ellen harcolt. A szabadságharcot követően Aradon 1850. január 30-án halálra ítélték, de a korábban kilépett császári tisztekhez hasonlóan néhány hónap múlva kegyelmet kapott. 1867. október 9-én szülőhelyén halt meg.

Herkalović András 1810-ben a sajkás kerülethez tartozó Czeng helységben született.[7] 14 éves korában lépett katonai pályára, s a szabadságharc kitörésekor századosként a 62. sorgyalogezrednél szolgált. Ezredének 2. zászlóaljával — mely 1848 októberében a honvédsereghez csatlakozott — 1848 nyarától az előbbiekhez hasonlóan a délvidéki harcokban vett részt. 1849. január 17-én őrnaggyá nevezték ki és Bem tábornok törzséhez osztották be. A tehetséges vezérkari tiszt hamarosan Bem kedvence és megbékélésre törekvő nemzetiségi politikájának meggyőződéses híve lett. Az erdélyi hadjárat győzelmes befejezését követően, 1849. április 7-én, vezérkari alezredessé léptették elő és a Bánátba induló erdélyi hadosztály vezérkari főnökévé nevezték ki. Az újabb hadjáratban — május 27-én — megkapta a katonai érdemjel 3. osztályát. Május végétől a szabadságharc befejezéséig a karánsebesi, majd az orsovai katonai körzet (és dandár) parancsnoka volt. 1850. március 14-én Aradon halálra ítélték, amelyet azonban Haynau 16 évi várfogságra változtatott. 1856 áprilisában amnesztiában részesült, és 1867. július 28-án Nagybecskereken halt meg.

Milutinovich Mihály 1802-ben a szlavoniai Banovcén született, bárói rangra emelt szerb katonacsaládból.[8] A szabadságharc kitörésekor őrnagyi rangban a császári-királyi 2. huszárezrednél szolgált. Ezredével a bécsi hadügyminisztérium parancsára már 1848 kora nyarán a délvidéki szerb felkelők ellen vezényelték, és itt szolgált októberben, a bécsi udvarral történt szakítás után is. December 5-én — ekkor már alezredes és a 2. huszárezred helyettes parancsnoka — a tomaseváci csatában elesett.

Stojkovich Péter — aki nevét 1848-ban Szillányira magyarosította — 1822-ben az Arad megyei Szlatinán született.[9] Apja a császári-királyi hadsereg alezredese volt. Tanulmányait a karánsebesi katonai nevelőintézetben végezte, majd 1838-ban hadapród lett. A császári hadseregben 1845-ig szolgált, amikor is hadnagyi rendfokozata megtartásával kilépett. 1848 nyarán előbb a Temes megyei nemzetőrség századosa lett, majd október közepén főhadnaggyá nevezték ki a Sátoraljaújhelyen alakuló 42. honvédzászlóaljhoz. December elejétől százados zászlóaljánál, amelyet ugyanekkor a felső-magyarországi hadtestbe osztottak be. 1849 januárjában az említett hadtest vezérkarába (Klapka mellé) vezényelték. A tavaszi hadjáratban — melyet végigküzdött — az I. hadtest Máriássy-hadosztályának vezérkari főnöke. Április végén a hadügyminisztériumba került, Klapka ideiglenes hadügyminiszter segédtisztjeként. Május 25-én léptették elő őrnaggyá, és a Feldunai Hadsereg balszárnya (a VII. és a VIII. hadtest, valamint a Kmety-hadosztály) vezérkari főnökévé. Egy hónappal ké-

7 *Herkalović András* életrajzi adataira: HL Aradi hdb. 113/16, 2/382; előléptetéseire: *Közlöny* 1849/7. és 74. sz.
8 *Milutinovich Mihályra: Gatti:* i. m. I. k. 724. o.; *Wurzbach, Constantin:* Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreichs. Wien. 1865—1880. XVIII. k. 337. o.
9 *Szillányi (Stojkovich) Péter* életrajzi adataira: Révai Nagy Lexikona XVII. R. 615. o.; *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1891—1914.; előléptetéseire és kitüntetésére: *Közlöny* 1848/142. és 178., 1849/118. sz.; *Komáromi Lapok* 1849/27. és 63. sz.

sőbb a komáromi erődben a Klapka parancsnoksága alatt visszamaradó csapatok (a II. és a VII. hadtest) vezérkari főnöke lett. Augusztus 3-án az ő tervei alapján ment végbe az a kitörés, amely az ostromló császári csapatok teljes szétverését eredményezte. Klapka ezért alezredessé léptette elő és a 2. osztályú érdemjellel tüntette ki (augusztus 8.) Az október 4-i kapituláció feltételeként amnesztiában részesült.

Ezt követően rövid időre Nyugat-Európába emigrált. A kiegyezés után megalakuló magyar királyi honvédséghez 1870-ben alezredesként reaktiválták, és itt szolgált 1871. november 17-én, Szatmáron bekövetkezett haláláig.

Zákó István magyar nemesi rangra emelt Bács megyei földbirtokos családból született 1810-ben, feltehetően Újvidéken.[10] Jogi tanulmányai befejeztével ügyvédi vizsgát tett, majd Bács megye szolgálatába lépett. Később ugyanitt vármegyei főjegyző és az 1843/44-es országgyűlésen a megye konzervatív (kormánypárti) beállítottságú követe volt. 1848-ban az első népképviseleti országgyűlésen az ókanizsai kerület képviselője lett. 1848. október 12-én a Zomborban alakuló 34. honvédzászlóalj őrnagy-parancsnokává nevezték ki. Zászlóaljával 1849 januárjában a felsőmagyarországi — Klapka vezette — hadtestbe nyert beosztást, ahol rövidesen dandárparancsnok lett. A tavaszi hadjáratban több ütközetben is kitűnt, ezért április 18-án alezredessé léptették elő és 3. osztályú katonai érdemjelet kapott. A hónap végén a hadügyminisztériumba osztották be és itt szolgált egészen a világosi fegyverletételig. 1860. január 28-án halt meg.

Heten — Csernovics György, Damaszkin István, Driska Szilárd, Jovanovich Miklós, Raić Konstantin, Stojanich Miklós és Vukovich Mihály — őrnagyi rendfokozatban fejezték be a szabadságharcot.

Csernovics György 1818-ban Aradon született, nemesi földbirtokos családból.[11] Katonai szolgálatát, mint hadapród, 1837-ben kezdte, később 5 évig a magyar nemesi testőrségnél szolgált Bécsben. A forradalom kitörésekor főhadnagy volt a 9. huszárezrednél. A szabadságharcot ezredénél — mely a honvédseregheZ csatlakozott — a feldunai (később VII.) hadtestnél küzdötte végig. Ennek során októberben al-, novemberben főszázados, 1849 júliusában pedig őrnagy és osztályparancsnok lett. A szabadságharc után Aradon halálra ítélték, melyet azonban várfogságra változtattak. 1851-ben amnesztiával szabadult. 1887 június 23-án a Nógrád megyei Kálnón halt meg.

Damaszkin István — a már említett György bátyja — 1812-ben Világoson, Arad megyében született.[12] A szabadságharc kitörésekor a verseci járás főszolgabírója volt. 1848 nyarán és őszén a helyi nemzetőrség egyik parancsnokaként részt vett Versec védelmében, majd 1849 februártól főhadnagyi, májustól századosi, végül augusztustól őrnagyi rendfokozatban Damjanich segédtisztje volt. A szabadságharcot követően rövidebb ideig Aradon volt fogságban. Egy függetlenségi összeesküvés kapcsán azonban hamarosan ismét letartóztatták és 1855 októberében Bécsben kötél általi halálra ítélték. Ezt később 10 év várfogságra változtatták, melyből amnesztiával szabadult. 1866-ban halt meg.

10 *Zákó István* életrajzi adataira: *Wurzbach:* i. m. LXIX. k. 101. o.; *Borovszky Samu* (szerk.): Magyarország vármegyéi és Bács-Bodrog vármegye. Budapest, 1909. II. k. 234. és 601. o.; előléptetéseire és kitüntetésére: *Közlöny* 1848/126., 1849/84. és 86. sz.

11 *Csernovics György* életrajzára: *Hellebronth Kálmán:* A magyar testőrségek névkönyve 1760—1918. Budapest, 1939.; HL Aradi hdb. 113/17, 2/383.; HL General Commando zu Ofen 1868. II. Abt. 21—8 499.; előléptetéseire u. o. és *Közlöny* 1848/22. sz.

12 *Damaszkin Istvánra:* HL Aradi hdb. 113/2 2/219.; *Kempelen:* i. m. III. k. 230. o.; *Közlöny* 1848/77. és 166., 1849/20. és 96. sz.; valamint HL Pesti hdb. 1854. 8/36.

Driska Szilárd 1809-ben Gyöngyösön született, ahol apja borkereskedő volt.[13] A bölcsészakadémia elvégzését követően 1827-ben a császári-királyi hadseregbe lépett, és 1848 őszéig főhadnagyként a 63. gyalogezredben, Galiciában szolgált. A magyarországi eseményekről értesülve ekkor elhagyta ezredét és október elején százados lett a Lőcsén alakuló 19. honvédzászlóaljnál. Alakulatával a felső-magyarországi hadtest kötelékében több csatában vett részt. 1849 januárjában megbetegedett és Debrecenbe ment, ahol az Országos Főhadparancsnokságra osztották be. Ugyanitt március 13-án őrnaggyá és osztályvezetővé nevezték ki. Világosnál esett fogságba. A császári hadbíróság Aradon előbb halálra ítélte, amelyet azonban Haynau 12 év várfogságra változtatott. 1850 végén amnesztiában részesült.

Jovanovich Miklós vagyontalan határőr családból származott. 1818-ban a német-bánáti határőr ezred területéhez tartozó Zrepaja községben született.[14] Katonai szolgálatát 1837-ben a 15. (2. székely) határőr ezredben kezdte, s a szabadságharc kitörésekor ugyanitt hadnagyi rangban szolgált. Ezredével 1848 novemberében és decemberében az erdélyi (háromszéki) székely seregben harcolt, melynek során főhadnaggyá léptették elő. 1849 február közepén az ezredéből alakuló első háromszéki székely zászlóalj századosa lett. Alakulatával — amely áprilisban a 83. honvédzászlóalj lett — a nyári hadjárat idején a beszterce hadosztályban küzdött. Ugyanitt június 28-án Bem őrnaggyá és zászlóaljának parancsnokává nevezte ki. A szabadságharc után Nagyszebenben őt is halálra ítélték, végül azonban „csak" több évi várfogságot kellett letöltenie.

Külön regényes életrajzot lehetne írni egy másik szerb származású honvédőrnagyról, *Raić Konstantinról.*[15] A karlovici születésű, 1848-ban 37 éves Raić 1848 tavaszán a sajkás zászlóalj határőr főhadnagya volt. A határőrök mozgalmának megindulásakor a sajkás kerületben ő lett a szociális és nemzeti követelések egyik megfogalmazója, a helyi mozgalom vezetője. 1848. június 10-én Innsbruckba ment, hogy átadja az uralkodónak a sajkás kerület határőr katonáinak követeléseit tartalmazó petíciót. Erre azonban nem került sor: az uralkodó még csak nem is fogadta. Visszatérésekor a Délvidéken pedig már kitört a polgárháború. 1848 október elején Pestre utazott, s mint a szerb-magyar sorsközösség híve, felajánlotta Kossuthnak: személyén keresztül kezdjen tárgyalásokat Stratimirović-csal, a szerb nemzeti mozgalom balszárnyával. A megbízást megkapta — Kossuth egyben honvédőrnaggyá nevezte ki —, s a szabadságharc folyamán több alkalommal is igénybe vette közvetítő szolgálatait. E tevékenységéért a szabadságharc után két évig vizsgálat folyt ellene a pesti hadbíróságon, a haladó szellemű szerb tisztek mentő vallomásai következtében azonban végül is csak a császári hadseregben viselt rangjától fosztották meg.

Stojanich Miklós honvédőrnagyról csak keveset tudunk.[16] 1842-ig a császári-királyi hadseregben szolgált, mint főhadnagy. 1848. június 13-án az 1. honvédzászlóaljhoz nevezték ki főhadnagyul. Később — októberben — a 25. zászlóaljnál százados lett. 1849. február 14-től őrnagy és a 60. zászlóalj parancsnoka

13 *Driska Szilárdra:* HL Aradi hdb. 113/9 2/345 a; HL Gen. Com. zu Ofen 1868. II. Abt. 21—8 199; *Közlöny* 1848/109., 1849/152. sz.

14 *Jovanovich Miklósra:* Országos Levéltár (a továbbiakban — OL) R 33.; HL Bach-kori gyűjtemény. A politikai szempontból megbízhatatlan és rendőri megfigyelés alatt állók jegyzéke 136.; *Közlöny* 1849/63. sz.; *Nagy Sándor:* Háromszék önvédelmi harcza 1848—49. Kolozsvár, 1896. Okmánytár LXXX.

15 *Raić Konstantin:* HL Pesti hdb. 41. cs. 1851—1/42.; *Közlöny* 1848/175. sz.

16 *Stojanich Miklósra:* Militär-Schematismus des k. k. Heeres. Wien, 1822. és 1841.; *Közlöny* 1848/7. és 123., 1849/29. sz.; HL 1848/49-es gyűjtemény 51. cs. 17. sz.

Perczel seregében, a későbbi II. hadtestben. Végigküzdi a tavaszi hadjáratot, majd májusban a pesti honvédkórházak főparancsnoka. Végső beosztása szerint, 1849 augusztusában, az I. hadtest ruházati főfelügyelője a Feldunai Hadseregben. Augusztus közepén a sarkadi hadifogolytáborban kolerában halt meg.

Vukovich Mihály 1848-ban — akkor már 15 éve katona volt — az 1. huszárezrednél szolgált századosi rendfokozatban.[17] Ezredével 1848 nyarán a délvidéki harcokban vett részt. Október 8-án a mozgósított Pest megyei nemzetőrség 5. zászlóaljának parancsnokává nevezték ki őrnagyi rangban. A főváros feladásakor (1849 január) zászlóalja feloszlott, s ő maga csak Budavár visszafoglalása (május 21) után vállalt újra szolgálatot. Ekkor a pest-budai nemzetőrség helyettes főparancsnoka lett. Végül július elejétől a „budapesti keresztesek" önkéntes zászlóalj parancsnoka a Közép-tiszai Hadseregben. A „37 éves, fiumei születésű görög nem egyesült vallású" Vukovichot 1850-ben a pesti hadbíróságon ítélték várfogságra.

S ezzel elérkeztünk a kérdéshez, vajon milyen okok, körülmények hatására lettek a magyar szabadságharc katonái e tisztek? A válasz megadásánál induljunk ki az életsorsukból. A felsorolt 14 személyből 12 a szabadságharcot megelőzően aktív, vagy kilépett császári tiszt volt. Ezt több szempontból is alapvetőnek kell tekintenünk. A szabadságharcot követő elítélésük peranyagából és az 1848 nyarán a honvédtiszti állásokra benyújtott folyamodványaikból ugyanis egyértelműen kiderül, hogy többségük már a forradalmat megelőzően a császári-királyi tisztikar azon rétegéhez tartozott, amely felismerte, hogy a birodalom elmaradott feudális viszonyain és nemzetelnyomó politikáján változtatni kell. E felismerés a hadsereg tisztikara egy részénél már az 1830-as, 40-es években egy sor kisebb-nagyobb tiszti mozgalmat, összeesküvést eredményezett. Ezek tagjai — mint pl. Bobich és Driska — a lengyel és olasz forradalmárszervezetekkel is kapcsolatba kerültek. Mindebben kétségtelenül szerepet játszott az a tény is, hogy e tisztek nagyobb része vagyontalan származású volt. A császári-királyi hadseregbe lépésüket többnyire egzisztenciális jellegű okok eredményezték. A birodalom hadseregében a napóleoni háborúktól kezdődő hosszú békeidőszak alatt, valamint a bevezetett takarékossági intézkedések következtében azonban az előléptetések menete igen lelassult, s az antidemokratikus viszonyok következtében itt is számos visszaélés történt. Ugyanakkor a fizetések igen alacsonyak voltak. Mindez már önmagában is az elégedetlenség táptalajává vált a hadseregben. Ugyanakkor, évről-évre a birodalom más-más helyőrségébe kerülve, politikailag is azonos tapasztalatokra tettek szert, hiszen a galiciai parasztok nyomora és jogfosztottsága csak méreteiben különbözött a birodalom más nemzetiségű jobbágyaiétól, csakúgy, mint az itáliai tartományok olasz népének elnyomottsága a birodalom más népeiétől. Elsősorban erre vezethető vissza, hogy 1848-ban aztán a császári-királyi hadsereg mintegy 10 000 főnyi tisztikarából kb. 1000 fő lépett át végleg a magyar honvédséghez, több százan pedig az olasz felkelőkhöz csatlakoztak, sőt a bécsi a galiciai és a prágai forradalmakban is többen vettek részt. A cs.kir. hadsereg tisztikarának eme szétválásában — noha ez a tényező is igen fontos volt — nem elsősorban az etnikai hovatartozás döntött. Míg például több száz magyar származású tiszt a szabadságharc alatt végig az „uralkodó hűségén" maradt, addig a német, a lengyel és olasz születésűek közül tömegesen, de a szerbek, horvátok, csehek, románok sőt osztrákok közül

17 *Vukovich Mihályra:* HL Pesti hdb. 1850—1/825.; *Közlöny* 1848/35. és 1849/122. sz.

is jelentős számban álltak a magyar szabadságharc mellé.[18] A magyar szabadságharc mellé, amelyet a haladással azonosítottak a Bécs képviselte reakcióval szemben.

Persze a valósággal meg nem egyező képet festenénk, ha nem mondanánk el: igaz, hogy a magyar forradalomhoz csatlakozó szerbek esetében is a társadalmi haladás igenlése volt az alapvető motívum, de nem ez minden esetben az egyedüli és kizárólagos ok. Mert az is igaz, hogy a bácska-bánáti szerb anyanyelvű nemesség több tagja — akik aztán honvédtisztek lettek — például éppen azért állt a magyar forradalom és szabadságharc oldalára, mert annak liberális nemesi vezetésében garanciát látott egy még radikálisabb megoldással, a paraszti földfoglaló mozgalmakkal szemben. A Délvidéken, ahol birtokaik feküdtek, osztályérdekeiket 1848 tavaszán ugyanis az a paraszti földfoglaló mozgalom fenyegette, amely itt elsősorban éppen a szerb parasztsághoz kötődött, s egyben a szerb nemzeti törekvések egyik összetevőjét is képezte. (Hogy a harc szociális színezete 1848 tavaszán és kora nyarán alapvetőbb a tömegek számára a nemzetiségi hovatartozásnál, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy e parasztmegmozdulásokban a nemzetiségi területen a szerbekkel vállvetve ekkor még a volt magyar és román jobbágyok is részt vesznek.) Az áprilisi végi nagykikindai parasztfelkelésnek például az egyik szenvedő alanya az a szerb Zákó István szolgabíró, aki 1848 előtt a megye egyik közismerten konzervatív (kormánypárti) képviselője, családi kapcsolatait tekintve pedig Stratimirović sógora.[19] Ő tehát saját biztonsága — és birtoka védelme — érdekében sodródik a magyar táborba, bár itt sem tagadja meg önmagát. A függetlenségi nyilatkozatot követő egyik leveléből nyíltan megismerhetjük reakciós és dinasztikus érzelmeit.[20]

Ez persze elég szélsőséges és kivételesnek tekinthető eset volt. Mindenesetre tény, hogy a magyar szabadságharchoz csatlakozó bácska-bánáti szerb anyanyelvű nemességet is jellemezte a forradalmat vezető magyar liberális nemesség kétarcúsága: míg egyrészről a jobbágyfelszabadító áprilisi törvényeket elfogadta, sőt annak fegyveres védelmére is kész volt, másrészről mereven szembe szegült minden olyan kísérlettel, amely a „magántulajdon szentségét" veszélyeztette, radikálisabb megoldást jelentett volna. Esetükben az osztályviszonyok és érdekek bizonyultak alapvetőnek a saját népükhöz fűződő vérségi kötelékekkel szemben, s a magyar nemességhez hasonlóan — melyhez társadalmi és gyakran családi kapcsolatok is kötötték őket — a szerb mozgalom nemzeti követeléseit Bécs művének tartották, s e mozgalom — főleg kezdetben — oly jellemző szociális vonásai ijesztőleg hatottak számukra.

A forradalomhoz csatlakozott és a honvédseregben tisztként szolgáló szerbek között számra és súlyra nézve azonban a vagyontalan, nem nemesi, vagy kisnemesi réteg volt a jelentősebb. Tipikus képviselőjük Damjanich volt. Neve ebben a vonatkozásban azért fontos, mivel a parancsnoksága alatt álló III. hadtest mintegy gyülőhelye volt a hasonló származású és felfogású szerb — és tegyük mindjárt hozzá, horvát — származású tiszteknek.[21] S ez nézetünk szerint korántsem lehetett véletlen. Ezeket a tiszteket ugyanis azonos módon jellemezték a haladó társadalmi nézetek, a következetes Habsburg-dinasztiaellenesség, a republikanizmus. Úgy látták, hogy e célok megvalósításának lehetőségét a magyar szabadságharc rejti magában, s ezért csatlakoztak hozzá. Tény, hogy elfogadták a magyarországi nemzetiségekről vallott reformkori

18 E kérdésekről részletesebben *Bona Gábor:* Az 1848—49-es szabadságharc katonai vezetésének nemzetiségi összetételéről. *Valóság*, 1978. 7. sz. 80—93. o.

19 *Thim József:* A magyarországi 1848—1849-iki szerb fölkelés története. Budapest, 1930—1940. I. k. 221. o.

20 A levél Várady János honvédőrnagy periratai között. HL Aradi hdb. 113/3 2/133. c.

21 A III. hadtestnél, Damjanich parancsnoksága alatt szolgált a már említett szerb származású törzstiszteken kívül a horvátok közül Knezić Károly — a szabadságharc végén maga is honvédtábornok — Deszputh Sándor alezredes, Krivachich Károly őrnagy és több tucat főtiszt is.

magyar koncepciót, melyet Damjanich így fogalmazott meg: „... aki Magyarországon született, magyar állampolgár, s köteles Magyarországot hazájának tekinteni és annak törvényes jogait megvédelmezni..." Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy megtagadták volna származásukat, csupán arról van szó, hogy népük boldogulását, felemelkedését a magyarok vezette forradalomtól várták, s nem azonosultak népük többségének véleményével, mely mindezt végül is Ausztriától — a Béccsel kötött szövetségtől — remélte, s mint a történelem bebizonyította, hiába.

A teljesség igénye nélkül végül említsük meg a magyar honvédseregben harcoló több, mint ezer szerb születésű közhonvédet is. Több olyan honvédalakulatról is tudomásunk van, amelyben jelentős — vagy éppen túlnyomó — arányban szolgáltak. Így pl. az 1848 októberében Zomborban alakult 34. honvédzászlóalj legénységének nagy része görögkeleti és római katolikus szerbekből (bunyevácokból) állt.[22] Több mint száz szerb származású közkatona szolgált — 1849 januárjától — az elsők között alakult kassai 9. zászlóaljban, közel száz a császári-királyi 52. sorgyalogezred forradalomhoz csatlakozott 3. zászlóaljában, de minden valószínűség szerint más alakulatoknál is voltak szerbek.[23] E katonák a vizsgálatok eredményei szerint a nem határőrvidéki délvidéki (bácskai és bánáti) területek, valamint a Dél-dunántúli és Pest megyei szerb etnikumból származó parasztok voltak. Kétségtelen, hogy az 1848 őszén országszerte meginduló honvédsorozás a nemzetiség-lakta területeken — persze olykor magyar lakosságú vidékeken is — gyakran ütközött ellenállásba. Így a feladattal megbízott — általában magyarokból álló — vármegyei-tiszti apparátusnak ezeken a területeken nem egyszer erőszakhoz is kellett folyamodnia. Az általánosan jellemző azonban mégsem ez volt. A volt nemzetiségi jobbágyok — s ez az eredményekből egyértelműnek látszik — nagyon is jól tudták, hogy mit köszönhetnek az áprilisi törvényeknek. S 1848 őszén, amikor úgy tűnt, hogy Jellačić, majd Windisch-Grätz támadásával most ezek a frissen kivívott jogok és eredmények kerülnek veszélybe, a felvidéki szlovák, a magyarországi, a bánáti, és a partiumi román és a kárpátukrán parasztok döntő többsége nem az ellenséghez csatlakozott, hanem a magyar honvédseregbe küldte el fiait. Különösen azokon a területeken volt ez így, ahol a nemzetiségi jobbágyok a törvények értelmében a kezelésükben levő földdel együtt szabadultak föl. E tudatosságnak nem egy megnyilvánulását ismerjük: 1849 februárjában pl. Árva és Liptó megyéből érkezik be egy szlovák önkéntesekből álló honvédujoncszállítmány Debrecenbe, több száz kilométernyi, ellenséges csapatok között megtett út után![24]

Csak hasonló tudatosság magyarázhatja, hogy az említett túlnyomóan, vagy részben szerbekből álló honvédzászlóaljak közül több is kiemelkedő szerepet játszott a magyar szabadságharcban. A 34. honvédzászlóaljat — melynek tisztikara is jelentős részben szerbekből állt — pl. az I. hadtest egyik legjobb alakulataként tartották számon.[25] De megemlíthetjük a rettenthetetlen bátorságáról ismert 9. zászlóaljat is, melynek rendhagyó veres csákóját később hadügyminiszteri parancs, mint kitüntetést rendszeresítette a hadseregben. Innen ered a „48-as veres sipkás honvéd" szimbólikus alakja, s ennek kialakulásában a zászlóalj több mint száz szerb származású katonájának is része volt.

22 A zászlóalj szervezésére: *Közlöny* 1848/109. sz., tevékenységére és harcaira: Zákó István és Várady János zászlóaljparancsnokok vallomásai az aradi hadbíróság előtt (v. ö. 10. és 20. sz. jegyzet), valamint *Borus József:* Dembinszki fővezérsége és a Kápolnai csata. Budapest, 1975. 70. o.

23 *Hoffmann Arnold:* Az 1848—49-iki vörös-sipkás 9-ik honvédzászlóalj története. Kassa, 1906, 12., 25—26. és 35. o.

24 Az esetről részletes tudósítás a *Közlöny* 1849. február 27-i 39. sz.-ban.

25 A 34. zászlóalj főtisztjei közül — minden kétséget kizáróan — szerb származású volt: Latinovich György és Volarich György százados, Kirilovich Péter és Kulunchich József főhadnagy, valamint Bratyevatyki Titusz és Nikolich Pál hadnagy. (Kinevezéseik a *Közlöny* 1848-as és 1849-es különböző számaiban.)

KOVÁSSY ZOLTÁN

ADALÉKOK GÁBOR ÁRON ÉLETRAJZÁHOZ

Az 1848/49-es polgári forradalom és szabadságharc kiemelkedő alakja *Gábor Áron,* akinek életútja, életműve széles körben ismert. Rézágyújáról dal született, tettei lelkesítőleg hatnak az ifjúságra, szobra azonban mindeddig nem volt. Ezt a hiányt pótolta a Hazafias Népfront Országos Titkársága és a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága, amikor elfogadta a Fővárosi Gábor Áron Öntőde pártbizottságának és dolgozóinak javaslatát: állítsanak emlékművet a névadó szabadsághősnek. A terv 1980 őszén valóra vált, s azóta a budai Gábor Áron utca torkolatánál, a Szilágyi Erzsébet fasorban elhelyezett impozáns oszlopkompozíció emlékeztet Gábor Áronra. Az emlékmű alkotója — *Kiss Sándor* szobrászművész és *Vadász György* építész — kőbe és ércbe formálta mindazt, ami székelyföld hős fiának életútját és sorsát jelenti. A hámort jelképező alapzat, mely egy félgömb alakú felrobbant ágyúgolyót emel magasba, eszmei egységben utal Gábor Áron munkás életére és hősi halálára, aki a népből jött, népért élt, dolgozott és annak szabadságáért áldozta életét.

E megemlékezésnek nem az a célja, hogy a Székelyföld nagy fia életútjának minden állomását ismertesse, csupán néhány olyan adatra hívja fel a figyelmet, amelyek további kutatások alapját képezhetik, mindenekelőtt pedig tisztázni kívánja Gábor Áron születésének időpontját.

Az erdélyi Bereck község római katolikus plébániája a második világháború idején irattárával együtt leégett. *Dr. Gábor László,* a Fővárosi Bíróság tanácselnöke, Gábor Áron öccsének, Imrének a dédunokája azonban, szerencsére, még diákkorában, a tűzesetet megelőzően összegyűjtött minden, a szabadsághősre és családjára vonatkozó emléket. Ezeknek az okiratoknak a birtokában tudjuk pontosítani a történelmi és családi adatokat.

Némely lexikon tévesen rögzítette a szabadsághős születési adatait, és ez a tény még napjainkban is sok félreértésre adott alkalmat. Bereck község római katolikus plébániája anyakönyvében, a *Tom. II. Pag. 203. Nr. 10.* nyilvántartási szám szerint *1814. november 27-én* született Gábor István és Hosszú Judit fia: *Gábor Áron András.* A keresztszülők Egyed Antal és Balog Katalin voltak, a csecsemőt Bogdán István plébános keresztelte meg születése napján.

Az anyakönyv későbbi bejegyzése *(libro II. pag. 213.)* pedig azt tanúsítja, hogy *1816. november 1-én* született a második gyerek, „Emericus", azaz *Gábor Imre.*

Berecknek a középkorból mezővárosi privilégiuma volt, közigazgatása élén a városi főbíró és a szenátorok (tanácsosok) testülete állt. A Gábor család tagjai örökölték ezeket a tisztségeket. Gábor Áron és Imre nagyapjának, Gábor

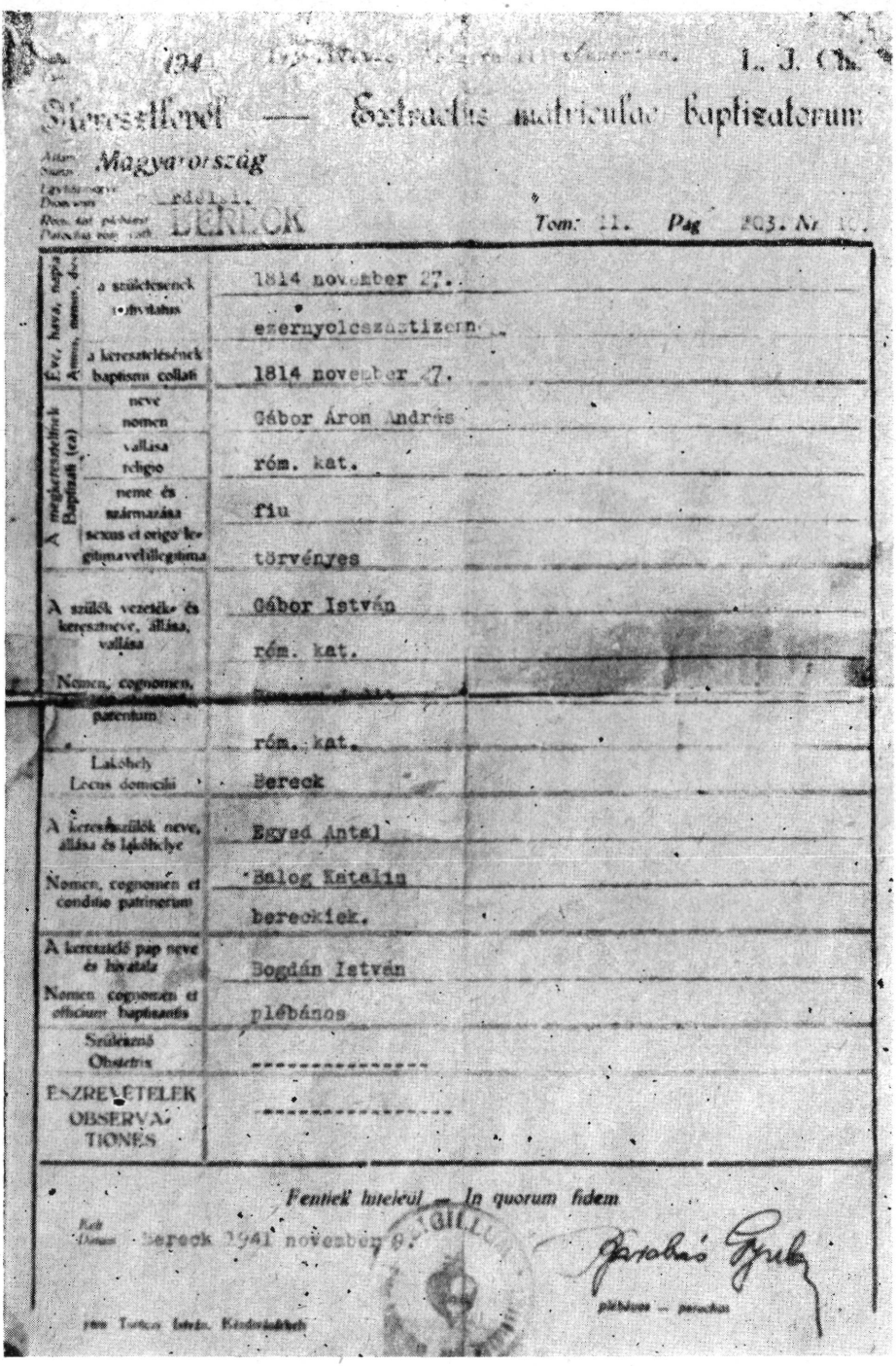

Születtetett — Extractus matriculae baptizatorum

Állam: Magyarország

Tom: 11. Pag 203. Nr 10.

Év, hava, napja Anno, mense, die	a születésének helyiratása	1814 november 27. ezernyolcszáztizenn...
	a keresztelésének	1814 november 7.
A megkeresztelteknek Baptizati (ae)	neve nomen	Gábor Áron András
	vallása religio	róm. kat.
	neme és származása sexus et origo legitima vel illegitima	fiu törvényes
A szülők vezeték- és keresztneve, állása, vallása		Gábor István
Nomen, cognomen, condicio patrum		róm. kat.
Lakóhely Locus domicilii		Bereck
A keresztszülők neve, állása és lakóhelye		Egyed Antal
Nomen, cognomen et condicio patrinorum		Balog Katalin
		berecziek.
A keresztelő pap neve és hivatala		Bogdán István
Nomen cognomen et officium baptizantis		plébános
Születésnek Obstetrix		----------
ÉSZREVÉTELEK OBSERVATIONES		----------

Fentiek hiteléül — In quorum fidem

Kelt Datum Bereck 1941 novemben 9.

plébános — parochus

Gábor Áron keresztlevele

Józsefnek a szenátori tisztét 1814-ben a fiúk apja, Gábor István vette át, aki egyben a tanács jegyzője is lett. Megbízatása alól, agg kora miatt, 1842. szeptember 19-én mentették fel (a következő évben, 1843. augusztus 13-án meg is halt), s ekkor kisebbik fia, Gábor Imre lépett szenátori örökébe, akit vicenotariussá is megválasztottak. Gábor Imre közéleti megbízatása következtében katonai szolgálatot nem teljesített, sőt bátyja, Áron mentesítette őt ez alól.

Gábor Imre radikális republikánus volt, s egyike azoknak, akik „A radical párt programmja" c. iratot, melynek 2. pontja „Magyarországnak demokrata köztársasággá alakítása" célt tűzte ki, 1849. április 3-án aláírták, mint Vörösmaty Mihály, Kemény Zsigmond és még sokan mások, köztük többen románok is (például Murgu Euthym). Gábor Imrének, részben ezért a politikai állásfoglalásáért, részben bátyja forradalmi munkásságához nyújtott segítségéért, Világos után bujdosnia kellett. Később Bereck „polgármestere", 1864-ben pedig országgyűlései követ.

Gábor Áron 1849. július 2-án hősi halált halt, Gábor Imre pedig, 1887-ben bekövetkezett haláláig, szülőföldjén élt. A két fiútestvér egyetértésben, szeretetben élt, alkotott és harcolt a szabadságharc történelmi hónapjaiban is; mindkettőjük előtt ott lebeghetett ősük példája, akit II. Rákóczi György fejedelem emelt hűsége, állhatatossága és harci bátorsága elismeréséül a székely nemesek közé: „Mi, Rákóczi György, Isten kegyelméből Erdély Fejedelme, Magyarország részeinek Ura és a Székelyek Ispánja, stb. emlékezetül adjuk ezennel jelentve mindazoknak akiket illet, hogy mi egyrészt számos hűséges tanácsos urunknak előttünk evégből lett egyenkénti közbenjárására, másrészt pedig hűségben kitartó és állhatatos, hűséges szolgálataiért a derék és serény Finta András [...] Gajczo Mátyás és Péter, Gábor János, Potyó Gergely [...][stb.] [...] akik nekünk és ezen mi Erdély országunknak minden alkalommal s a dolgok és idők minden változásában különösen pedig az ezen ország ellensége ellen szerencsésen kezdett és azoknak vereségével befejezett ebben az Alpokon [Kárpátokon] túli vállalkozásunkban többi székely híveinknek sorában hűségesen és harcias bátorsággal kitűntek és részt vettek [...] ígérik, hogy ezentúl is ugyanazzal a derekassággal fognak kitűnni és részt venni; ezért őket, és általuk a már megszületett és a jövőben születendő fiaikat a gyalogság állományából és állapotából, amelyben születtek és eddig voltak, kegyesen kiemelendőknek és a valóságos született és kétségtelen székely lófők [primipilusok] közösségébe és sorába besorolandóknak, csatolandóknak, felveendőknek és hozzáirandóknak tartottuk, ehhez képest kiemeljük, besoroljuk, csatoljuk, felvesszük és ezennel hozzáírjuk [...] hogy ők maguk és minden utódaik és maradékaik jó lovakkal, dárdákkal, hosszú puskákkal, elégséges puskaporral és golyókkal jól felszerelve, az ország érdekében viselendő minden akár általános, akár részleges hadjáratban mindig a mi és utódaink rendelkezésére álljanak és ha a helyzet úgy kívánja, tartozzanak és kötelezve legyenek a lóról leszállani és gyalogosként híven szolgálni a hazát. Ennek a dolognak örök emlékezetére és bizonyosságára függő és hiteles pecsétünk erejével megerősített jelen levelünket említett puskás lófő lovagjainknak és az ő valamennyi utódaiknak és maradékaiknak részére kegyesen odaadandónak és engedélyezendőnek tartottuk. Kelt a Trója [Torja] község mellett fekvő Alpokon túli táborunkban, az Urnak ezerhatszázötvenötödik évében, július hó hatodikán."

Iskolai tanulmányai után Gábor Áron 1831-ben katonai szolgálatra vonult be a 2. székely gyalogezredbe, határőrnek. Legnagyobb bánatára nem tüzér, hanem gyalogos lett, de így is megtalálta módját az önkéntes továbbképzésnek.

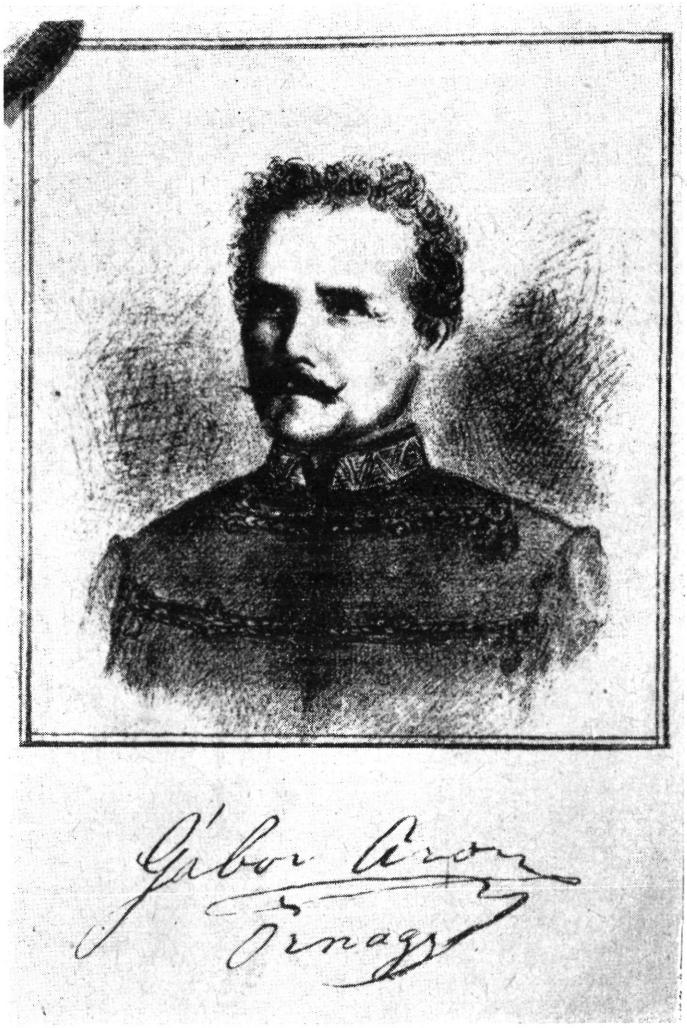

Gyalogezredéből pár hetes kiképzésre Gyulafehérvárra küldték, ahol az ágyúk kezelését tanították. Tudásával hamar kitűnt társai közül. 1840-ben ismét katonai szolgálatra jelentkezett a pesti 5. tüzérezredhez, ahonnan 1842. október 14-én szerelt le, de ezt követően Imre öccse helyett vállalt szolgálatot 1845-ig, mint „főkáplár". Így tudta megtanulni a „tűzmesterséget", mert szolgálati ideje alatt Bécsben, a „Genie Corps"-nál műszaki ismereteket szerezhetett. Szorgalmasan tanulta a német nyelvet, mechanikai és vegyészeti könyveket vásárolt, tapasztalatokban és tudásban gyarapodva telepedett le véglegesen szülőföldjén. Önmagát írásaiban mint „asztalost", majd 1847-től mint „nyugalmazott káplárt" említette.

Rövidesen mindkét testvér családi életében változás állott be. Előbb Gábor Imre kötött házasságot Tréfás Viktóriával, majd Gábor Áron rendezte életét, mindvégig hűségesen kitartó, csángó származású élettársával, Keresztes Velcsuj Jusztiniával. Ebben a családi környezetben érte mindkettőjüket 1848 tavasza. Székelyföldre is megérkeztek a párizsi, majd pesti forradalom hírei, amit rö-

videsen a kolozsvári országgyűlés eseményei követtek. Így Háromszék sem maradt ki a történelem sodrából.

A szebeni császári General Commando szigorú rendelkezései, a császári csapatok erőfölénye következtében 1848 novemberében már csak Háromszék volt szabad. Ilyen körülmények között ült össze Sepsiszentgyörgyön a megyegyűlés, mely két hét alatt sem mutatott fel semmi eredményt, sőt többen már azzal érveltek november 23-án, hogy be kell hódolni, mert nincs fegyver, nincs ágyú, így tehetetlenek.

Ekkor állt fel a hátsó sorokban addig csendesen meghúzódó *Gábor Áron* és mondotta el történelmi jelentőségű felszólalását: *„Lészen ágyú"!* Vállalta, ha felhatalmazást kap arra, hogy a fülei hámorhoz utazhasson s ott dolgozzék, két hét múlva hat ágyút állít fel a város piacterén. Ígéretét beváltotta s nemsokára Hídvégnél, Aldobolynál, Hermánynál dörögtek ágyúi.

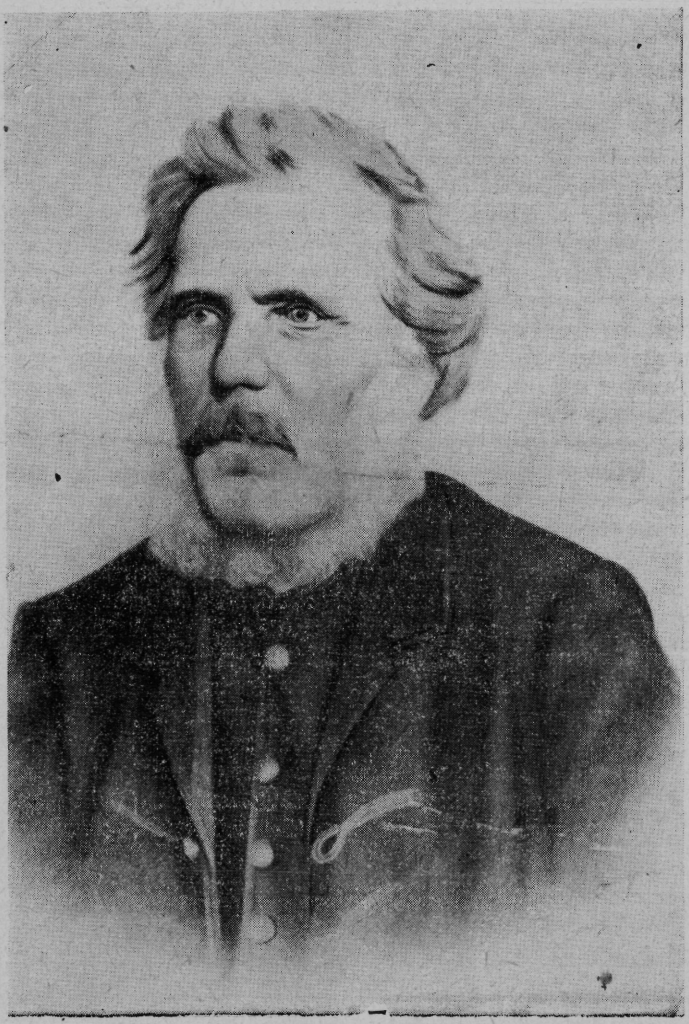

Gábor Imre

A székelyföldi ágyúgyártás központja Kézdivásárhely lett, ahol Gábor Áronnak *Túróczi Mózes* vezetésével több kiváló iparosmester adott segítséget. Minthogy a harangok nem voltak elegendők, Gábor Áron megbízásából Gál Sándor ezredes a csíkszentdomokosi (Balánbánya) rézbányától kért anyagot a kézdivásárhelyi műhely számára, s így rézből mindvégig bőven volt utánpótlás.

Ma is áll az első hámor és áll Kézdivásárhelyen Gábor Áron ágyúöntő műhelyének háza, ahol az „ágyú-gyár" egy helységből, egy udvarból állott. A székely kisiparosok, megfelelő segédlettel, itt készítették az ágyúformákat (melynek mintája a Gábor Áron és Imre által 1848 nyarán készített faágyú volt), végezték az öntést, szerelést, a lőpor és gyutacs gyártását. Ezenkívül a megye további négy-öt helyén is dolgoztak, hogy megfelelő legyen az utánpótlás.

A székelyföldi ágyú- és lőporgyártás történetét két időszakra kell osztanunk. Az elsőben — 1849 májusáig — Gábor Áronék öntevékenyen, magukra utalva, meg-megújuló kísérletezéssel gyártották a fegyvereket, sok nehézséggel küszködve. (Túróczi Mózes 1849 márciusában új eljárással kísérletezett a rézágyúk öntésénél: „az általa felfedezett furókkal fúrta ki azt.")

1849. április 30-i adatok szerint a kézdivásárhelyi ágyúöntő és felszerelő gyár nyolc részleggel dolgozott: ágyúöntő, esztergályos, lakatos, kovács, asztalos, kerekes, nyerges, hámkészítő — mindegyik felelős művezető irányításával. Az „ágyú öntő Cső mellett" művezető volt Végh Antal, az esztergályosnál Dummel Ferdinánd, a lakatosnál Szabó Dániel, a kovácsműhelynél Pásztor István és Bálint Ferenc, az asztalosnál Nagy István, a kerekeseknél Nagy Lajos, míg a gyutacsgyártást Jantsó József hadnagy vezette.

Az ágyú- és lőporgyártás beindítását követően Gábor Áron bejárta a vidéket, megszervezte a megye védelmét, a szorosok biztosítását. Ő lett az ellenállás lelke, a tüzérség parancsnoka, szervezője, a nép oktatója. Helytállását és önzetlen munkáját Bem tábornok őrnagyi ranggal ismerte el, amit Kossuth is megerősített.

Amikor Bem elfoglalta Szebent, eleget tett a háromszékiek meghívásának és 1849. március 25-én meglátogatta őket. Ezt a látogatást Gábor Áron debreceni útja követte Kossuth Lajoshoz, aki közvetlenül kívánt értesülést szerezni a székelyföldi eseményekről. Erre az útra a fegyvergyártás további fejlesztése és a munkások bérének tisztázása miatt is szükség volt.

A székelyföldi ágyúöntő műhelyeknek komoly versenytársa volt Máramaros, ahol 1848 őszén több helyen megindult az ágyú-, lőpor-, szurony- és fegyvergyártás. Itt szakképzett mérnökök, Diósgyőrből és Besztercebányáról jött szakmunkások „modernebb" technikával dolgoztak, s a II. József idejében üzembe helyezett kabolapolyánai vasműben (a XIX. század végén Gyertyánliget, ma Kobiljecka Poljana) már fúrt ágyúcsöveket állítottak elő, ellentétben a kézdivásárhelyi, lyukasan öntött ágyúcsövekkel.

Az Alföldi Hírlap 1848. október 26-i máramarosszigeti tudósítása már közli, hogy „Kabolapolyanán ágyúkat öntenek vasból", és az október 28-i tudósítás már azt is jelenti, hogy „... ma jött meg Kabolapolyanáról egy 6 fontos ágyú, Robonyi polyánai tiszt öntötte." Az Alföldi Hírlap mellett rövidesen a Pesti Hírlap is tájékoztatást adott további máramarosi ágyúk készítéséről.

A máramarosi ágyúgyártás minősége emelkedett, amikor decemberben *Rapaics Dániel* őrnagy vezetésével megérkezett Máramarosba a borsodi 22. honvédzászlóalj, hogy megerősítse a megye, a sóbányák és a fegyvergyárak védelmét: Rapaics, aki rövidesen ezredes és az országos lőporgyártás „főinspektora" lett, mint hivatásos katona, nagy szakértelemmel szervezte meg az erdélyi had-

sereg ellátásánál oly fontos gyárakat. Kapcsolata is biztosítottabb volt Debrecennél, mint a magára hagyott Gábor Áronnak.

Lényegében szakmai-műszaki problémák voltak azok, amelyek nehéz helyzetbe hozták Gábor Áront, aki munkatársaival csak a saját találmányú, így kétségtelenül kisebb értékű és minőségű, lyukasan öntött ágyúkkal tudta csak felszerelni seregét, amelyeket a szakemberek nem tartottak már megfelelőnek.

A szakmai vita hullámai az Országos Honvédelmi Bizottmányt is elérték, ahol különösen gr. Eszterházy Mihály, a bizottmány fegyverkezési referense, majd kormánybiztosa akarta Csányi kormánybiztost rábírni: beszélje le Bem tábornokot „azon szerencsétlen gondolatról", hogy Háromszéken ágyúöntő üzemeket létesítsen. 1849 március elején Debrecenből azt írta Csányi Lászlónak: „A mi az álgyú öntését illeti, mely eddig Sztrimbuiban és Háromszéken is, taliter qualiter történt, ezek azért szüntettek meg, mivel az álgyuk fúrásának készületei ottan nem léteznek és oljan dolog hogy annak nagy pontossággal és felsőbb tüzéri felügyelet alatt kell történni, valamint a felszerelésnek is, hogy a tökéletesség és egyformaság eléressen. Kabolapolyánán Máramarosban ez már tökéletesen el van érve, azért ottan fognak ezentúl készülni és szereltetni az álgyúk, valamint most N. Váradon is készül az álgyú öntésre és fúrásra való elintézés."

Az erdélyi hadjárat szempontjából annyira fontos szakmai nézeteltérés szerencsére megfelelő módon oldódott meg, mert sem Csányi, sem Bem nem osztotta Eszterházy álláspontját, s amikor Gábor Áron személyesen tárgyalt Kossuth Lajossal, a kormányzó is mellé állt, s ettől kezdve párhuzamosan működtek a székelyföldi és máramarosi ágyúgyárak.

Gábor Áron 1849. április 22-én Kolozsvárra érkezett, onnan május 5-én Nagyváradra ment, hogy a röppentyűk gyártását tanulmányozza. Ekkor még sok bizalmatlanság fogadta, útja nem hozott eredményt. Május 8-án Debrecenbe indult, ahol Kossuthtal tárgyalt, melynek eredményét Túróczi Mártonhoz írt, 1849. május 12-én Debrecen kelt levelében így összegezte:

„Hogy eddig semminemű olyan levelet nem küldtem Túróczi bátynak, ne csodálja, mert elég volt a legyőzni való. Most örömmel írok. Kossuth kormányzó elnök úrnál és a hadügyminisztériumnál kieszközöltem, hogy a k.vásárhelyi gyárak kinagyíttatnak, egész tökéletességre vitethetnek s mint országos gyár, a mai naptól a Hadminiszter kezelésre kerülve, ennek fejében 60. ezer pengőforintot nyertem."

A levelét követő napon, a megbeszélés eredményeként, ismét Nagyváradra utazott, ahol a máramarosi Mózer százados bevezette őt a röppentyűk kezelésébe és készítésébe. Június első napjaiban érkezett vissza Kézdivásárhelyre, ahol a kormány kinevezése alapján, mint a székelyföldi tüzérség igazgatója, megkezdte a kézdivásárhelyi üzem bővítését és korszerűsítését, továbbá a székely tüzérség átszervezését. Nagy feladat volt ez, mivel többen már Bem seregében harcoltak, az újonc csíkieket viszont be kellett még tanítani. Az idő és a körülmények pedig sürgettek.

Ebben az időszakban már mind a máramarosi, mind a székelyföldi műhelyek zavartalanul folytathatták termelésüket.

Gábor Áron ezekben a hetekben a 10 fontos ágyúk öntését készítette elő. Rövidesen két ágyú el is készült, sőt június 10-én Kézdivásárhely közelében kipróbálták a 3 és 6 fontos röppentyűket is.

Miután 1849 júniusában a cári csapatok bevonultak Erdélybe, a szorosok védelmét fel kellett adni, mivel a túlerővel szemben nem tudták volna tartani azokat.

1849. július 2-án, az Uzon és Kökös közötti területen állította fel ágyúit Gábor Áron. Döntő ütközetre készült. Kora reggel lovára szállva adta ki parancsait, maga irányozta be ágyúit, vezényelte katonáit. Két lovat is kilőttek alóla. Fehér csákója jó célpont volt az ellenségnek. Saját biztonságával nem törődve mutatott jó példát katonáinak, így érte egy hatfontos ágyúgolyó, mely bal karját és bal mellét szakította le. Uzonnál ideiglenes sírba helyezték majd pár nap múlva Eresztvényben temették el. Családi hagyomány őrzi, hogy *„temetésén 30 ágyú sortüze szólt harangzúgás helyett, valamennyi az ellenség felé szegezve."*

Forrásmunkák: Bözödi György: A máramarosi fegyvergyártás 1848—49-ben. (Studii de Istorie, Filologie Si Istoria Artei.) Bukarest, 1972.; Gábor Áron 1849-ben. („Aluta" I. Sepsiszentgyörgyi Múzeum.) Sepsiszentgyörgy. 1969.; *Imreh István:* Erdélyi hétköznapok. Bukarest, 1979., Gábor Áron útban a forradalom felé.; *dr. Kovássy Zoltán:* Borsodi honvédek az 1848—49-es szabadságharcban. („Napjaink", Miskolc. XVIII. évf. 1979. március 3. sz.); *Várady Gábor:* Rapaics Dániel honvédezredes emlékezete. (Nemzet, Budapest. VI. évf. 1887. május 24. 142. sz.; Máramarosmegye az 1848—49-iki honvédelemben. Politikai röpirat. 1885. Fővárosi Szabó Ervin könyvtár, Ball. 238. (12. jelzet); *dr. Gábor László:* (Budapest) Családi iratok, levelek, feljegyzések, képek.

CSENDES LÁSZLÓ

HADTÖRTÉNELMI ÍRÁSOK ÉS ÁBRÁZOLÁSOK

Mozaikok a 18. sz. végén készült térképekről, hasznosításukról

Magyarország földrajzának, a földfelszín és az azon történt események leírása ábrázolásának közreadása sokáig váratott magára. Hazánk egykori térképi ábrázolhatóságának első forrása Anonymus — IV. Béla névtelen jegyzőjének — nevével fémjelezhető. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a honfoglalást követően — és utána hosszú ideig — Anonymus leírása az egyetlen megbízható forrás, melynek alapján a „Tabula Geographica Ungariae Veteris ex Historia Anonymi Belae Regis Notarii 1772" címmel készített 1:1 600 000 méretarányú mappa adatgazdag ábrázolással mutatja be az egykori leírás helyszíni változatát.[1]

A magyar térképészeti irodalom és a fellelhető mappák vizsgálata alapján megállapítható, hogy hazánk a 18. században már bővelkedik értékes térképalkotásokban, habár az előtalált térképek létrejöttéről, keletkezésük körülményeiről ismereteink hiányosak. Vitathatatlan, hogy nem csupán a térképtörténészek, de a térképekkel foglalkozók, az azokat használók is szeretnék ismerni a térképek létrejöttét, szeretnének bepillantani a háttér mögé. Szükséges itt utalni arra, hogy a térképírás tudományos alapjait biztosító vetületet Mercator 1569-ben szerkesztette meg. Részletes országos felmérésekre, amelyek alapjaiban segítették volna a térképek készítését, akkor még nem volt lehetőség. A minden igényt kielégítő, részletes térképek szükségességét csak két évszázaddal Mercator után ismerték fel.

Amikor régi térképek felhasználásáról van szó, nem szabad elfelednünk, hogy mi minden munkálat volt szükséges ahhoz, hogy egy térképterv megvalósuljon és a térképhasználó kezébe kerüljön. A térképek előállításának gondolata, a szakemberek felkutatása és alkalmazása, a szükséges anyagi eszközök előteremtése, a szerkesztéshez szükséges forrásművek összegyűjtése nem csupán térképkiadói feladat volt és ma sem az.

Magyarország első részletes nagy méretarányú felmérését 1782—85 között végezték el, de miután a feladat végrehajtását katonai igények kielégítése tette szükségessé, a munka természeténél fogva a térképszelvények felhasználását rendeletek szabályozták.[2] A kor történeti eseményeinek rögzítése során szükségessé vált az írott forrásmunkák térképi kiegészítése, pontosítása, amit nagymértékben nehezített a hozzáférhető térképek hiánya.

Lényeges fordulat következett be az 1700-as évek végén, valamint azt köve-

1 Hadtörténelmi Intézet Térképtára (a továbbiakban — HIT) B IX a 536.
2 Kriegsarchiv Wien HKR 1670. 34. 57.

tően, amikor Görög Demeter és munkatársai katonai vonatkozású tudósításaikat térképi ábrázolással gazdagították. Mind Görög, mind két munkatársa pedagógus és zsurnaliszta, tehát nem térképtervező és -rajzoló, nem mérnök vagy földmérő, mégis, a nevükhöz fűződő, az írásokat kiegészítő térképek jelentős részben az ő szellemi termékeiknek tekinthetők. Előre kell bocsátanunk, hogy kitűnően dolgoztak, sikerük teljes volt, aminek folytán érdemeik elévülhetetlenek.

1789—1791 között jelent meg Görög Demeter szerkesztésében a „Hadi s más nevezetes Történetek", majd folytatásaként a „Magyar Hírmondó" (1791—1803) című folyóirat.

Tizennégy év alatt a 27 kötetben megjelent folyóiratban 127 mappával kedveskedtek a szerkesztők — amint írták „Érdemes olvasóiknak" — a folyóirat ingyenes mellékleteként.[3] Ide kívánkozik, hogy ezekben a folyóiratokban számtalan kisebb-nagyobb tudósítás, jelentés, jegyzet foglalkozik a térképekkel és szinte valamennyi írott és ábrázolt közlemény feltétlen figyelemre méltó.

A *magyar nyelven* megjelent folyóirat kiadását megelőzte egy „tudósítás" 1789-ben, melyből megtudhatjuk, hogy a szerkesztők elképzelése kettős. Egyrészt a csatázó seregek hadműveleti területének térképi bemutatása, másrészt általános ismereteket tartalmazó térképek készítése és terjesztése: „... a váraknak fekvéseit, a nevezetesebb csatákat, és a' melly mindenek felett kedves lehet a' Nemes Haza előtt, a' felül említett Mappákat, s' ezek közt kiváltképpen Magyar, Erdély, Moldva, Bukovina, Lengyel, azután Horvát, Montenegro, Bosznya, Tót, Szervia, Oláh, Bulgár, 's Beszarábia, a' Krimi 's más Tatár Országokat Magyar nyelven, Magyar képírók 's réz-mettzők által mint ez itt való kép ollyan finomul ki-mettzettetjük ..."[4]

Egy korabeli leírás[5] így írt a „hazai nyelvünkön" megjelent kiadványról: „II. József Tsászár országlása idejében a' Török háború kiütvén, GÖRÖG és KEREKES igen érdemes Hazánkfiai HADI TÖRTÉNETEK nevezet alatt adtak ki Bétsben Magyar Újságot, melly mellett számos kimetszett Rajzolatokkal és Mappákkal kedveskedtek Olvasóiknak. Elmúlván a háború, az Újság nevét MAGYAR HÍRMONDÓ-ra változtatták. E' mellett ismét jártak Mappák, melylyek a' kiütött Frantzia revolutio és háború folyása alatt a' had mezejét ábrázolták ..."

Görög Demeter kitűzött céljának elérésére (a hadi események tudósítása, a magyar nyelv művelése és a térképek terjesztése) mindent elkövetett. A térképek magyarosítási munkájában kitűnő segítőtársra talált Kerekes Sámuel és Márton József magyar nyelvtanárokban, akik a német, francia, de a latin és görög szövegek fordítását is tökéletesen elvégezték.

Görög haditérképei elsősorban az ütközetek helyeit ábrázolták. Az akkori idők legjobb és legmodernebb térképeinek beszerzésével és felhasználásával tökéletes magyar névírású térképeket szerkesztett; megmagyarosította a helyneveket, és a területi megnevezéseket, s a földrajzi fogalmakat a térképek szövegmagyarázataiban magyar nyelven fogalmazta meg.[6] A térképekhez tartozó földrajzi adatok gyűjtését s a folyóiratban való leírását, a térképek, helynevek, földrajzi fogalmak magyarázatait személyes közreműködésével végezték. A rézre metszés művészi kivitelét biztosította, hogy semmiféle fáradságot, utánjárást és anyagi áldozatot nem sajnáltak. A fiatal rajzolók és rézmetszők felkarolását igazolja az a tudósítás is, ahol Berkeny János tehetségéről és anyagi támogatá-

3 Hadi s' más nevezetes Történetek (a továbbiakban — H. T.) 1789., 1. szakasz.
4 Uo.
5 *Márton József:* Magyar Ország Vármegyéinek Mappáiról. Magyar Kurir, 1828. 2. fe. Nr. 7.
6 A földrajz, pedagógia és az embertan terén rendkívüli ismeretekkel rendelkeztek. Országos Levéltár. Eszterházy Pál herceg naplója. 22. o.

sáról tájékoztatják az olvasókat.[7] Felismerve az ifjú szorgalmát és tehetségét, taníttatását évi 100 tallér — mai szóhasználattal — ösztöndíjjal segítették. A magyar ifjú rátermettségének igazolására ugyanitt közölnek egy térképet is, melyet különösebb előképzettség nélkül rajzolt és metszett Berkeny, elismerést érdemlő kivitelben. Térképének címe: „Oláhország Déli Része A' Bánáttól fogva Nikopolisig, 1790." A tudósítás utal arra, hogy a közölt térképen figyelemmel kísérhető az ott csatázó seregek tevékenysége.

A magyar térképtörténet számos szép kivitelű térképpel gazdagodott, amit Berkeny János veszprémi születésű rézmetsző alkotott.[8]

Görög Demeter térképeinek szakmai csoportosítása széles skálájú. A *világtérképek* után *földtérképet* készített azzal az elgondolással, hogy egy földleírás mellékleteit gazdagítsa. A *hadi, hadtörténeti térképeivel* a folyóirat írásos anyagát kívánta „jobb megértéssel" kiegészíteni. Az *ország- és megyetérképei* az olvasók művelését célozták, melyek közül az utóbbiakra fordított nagyobb gondot olyan meggondolásból, hogy önálló kiadványként is megjelentesse.

Európa térképének közreadását előre jelzi a hírlap alábbi értesítése:[9] „Az Európának nagy Mappája kiszabadul már, sok vasalásunk után, ezen a héten a' Mettző keze alól. Azonnal kinyomtatásához és kiszíneltetéséhez fogatunk; 's reményljük, hogy a' bé állandó Ország Gyűlésére kedveskedhetünk vele érdemes Előfizető Uraknak. Költ Bétsben, Májusnak 25-ik napján, 1790"

A folyóirat kelendőségét igazolja azon tudósítás, melyből megtudhatjuk, hogy terjesztése milyen széleskörű volt. „Reményljük, hogy Európa Mappáját már minden érdemes Előfizető Uraink és Asszonyaink kezekhez vették: mivel mi ugyan mindenüvé, a hová szükséges volt küldeni, el-elküldözgettük: Magyar, Oláh, Tseh, Német és Olasz Országokban, úgy nemkülömben Moldvába, Szerviába s Bánátba és Slésiába."

A térképeket a folyóirat előfizetőinek, mint arra már utaltunk, ingyenes mellékletként küldték meg, de külön is forgalmazták. Európa mappáját egyedileg 30 krajcárért árusították.[10] Görög és Kerekes első magyar nyelvű Európa térképéhez felhasználták Hell Miksa magyar származású csillagász adatait. (Mária Terézia, 1755-ben, császári és királyi csillagásznak nevezte ki Hell Miksát. Ő tervezte Magyarország több csillagvizsgáló intézetének berendezését is. Meghatározta a Föld és Nap közötti távolságot a Vénusznak a Nap előtti elvonulása — 1769 — során végzett megfigyelések és mérések alapján.) A térkép tartalmi értékeléséhez — a megjelenést követő évben — leírást készített a szerkesztőség, amelyből figyelemre méltó az alábbi:[11] „Esztendeje múlt, hogy mi Európa' Mappáját következendő tzim alatt adtuk ki: Európának közönséges Táblája... Igéretet tettünk volt, hogy ezen Mappához meg fogjuk küldeni a' Földnek le-írását is, mellyben tudniillik Európán kívül való Részei is a' Világnak rövidesen elő lesznek adva: Európa pedig bővebben. Hogy ezen ígéretünket önnön magunk által tellyesíthessük, bokros foglalatosságaink meg nem engedték; meg kértük tehát annak kidolgozására egy Tudós Hazánkfiát Szathmár Vármegyében, 's le küldöttük a' nevezetesebb új geografusokat számára. Ki is mihelytt készen lessz felvállalt munkájával: leg ottan ki fogjuk azt nyomtattatni, 's ingyen küldjük meg mind azoknak valakik eleitől fogva jártatják, avagy már meg szerzették, vagy ezentúl fogják megszerezni egész munkánkat."

7 H. T. 1790. június 18.
8 A HIT gyűjteményében számos Berkeny metszette térkép található.
9 H. T. 1790. 2. szakasz, május 25. 675. o.
10 H. T. 1789. 1. szakasz, november 13. 494—496. o.
11 A „leküldött új geografusok" utalás alatt minden bizonnyal az addigi földrajzi műveket kell értenünk, amit Görög is így értelmezhetett.

„Magáról a Mappáról következendőket kívántunk rész szerént azokra nézve a' kiknél még meg nintsen, rész szerént pedig azokra nézve is, kiknek már kezekben forog, fel-jegyezni: Az nem valamelly más kész Mappáról van le véve (kopiálva), hanem mint a' tzimje mutatja, valósággal a' leg jobb Mappák után vagyon egésszen ujjonnan készítve. Kezünkben voltak tudni illik D'ANVILLE, MOITHEY, HAS és BRION által ki adott közönséges Mappái Európának. Az Európai Tartományok' különös Mappái közül pedig: a D'ANVILLE, CASSINI, KITCHIN, BOWLES, DORRET, ZANNONI, PONTOPIDAS, FEDEN, SCHMIDT, LOSENAU, MAIRE 's több más illy betses nevek alatt ki jöttek. Közlette velünk tudós munkáit ama' nagy nevezetű Hazánkfia Ts. 's Kir. Égvisgáló Tiszt. HELL ÚR is, mellyeknek sok hasznát vettük; így nem külömben az ujjabb Földírók könyveiknek is."[12] A továbbiakban leírják, hogy a térkép méretarányát nem tüntették fel, hivatkozva más kiadásoknál történő elhagyásokra, illetve a földgörbületből adódó pontatlansági összetevőkre.

A földrajzi nevek napjainkban is oly sokat vitatott írásának magyarázatát így fogalmazták meg: „Magyar Országnak 's a' hozzá tartozó Részeknek minden fel-jegyezhetett Városaikat és Helységeiket, igaz magyaros neveken tettük fel a' Mappára. Hasonlóképpen tselekedtünk azon külső Tartományokkal 's Helyekkel is, mellyeknek anya nyelvünkön is volt már különös nevek: mint p. o. Spanyol Ország, Orosz Birodalom, Béts, Nápoly 's a' t. a' mellyeknek pedig még eddig nem volt, de minden erőltetés nélkül lehetett, azok közzül némelyeket meg magyarosítottuk, mint p. o. Egyházi Birodalom (Status Ecclesiasticus), Péter-Vára (Petersburg). Némelly helyeket, deák neveiken tettük fel, minthogy azok szintén úgy fel vétettek a' magyar írásban, 's beszédben is. Hogy azonban nem mind deák néven tettük fel azon helyeket, a' mellyeket úgy tehettünk volna: oka ennek az, mert némellyek esmeretesebbek a' magok eredeti neveken, mint a' deákon, p. o. Innspruck (Oenipontum), Augsburg (Augustae Vindelicorum), vagy legalább vagynak olly esmeretesek az eredeti nyelven is, mint a' deákon p. o. Zürich (Tigurum), Maintz (Moguntzia), Trier (Treviri), Leipzig (Lipsia), Lion (Ligdinum) 's a' t.; és hogy méltán, 's hasznossan adtunk légyen illy esetben elsőséget az eredeti névnek: úgy ítéljük, ki ki által fogja látni."[13]

Végül is leírták, hogy a térkép „hosszas négy szeg, a' mellyen sokkal kívánatosabban tűnnek a' tárgyak a' Néző szemébe, mint a' rendes négy-szegen. Hosszsza két lábnyi, magassága pedig másfél lábnyi."

A vásárlási árat illetően tudatják, hogy „ezen Mappát rendszeréntvaló papiroson ugyan 31 krajtzárért, hollandus papiroson pedig 2 forintért" árusítják, viszont „Az Oskolák' számára szivesen szolgálunk vele 20 krajtzárért is."[14] Szükséges itt megjegyezni, hogy az idő tájt iskolai oktatásban — ritkaságuk, vagy éppen hiányuk miatt — még alig használtak térképeket. Az oktatás szemléleti alapra történő helyezését egyedül Budai Ésaiás alkalmazta a debreceni togatus deákok rézmetsző munkáinak felhasználásával.

Hadtörténelmi vonatkozású térképeink közreadásához álljon itt néhány példa. Így a Szuvorov orosz generális és a törökök közötti hadakozásról készült tudósítás: „Küldjük a' Martinyestie és Tirgu Kukuli között esett diadalmas verekedés hellyeinek ábrázolását."[15] Erre a térképre magyarázatként utal egy megjegyzés így: „Két Rimnik vagyon Oláh Országban. Egyik Foksánhoz nem

12 H. T. 1791. 4. szakasz, június 17.
13 H. T. 1791. 4. szakasz, 765—766. o.
14 Uo.
15 H. T. 1789. 1. szakasz, 352. o.

messze, a' melly az okt. 9-ik napján küldött kis Mappátskán is fel van téve."[16] A színes rézmetszeten jól értékelhető a Rimnik (Rimnicul) és Milkov (Milcovul) folyók mellett elhelyezkedő császári és a Brailov (Braila) város mellett szélesen elterülő török tábor helyzete. Foksány (Focsani) városnál olvasható a csatajelzés dátuma: 1789. aug. 1. Utak, folyók, községnevek világosan, tisztán olvashatók. A térképet a jobb felső sarokban egy színezett csatajelenet díszíti: kivont karddal, lovon, ütközet közben ábrázolt keresztény és török vitézek.

A „Nándorfejérvára és az azt ostromló tábor fekvése 1789." c. térképhez[17] kiegészítésül írták: „A' Vár maga, hegyen fekszik, a' Dunának innentső partján; alatta pedig a Város. Ennek egy részét le rontotta vólt Népünk, hogy a' Várat annál könnyebben lehessen ágyúzni; de a' másikat épen meg hagyta. Ebbe vette magát a' Törökség, 's úgy omlott ki az oda közel készültt árkainkra 's Batteriáinkra, délutánni 3 óra tájt." A Duna és Száva torkolatánál ábrázolt hadrend kellő áttekintést ad az eseményekről. Említést érdemel a vizsgált időben ritkán olvasható felirat: Duna folyó vize.

„Jegyzések: Idezártuk a' meg-ígért Rajzolatot, mellyben kívánjuk szemléltetni Nándorfejérvárának és az azt ostromló Ts. 's. Kir. Tábornak fekvését, Suerimnek 's a' Bánátnak részeivel eggyütt. Igyekeztünk a legújabb, 's leghelyesebb Mappáknak és Plánumoknak szorgalmatos meg-visgálása, azoknak eggybe vetése, nem külömben az azon környéket jól esmérő, 's a' dolgok folyamatit értő érdemes Uraktól való értekezés által, e részben is olly munkával kedveskedni az elő fizető Uraknak, 's Asszonyságoknak, a' melly ujj bizonyságot tegyen arról, hogy mi sem költségünknek, sem semminemű fáradtságunknak nem kedvezünk, csak hogy a' Felöllünk való reménységnek voltaképpen meg felelhessünk."[18] A továbbiakban magyarázatot adnak a térkép tájolását illetően, miszerint a tábor fontosságát kihangsúlyozandó figyelemfelkeltő kartográfiai ábrázolás tette szükségessé a fordított (Dél-Észak) bemutatást. Indoklásukban leírják, hogy Nándorfehérvár és környékének központi ábrázolása volt az elsődleges.

Az 1789. október 23-án közölt „haditudósítás" tartalmazza a térkép betűjelzéseinek magyarázatát, mely a terület minden hadifontosságú terepviszonyára kiterjed. Utal a városrészekre, a templomok, bányák, malmok, vízmosások létére és fontosságukra, kiterjed a betűjeles hivatkozás a gyalogos és lovastáborok, gránátosok és muskétások, földvárak, töltések, árkok, hidak, hídsáncok, és átkelőhelyek magyarázatára. Jelzi, hogy a Duna 350 öl szélességű[19] az adott szakaszon. A Duna-Száva torkolat közötti tábort mint a jel és a felirat is utal rá „Eugenius santza" határolja.

A táborok, csataterek, városok és országhatárok védelme pontos térképi ábrázolást igényelt, ezek szerepére és jelentőségére vet fényt a mappa használói számára írt korabeli tudósítás: „Tsártákoknak nevezik a' Gránitzokon (Határokon) Filegória formára készített örző házatskákat." Ezek, mint írják, magas karókra épült, folyosó kerítette őrhelyek: „a' mellyen az őrálló mihelyt észre-veszi, hogy a Török földéről való tsavargók valamit akarnak azonnal eggy puska szóval jelt ád. Ezt tselekszi utána a' második, a' harmadik 's a' t. vigyázó: melly jeladásra a' határnokok azonnal talpon vagynak, a' jó szomszédoknak szándékjokban való meggátolására."[20]

„Nándorfejérvárnak a' Szerviai részről való ostromlása" c. látkép alatt így tudósítottak: „Ez alatt Sept. 30-ikán Laudon Fő Hadi Vezérnek a jobb lábát

16 H. T. 1789. 1. szakasz, 394. o.
17 Méretarány feltüntetése nélkül megjelent színes, kéziratos térkép, 24,5×16 cm nagyságú lapon.
18 H.T. 1789. 1. szakasz, 397—400. o.
19 Uo.
20 Uo. 67. o.

egy ágyút vonó ló oly erősen meg-rugta, hogy az éltes Vezér tsak nem ájulásba esett. Segítségére tüstént oda ugrattak Wurmser Huszár Regimentbéli Halász Kapitány, Budai 's Meskó Hadnagy Urak, 's lábát meleg borral be-kötvén, Sz. Mihály lován onnan-elvitették."[21]

A folyóirat három folytatásban írt tudósítást Orsováról. A szerkesztők kiváló munkájáról és nagyfokú hozzáértéséről tesz tanúbizonyságot a történelmi, hadtörténelmi, földrajzi és tereptani ismeretekről közzétett leírás. Izelítőül álljon itt néhány sor: „Orsova nevet viselő hellység kettő vagyon, úgymint: Ó és Újj Orsova. Amaz (mint a megküldött Rajzolatból meg-tettzik) a Bánátban fekszik, az Allion hegyén innen: ez pedig eggy szigeten, éppen a' Dunának a' Bánát 's Oláh Ország köztt való tsutsánál."

„Újj Orsova hajdanában tsupán eggy földvárból, 's némely halász házakból állott; 1689 előtt a' Magyar Királyoké volt; hanem az említett esztendőben Nándorfejérvárával eggyütt a Törökök kezére bírt. A szigetnek, mellyben Újj Orsova fekszik, 1500 lépés a' hossza, és a' hol legszélesebb, 500 a' szélessége."[22] Leírják, hogy a várnak négy kapuja és ugyanennyi kaszárnyája van.

Görögék széleskörű ismeretére utal a Napóleon egyiptomi hadjáratát leíró tudósítás és térképi bemutatás.[23]

„Jelentés: E' folyó hónapnak 4-dikén (1798. dec.) közlött Jelentésünkben megígértük Egyiptom mappájának rézre való mettzetését, a' mellyet már valóban le is rajzoltattunk volt, midőn észre vettük, hogy olvasóinknak egy olyan mappára is szükségük lészen, a mellyen világosan lehessen látni, honnan indult ki, 's merre ment Bonaparte hajós Serege Egyiptomba; és annak elfoglalása után merre szándékozott útját venni? Ki mettzettettjük tehát először is a' régi Világnak, azaz Európának, Ásiának és Afrikának Képét a' mellyen gyönyörűséggel szemlélheti ki-ki Napkeleti Indiát minden nevezetesebb városaival egygyütt, mellyek mint megannyi Kintses tárházai az Anglusoknak, de a' kiknek terhes hajói tsak öt hónapi hajókázások utánn érkezhetnek Angliába, azon nagy kerület miatt, mellyet kelletik tenni Afrika körül. Kedves dolog lészen meglátni a' sokkal kurtább útját is a' Napkeleti Indiába való Kereskedésnek, Egyiptom 's a' Veres tengerenn keresztül: és Bonapartének az oda erányzott utazásában támadott véghetetlen sok akadállyait. Ezen mappát követni fogja Egyiptomnak különös mappája, a' mellyen le leszsz rajzolva a' Veres Tengernek azon része is, a' mellyenn keresztül ment az Izráel népe a' Sinai hegyre 's a' t. Ezen Mappáknak is ollyan nagyságok lészen, mint a' milyenekbenn le küldöttük már egynéhányat a' Nem. Vármegyék Mappái közzül, melly egy formájú, 's nagyságuk Mappákból idővel egy atlas válhatik. A' mikor idegen Országok Mappáival kedveskedünk, akkor a' Nem. Vármegyék Mappái közzül kevesebb számuakkal szolgálhatunk, a' felette sok költségeinkre való nézve, de szolgálunk még is annyival mindenkor, hogy ígéretünk erányos tellyesítése hijánosságot nem szenved . . ."

A jelentés befejező része utal a Magyar Atlasz tervére is. Ide kívánkozik, hogy a Görög-Kerekes féle atlasz és a megyetérképek kitűnő tartalmi és formai változatban segítették az iskolai oktatást. A Magyar Atlasz hosszú ideig Magyarország vármegyéinek legjobb térképe, melyet még évtizedekkel később is kinyomattak. Ismerünk 1848-as kiadást is.

Hosszú oldalakon sorolhatnánk a „Hadi és más nevezetes Történetek" valamint a „Magyar Hírmondó" c. folyóiratok tudósításait, térképkiadásait, vala-

21 A látképen négy katona hordágyon viszi a „Hadi Vezért".
22 H. T. 1789. 1. szakasz 67. o. Az Allion hegyén innen a Cserna—Duna torkolatától 800—1000 méternyi távolságra fekvő terület volt a magyar korona rejtekhelye 1849—1853 között.
23 Magyar Hírmondó, 1798. 14. szakasz, 764—766. o.

mint azok hasznosságát. Mint arra már utaltunk, a 18. sz. végén készült el Hazánk első részletes felmérése is, amiről Görögék munkásságával egyetemben csak az elismerés hangján szólhatunk. E század vége jelenti a magyar térképírás virágzását, a magyar térképkultúra felemelkedését.

Hogy mennyire hasznosak a csaknem évszázaddal korábban készült térképek, vizsgáljuk meg egy tudósítás[24] kapcsán „Taktaföldvár" helyzetét az 1783-ból eredő térképi ábrázolástól napjainkig.

Az egyre tért nyerőbb történelmi kutatások és az egykori térképek vizsgálatának kapcsolatára figyelemre méltó az alábbi:

„A Taktaföldvár a szerencsi vasútállomástól mintegy három km-re a Takta mellett fekvő hosszúkás alakú emelkedés. Környezete vizenyős, egykor mocsaras volt. *Egyik végében földsánc maradványai láthatók,* amelyek valószínűleg az *árpádkorból származnak.* Túlsó feléből gáterősítéshez földet hordtak el. Így kb. 3 méter magas part alakult itt ki, s ebben *újkőkori település nyomai* látszottak. A további földelhordás miatt veszélyeztetett leletek megmentésére ásatást indítottunk. Földbe mélyített házak maradványai, gödrök és négy melléklet nélküli, vörös okkerrel színezett csontváz került elő. A gazdag leletanyag közül kiemelkednek a festett díszítésű edénytöredékek, kőbalták, agancs- és csonteszközök, valamint egy szép agancsszigony. *A településen az újkőkorban a tiszai kultúrához tartozó népcsoport élt.*"[25]

Hat évvel később (1975) így folytatódik a leírás: „Szerencs-Taktaföldvár. Angyal Béla jelentése alapján mentünk ki. *Útépítéshez markolókkal hordják a földet.* A helyszínen egy félig elhordott *rézkori házból* tíz hálósúlyt és cserepeket gyűjtöttünk, valamint egy edényt, melyben *tizenkét kőbaltát találtunk* és az edény alján egy agyar amulettet. A területen pattintott kovadarabokat és *tiszai kultúrába tartozó* cserepet is gyűjtöttünk. A lelőhelyen 1967-ben történt ásatás, topográfiailag a lelőhely hitelesített. Lsz. 73.44.1—46."[26]

A felfedezés erejével ható leírás után nézzük meg, mit mutatnak a fellelhető térképek. (L. a 132—133. oldalt. Azért választottuk a térképkivágatoknak ezt a szokatlan — a szövegtől és az utalásoktól elkülönített — bemutatását, mert így tekinthető át a legkönnyebben a vizsgált objektum ábrázolásának változása az egymást követően megjelent térképeken.)

Az 1784-ben készült első katonai felmérés térképszelvényén[27] Szerencs DK 3 km és Zombor (Mezőzombor) DNY 2 km metszéspontjánál egy ÉK—DNY irányban ábrázolt dombháton — melyet a Bocs-ér vesz körül — négyzet alakú jelkulcsi ábrázolás hívja fel a térképtörténész figyelmét. (1. sz. térképrészlet.)

24 A Herman Ottó Múzeum évkönyve. (A továbbiakban — HOM) XV. 1967. 70. o.

25 HOM VIII. 511. o. A terület földrajzi megnevezése az utalt leírásban, valamint a térképeken több változatban olvasható, így pl. Taktaföldvár, Szerencs-Taktaföldvár, Takta Földvár, Takta-Földvár, Földvár dűlő, Takta-Földvár-tny. A térképi névrajz változását jelzi a tanyák írásmódja is: tny., t., ta., feliratok olvashatók egykori és mai térképeinken.

26 HOM XIII—XIV. 140. o.

27 HIT XXIII. 13.

Untere mühle
Alte Schanz
oder Szil Szeremes
1.

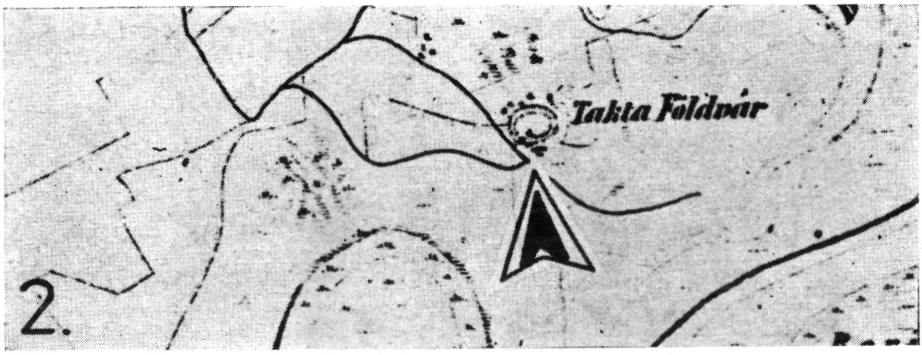
Takta Földvár
2.

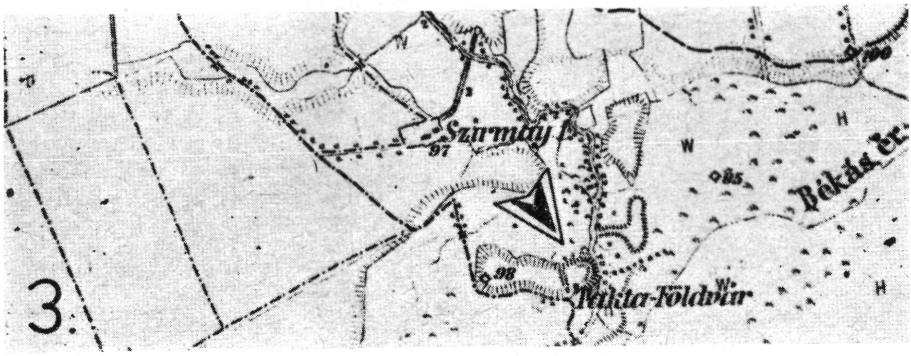
Szirmay
97
98
Takta-Földvár
3.

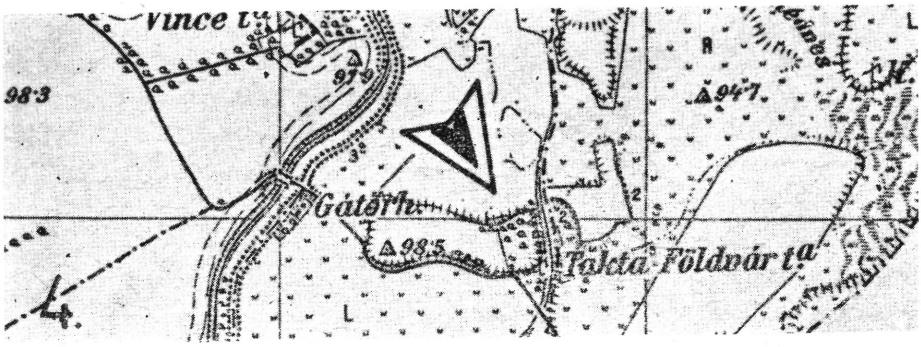
98·3
97·9
Gáterh
98·5
94·7
Takta-Földvár
4.

98·3
Gátó.
98·5
Takta—Földvár-tny.

5.

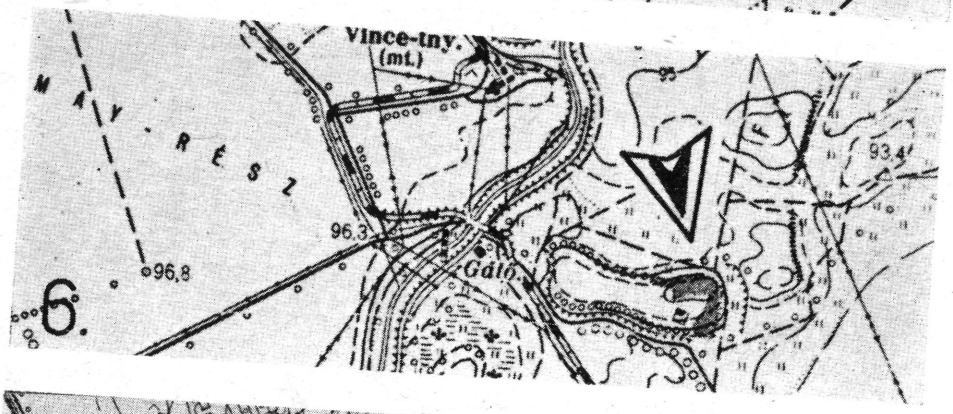
Vince-tny.
(mt.)
MAY RÉSZ
96,3
96,8
93,4
Gátó.

6.

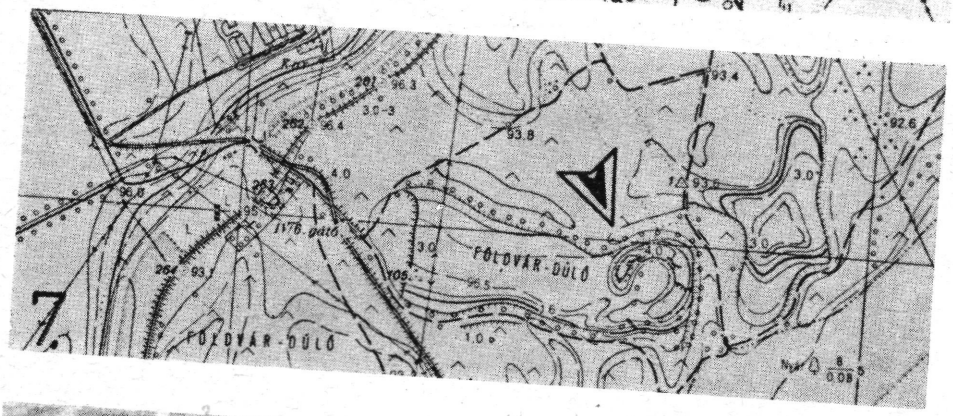
93.4
93.8
92.6
FÖLDVÁR-DŰLŐ
FÖLDVÁR-DŰLŐ

7.

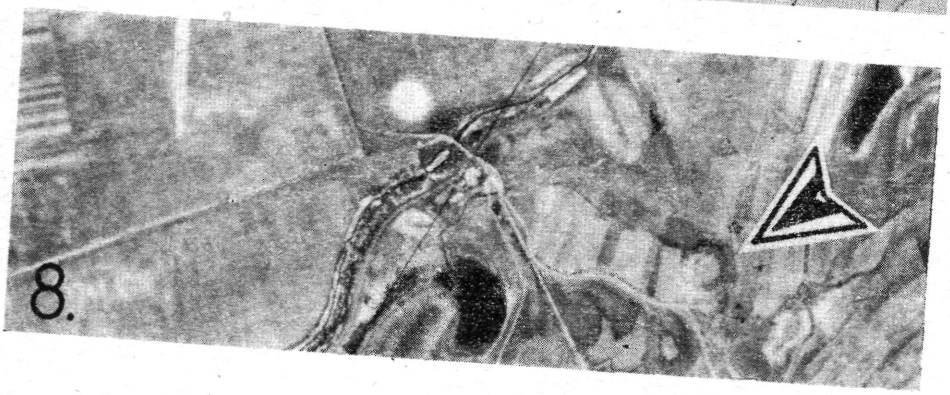

8.

A jelet kiegészítendő magyarázó felirat a következő: „Alte Schanz oder Schl. Szerencs".

Különösebb terepi bejárás nélkül, a térképi ábrázolás önmagában is figyelemfelkeltő, hiszen a viszonylag sík területen, egy hosszan elnyúló dombháton, régi sánc vagy vár egykori létére utalt a felmérő.

Tekintsük ezt vizsgálódásunk központjának, de nem mellőzhetjük a közvetlen környezet értékelését sem. Egy kilométeres körzeten belül településnek nyoma sincs, csupán egy épület-jel, „Untere mühl zu Szerencs" felirattal. Anélkül, hogy a vizsgált térképszelvényen fellelhető jelet túlértékelnénk, jelen esetben tartózkodjunk még a következtetések levonásától is. Vizsgáljuk meg, hogy az idő múltával, évtizedek, évszázadok után a vizsgált területen feltüntetett jel és annak tartalmi értéke hogyan alakult.

1858-ban hajtották végre Szerencs és környéke második katonai felmérését.[28] Az első felmérést követő, több mint fél évszázad multán készült térképet vizsgálva, térképész szemének feltűnő, a kedvezően fejlődő kartográfiai ábrázoláson túl, a terület síkrajzi elemeinek lényeges változása is. Az úthálózat gazdagabb a „Bocs Ér" itt „Békás Ér" névre változott. Nem található a fentebb utalt malom, viszont a környéken több helyen nádas, mocsaras terület került ábrázolásra. Takta Földvár felirat hívja fel a figyelmet a korábbi „Alte Schanz..." helyére. A jelkulcsi négyzetes ábrázolást ovális forma váltja fel (2. sz. térképrészlet). Az alaki eltérés persze betudható az időjárásra visszavezethető (szél, eső) törvényszerűségeknek éppúgy, mint a terület műveléséből adódó változásoknak. Vizsgálódásunk eredménye, hogy „földvárunk" egykori helyén ismételten régmúltra utaló térképi ábrázolásra került sor.

Az 1883. évben készült harmadik katonai felmérés térképszelvénye[29] kereken negyed évszázaddal követte elődjét (3. sz. térképrészlet). Előljáróban szükséges megjegyezni, hogy a domborzati viszonyokat még ekkor is az úgynevezett „pillacsíkos" ábrázolással juttatták kifejezésre, ami nem tette lehetővé a domborzati formák és magasságok napjainkban jól ismert, szintvonalas értékelését. Ebből adódik, hogy több más domborzati formával történő összehasonlítás nem ad utalást a környék uralgó pontjára. A vizsgált helyen itt is figyelemfelkeltő a Takta-Földvár felirat. A rajzi ábrázolás patkó formátumú, délnyugati oldalán egyenes lehatárolással. Feltűnő a korábbi jelölésekhez képest, hogy jelen esetben — a déli szögletben — két kisebb épület léte is felfedezhető. A korábbi „Bocs Ér", majd „Békás Ér", „Szerencs Patak" megnevezéssel folyik a földvár keleti oldalán. Az első felmérésnél utalt malom közelségében épület-jelek és „Szirmay t." (tanya) feljegyzés látható.

Az ország jelentős részén hosszú idő telt el, míg újabb részletes felmérésre került sor. (4. sz. térképrészlet.) Ez természetesen nem zárja ki újabb térképek kiadását, így vizsgált térképszelvényünkön — mely 1925-ben jelent meg — az alábbi olvasható: „Az eredeti felvételi térképek, az állami földmérés háromszögelési adatai és kataszteri térképei stb. felhasználásával helyszínelte, rajzolta és sokszorosította: A M. KIR. ÁLLAMI TÉRKÉPÉSZET."[30] Objektumunk Takta-Földvár ta. (tanya), tehát új, illetve kiegészítő elnevezéssel olvasható, ahol az előző térképi ábrázolástól eltérő helyen és tájolásban látható két épület és egy gémeskút. Feltűnő a területen, hogy jelentős facsoportok ábrázolására került sor. A környéket, említésre méltó kiterjedésben, rét és legelő övezi. A Szerencs-patak szabályozott medervonala csaknem 1 km-re NY-

28 HIT XLI. 44.
29 HIT 4766—2 (1883)
30 HIT 4766—2 (1925)

ra távolodott. A Szirmay-tanya, Vince-tanyára változott. A környéken feltüntetett magassági pontok értékelése szerint vizsgált helyünk teljes kiterjedésében a környék uralgó pontja, ábrázolásmódja a „Földvár"-ra utalóan mint terület, illetve dűlőnév, figyelemreméltó.

Nem célunk valamennyi megjelent térképet vizsgálat tárgyává tenni, pontosabban a kérdés érdemi vizsgálatát segítő nagy méretarányú térképeken fellelhető ábrázolást értékeljük. 1952-ben került kiadásra a következő 1:25 000 méretarányú térképszelvény. (5. sz. térképrészlet.) A tanya és gémeskút szabvány jelkulcsi jelén túl itt is olvasható: Takta-Földvár tny. A terület jelentősen megváltozott síkrajzi arculata térképi ábrázolás útján legfeljebb gondolatokat ébreszt a „Földvár-t ny." megnevezés olvasása során.

1969-ben készült következő térképünk (6. sz. térképrészlet). A vizsgált objektumra sem a domborzati, sem a síkrajzi elemek nem utalnak. Fellelhető egy tanya jelkulcsi jele annak megnevezése nélkül, valamint egy erdőábrázolás az 1883-as felmérésnél utalt patkó formátumhoz hasonlóan. Nincs gémeskút és a korábbi Szerencs-patak itt már Takta-csatorna megnevezéssel szerepel. Ez a térkép kitűzött folyamatunk vizsgálatához semmit nem ad.

1968-ból ered az a 10 000-es méretarányú térképszelvény, ahol a „Földvárdűlő" megnevezés utal az 1784-ben készült térképszelvényen ábrázolt dombhátra. (Emlékezzünk, hogy régi sánc, vagy vár egykori létére is utalás történt ott.) Szintvonalas ábrázolással ismét feltűnik a „patkó" formátum. (7. sz. térképrészlet.) A domborzati törvényszerűségeket vizsgálva lehatárolt területünk környezetétől eltér, de ez önmagában az abban rejlő történelmi múltra nem utal. Tanyának, épületnek, kútnak ekkor már nyoma sincs a térképi ábrázolás szerint.

Így mennek veszendőbe az egyre újabb térképeken a nyomok, feliratok, utalások. Térképészeink ugyanis a fellelhető jelent mérik és ábrázolják térképeiken. Ilyen távlatból, már az úgynevezett szájhagyomány is hosszadalmas ellenőrzést igényelne, de korunk térképeinek tartalma napjaink létét, jövőnk tervezését kell, hogy ábrázolásmódjával biztosítsa.

Hosszadalmas, kitartó munkát igényel egy-egy régi térképi jel, vagy felirat sok-sok térképen történő azonosítása, értékelő követése napjainkig, de mint azt a világ számos országában teszik, ennek értékelési ideje légifényképi vizsgálattal lényegesen lerövidíthető, pontosítható. Egy 1957-ben készült légifelvételen[31] szabályosan kirajzolódik a földvár és környezetében egy valamikori településre utaló elszíneződés (8. sz. légifénykép részlet).

Hogy mennyire érdemes hazánk régmúltját kutatva visszatekinteni elődeink munkásságára, értékelni a fellelhető térképeket, arra álljon itt a fenti vizsgálatokkal összefüggő, azok értékelésének szükségességét bizonyító válogatás. A korabeli térképi ábrázolások jeleinek értékelése — mai térképeinkkel történő összevetése — számos kutatási területen kedvező eredményekre vezetett. A térképtárak gyűjteményeinek hasznosítása világszerte növekvő, az elért eredmények tudományos és gazdasági értéke a török pusztítás előtti magyar településrend rekonstruálásától a karsztos felszínek vizsgálatán át történelmi és hadtörténelmi események vizsgálatáig jelentős. Ezt bizonyítják a Hadtörténelmi Térképtár kutatási naplójába történt bejegyzések is.

31 HIT Légifényképek 1 : 22 000.

SZEMLE

ISZTORIJA VTOROJ MIROVOJ VOJNŰ 1939—1945

(Vojenizdat, Moszkva, 1979. 10. k. 542 o., 56 t., 12 térk.)

A második világháború története című 12 kötetes műnek a Zrínyi Katonai Kiadó gondozásában 1981-ben megjelenő 10. kötete a második világháború európai hadszínterén zajló eseményeinek befejező (1945 január—májusi) szakaszát tárgyalja, amelynek során a Hitler-ellenes koalíció hadseregei — amelyek között a szovjet fegyveres erők játszották továbbra is a fő szerepet — befejezték a fasiszta Németország szátzúzását.

Az európai háború e szakaszában a döntő események továbbra is a szovjet—német arcvonalon zajlottak le. A szovjet fegyveres erőknek azok a csapásai, amelyeket a visztula—oderai, a kelet-poroszországi, a budapesti, a bécsi, a berlini, a prágai és más támadó hadműveletekben mértek az ellenség hadászati csoportosításaira, biztosították a Wehrmacht főerőinek a gyors megsemmisítését, valamint az európai háború győztes befejezését.

Mielőtt a kötet részletesebb ismertetésébe fognánk, rá kell mutatnunk, hogy a 10. kötet valamennyi fontos megállapítását és következtetését a szerzők gazdag dokumentációval, történelmi anyagokkal, új — a Szovjetunió és más országok levéltáraiból származó — okmányokkal támasztják alá. A kötetben mélyrehatóan elemzik a nagy hadászati műveleteket az arcvonalakon megelőző helyzetet, a felek helyzetét és terveit; feltárják a Szovjetunió és fegyveres erői győzelmének politikai, gazdasági és katonai okait, kiemelik az SZKP vezető szerepét a fasizmus szétzúzásában, a szovjet harcosok és a szovjet nép tömeges hősiességét az arcvonalon és a hátországban.

Mint minden eddiginek, a 10. kötetnek is az egyik erőssége a jól áttekinthető táblázat- és jegyzetapparátus, a zömében új fotó- és térképanyag.

A 10. kötet szerzői és szerkesztői egyik fontos feladatuknak tekintették, hogy kellőképp elemezzék azt a katonai és politikai helyzetet, amely Európában az 1945-ös esztendő elejére, vagyis a döntő ütközetek kezdetére alakult ki. Ebből világosan kirajzolódik az alábbi kép. A szovjet fegyveres erők győzelmei nyomán a háborús vereség előtt álló fasiszta Németországnak az antifasiszta koalíció felbomlásában reménykedő vezetői igyekeztek elkerülni a feltétel nélküli kapitulációt, s ezért a háttérben tárgyalásokat kezdtek Nagy-Britanniával és az Amerikai Egyesült Államokkal egy különbékéről, ugyanakkor végső erőfeszítéseket tettek főerőiknek a szovjet—német arcvonalon való összpontosítására, és foggal-körömmel küzdöttek a szovjet hadsereg feltartóztatásáért. Ismert azonban, hogy a Hitler-ellenes koalíció ellentétei dacára a szövetségesek egységesek maradtak azon törekvésükben, hogy a fasiszta Németország csak feltétel nélkül adhatja meg magát. Ismert azonban az is — s ezt a kötet bő tényanyaggal bizonyítja —, hogy a hitleristák az európai háború befejező szakaszában a szovjet—német arcvonalon 169 (köztük 22 páncélos és 9 gépesített) hadosztállyal és 20 dandárral, a magyar alakulatokkal együtt 3,7 millió emberrel, 56 200 löveggel és aknavetővel, 8100 harckocsival és rohamlöveggel, 4100 repülőgéppel — vagyis közel kétszer annyi erővel rendelkeztek, mint a nyugati és az olasz arcvonalon. Ennélfogva 1945 elején továbbra is kétségtelen volt, hogy az európai háború befejező szakaszának döntő — azaz a Reich sorsát és az egész második világháború kimenetelét meghatározó — ütközetei a szovjet—német arcvonalon fognak kibontakozni.

A fentiek alapján tárgyalja és bizonyítja a kötet a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállásának azt a helyes elgondolását, hogy a szovjet—német arcvonal valamennyi hadászati irányában egyszerre lefolytatandó hatalmas támadó hadműveleteket tervezett és valósított

meg, a főcsapást a központi — a berlini — irányban mérve.

Az amerikai és az angol hadvezetés hadászati terveiről szólva a kötet rávilágít, hogy ezeket Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok uralkodó köreinek a politikai céljai határozták meg, s annak függvényében dolgozták ki őket, hogyan alakultak az események a szovjet—német arcvonalon. Ezért mindaddig, míg a szovjet hadsereg nem lépte át a Szovjetunió határait, a szövetségesek elhúzták a háborút, a másodrendű hadszíntereken folytattak korlátozott haditevékenységet, ám most az angol és az amerikai vezetők igyekeztek minden módon fokozni csapataik támadását keleten, Németország szíve irányába. Ismert azonban, hogy ezt a számítást hogyan húzta keresztül a németek támadása az Ardennekben, és hogyan segített bajba jutott szövetségesein a Szovjetunió az előrehozott 1945-ös januári támadással.

Ami a hitlerista hadvezetést illeti, az a legharcképesebb csapatait keleten összpontosítva, gyors ütemben készült a védelemre. Eközben azonban a fasiszta vezetés szarvas hibákat követett el a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállása szándékainak a megítélésében. Hitler és közvetlen környezete arra számított, hogy keleten a fő hadiesemények a szovjet—német arcvonal északi és déli szárnyán, s nem pedig a középen fognak kibontakozni.

Egy korlátozott terjedelmű ismertetőben sajnos nincs mód arra, hogy az európai háború befejező szakaszának a 10. kötetben tárgyalt nagy hadászati hadműveleteit — a visztula—oderait, a kelet-poroszországit, a budapestit, a bécsit, a berlinit és a prágait — akár csak krónikaszerűen is áttekintsük. Ezért inkább e hadászati műveletek sajátosságait igyekszünk megvilágítani.

Az egyik ilyen lényeges sajátosság — a kelet-poroszországi hadművelet kivételével — az volt, hogy a lefolytatás időtartama 23—30 nap között mozgott, ami a csapatok napi 25 kilométeres (a páncélos csapatoké 20—40 kilométeres) támadási ütemét jelentette. További sajátosságként említhetjük meg, hogy a harckocsihadseregeket rendszerint az összefegyvernemi seregtestek előtt jelentős távolságokra és tömegesen alkalmazták, ami a szovjet csapatok gyors ütemű támadásának a biztosítása mellett ugyanakkor megnehezítette az ellenség számára a tartalékokkal való manőverezést, s kedvező körülményeket teremtett az ellenséges csoportosítások részenkénti szétzúzásához.

1945-ben az ellenség bekerítésének és felszámolásának a módszerei igen változatosak voltak. Mégis a legjellemzőbb valamennyi hadműveletre az volt, hogy úgy kezdődtek, hogy erős csapásmérő csoportosításokkal egyszerre több irányban áttörték az ellenség védelmét. Ezután mély előrehatolással a szovjet csapatok több, egymáshoz csatlakozó terepszakaszon széttagolták és egymástól elszigetelték az ellenség arcvonalát. Ez lehetővé tette a támadás találkozó irányokban való kifejlesztését azzal a céllal, hogy a harcászati és a hadműveleti mélységben nagy hitlerista csapattömegeket kerítsenek be.

Az említett időszakban lefolytatott hadműveletek sajátosságaként említhetjük meg azt is, hogy a célok elérésében fontos szerepet játszottak a Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállásának a kezében levő hadászati tartalékok, ezek ügyes és hozzáértő összpontosítása és bevetése a legfontosabb irányokban és a döntő pillanatban. Ehhez kapcsolódik az is, hogy a szovjet hadvezetés művészien hajtotta végre a csapatok — egész frontok — hadműveleti-hadászati átcsoportosítását, amire a legszemléletesebb példa a 2. Belorusz Front Gdynia körzetéből történő átcsoportosítása az Odera alsó folyásához, a berlini hadművelet előtt.

A 10. kötet több fejezetben foglalkozik a Szovjetunió szövetségeseinek az európai háború befejező szakaszában a Nyugat-Európában és Olaszországban lefolytatott hadműveleteivel, atlanti-óceáni és földközi-tengeri tevékenységével. Ezzel kapcsolatban a szerzők rámutatnak az amerikai és az angol fegyveres erők hadművészetének azon sajátosságára, hogy e fegyveres erők hadvezetései igen nehezen tudták — a köztük levő ellentmondások és az ezek szülte bizalmatlanság miatt — kidolgozni a koalíciós hadászat egyeztetett terveit.

Általában vizsgálva a Hitler-ellenes koalíció országainak 1945-ös hadművészetét, a kötet szerzői rámutatnak: e hadművészet a koalíciós országok hadigazdasági potenciáljával és felhalmozott harci tapasztalataikkal szoros összefüggésben fejlődött. A szovjet, az amerikai és az angol fegyveres erőknek az európai háború befejező szakaszában végrehajtott hadászati támadó műveletei együttesen eredményezték a Wehrmacht teljes szétzúzását.

A 10. kötet záró részeiből világossá válik az olvasó előtt, hogy a szovjet fegyveres erők által a tárgyalt szakaszban aratott győzelmek jelentősége közel sem merült ki abban, hogy porrá zúzódott a náci hadigépezet és hogy befejeződött Európában a háború. A Szovjetunió győzelme hozta meg sok népnek a hitlerista

megszállás alóli felszabadulását, s adott lendületet az európai ellenállási mozgalom további szélesedéséhez.

Végül hangsúlyozni kell az ismertetett kötetnek a maga tárgyilagosságában és szigorúan tudományosan alátámasztott következtetéseiben testet öltő pártosságát és harcosságát. Az európai háború befejező szakaszának az eseményei ugyanis különös erővel vonzzák sok nyugati ország kutatóinak is az érdeklődését. Ez azért is természetes, mert ezekkel az eseményekkel szorosan összefüggnek a háború utáni Európa berendezkedésének legfontosabb problémái a nemzetközi kapcsolatok jellege, a világ erőviszonyainak a szocializmus javára történő eltolódása. És mivel e kutatók közül munkájukban sokan meghamisítják 1945 eseményeit, a krími és a potsdami konferencia határozatait, a szovjet fegyveres erők győzelmének a jelentőségét, éppen ezért igen értékes az elméletileg magas követelményeknek megfelelően és tudományosan összeállított 10. kötet objektív, az eseményekben való tájékozódáshoz biztos támaszt adó és a marxista történelemtudományt értékesen gazdagító anyaga.

Sörös Lajos

CSORBA CSABA

VÁRAK A HEGYALJÁN

(Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1980. 194. o.)

Tokaj, Szerencs, Ónod várainak történetét dolgozta fel a szerző rendkívül gazdag irodalomjegyzék közreadásával. A könyv érdeklődésre tarthat számot, hiszen a Hegyalja történelmünk során sokszor volt súlyos csaták színhelye. Erősségei közül Tokaj neve már az Árpád-korban ismert. A múltba kalauzoló feldolgozás végigkíséri az olvasót a táj hadtörténelmi vonatkozású eseményeinek színterén. Muhinál szenvedtek vereséget IV. Béla hadai, itt küzdöttek Bocskai, Bethlen, Thököly, Rákóczi csapatai. E harcok megvívásánál kulcsszerepet játszó három vár körül a 17. század során hajdútelepülések gyűrűje alakult ki. Az ország szabadságáért küzdő Rákócziaknak legfőbb segítői a „hajdúk" és a Hegyalja népe volt. E tájon küzdöttek Esze Tamás „mezítlábasai", akikről sajnos megfeledkezett a szerző, pedig emléküket számos históriás ének is őrzi.

A nagyon tömör, csaknem lexikális feldolgozást olvasmányosabbá tette volna néhány olyan esemény leírása, mely mentes a nevek és dátumok halmazától. Bátorkodtam ezt így megfogalmazni, annál is inkább, mert a könyv olvasása során néhány esetben zavaróan hatottak a számok és nevek. Hihetetlen, de van számos olyan oldal, ahol félszáznál több az adat. A 25. oldalon hetvenkettő személy-, illetve területnév, tizenegy dátum (évszám) plusz még egy térképvázlat kb. húsz településnévvel. Az ilyen adattömeg zavarja az események követését, hiszen nincs történés, amelyhez kötődne az olvasó emlékezete.

Az alig 150 oldalt kitevő szövegi részhez 531 irodalmi utalás készült, ami tudományos ismeretterjesztő műveknél szokatlan mennyiség.

Hogy hadtörténelmi feldolgozásoknál mennyire szükséges a térképgyűjteményekben történő kutatás, arra már több cikk és tanulmány bizonyító erővel felhívta a kutatók figyelmét. Ezt ismételten bizonyítandó: néhány — korábban nem publikált — váralaprajz, vagy egykori környéktérkép jobban gazdagította volna a Hegyalja bemutatását, mint a Balla György gyűjtéséből közölt vázlat, avagy „Míg János Zsigmond északon hadakozott a Dél-Tiszántúlon a törökök elfoglalták Gyulát" címmel bemutatott gyulai vár.

Igaz, amint a szerző írja, hogy Szerencs bencés apátságát a 16. század derekán erősíti meg és alakítja várrá Németi Ferenc, de nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az itt tárgyalt objektumtól D-re (alig 3 km) van egy földvár, mely az első katonai felmérés térképszelvényén jelkulcsi ábrázolással és „Alte Schanz oder Schl. Szerencs" kiegészítő felirattal fellelhető. Az itt végzett régészeti feltárások a földvár Árpád-kori eredetére utalnak. Megtévesztő a szerzőnek azon közlése, miszerint az „Árpád-hegyen" földvárra utaló nyomok láthatók.

E helyen a II. vh. előtt és alatt katonai gyakorlótér, valamint légvédelmi tüzelőállás volt, még ma is észlelhető nyomokkal. A tényleges földvárra fentebb utaltam.

A 123. oldalon ez olvasható: „A szerencsi vár feladata elsősorban az volt, hogy kényelmes lakóépületül szolgáljon..." Néhány sorral lejjebb olvashatjuk, hogy a külső bástyán ágyú, a fegyverházban ötven különféle puska, tizenegy kiságyú a hozzávaló golyókkal, a porházban puskapor, kanócok találhatók. Az 1784-ből eredő országleírás így rögzíti: „A három templom és az öreg várkastély szilárd építmény. Számszerű fölényben levő ellenség ellen, visszavonuló zászlóalj számára megfelelő védekezőhely. A gazdasági épületek is masszívak, kőfal veszi körül őket. Egy vagy több zászlóalj számára helyet biztosíthatnak, ahol azok tartani tudják magukat."

Nehezíti az események és várak történetének tanulmányozását, hogy rendszertelen az anyag felépítése. Tokaj, Ónod, vagy akár Szerencs ismertetésére nem folyamatosan, hanem helyenként csupán egy-két mondatos utalással került sor. Bizonyára szívesebben forgatnák az olvasók, ha pl. Tokaj váráról összefüggő leírást találnának, és nem keveredne Ónod, Szerencs történetével.

A formailag tetszetős könyvet tízezer példányban jelentette meg a kiadó. A jelentős számú forrásanyag közreadásával sokat nyernek mindazok, akik elmélyültebben kívánnak foglalkozni a kérdésekkel.

Csendes László

CSONKARÉTI KÁROLY

HADIHAJÓK A DUNÁN

(Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1980. 273. o.)

Régi adósságát törlesztette a marxista magyar hadtörténetírás, amikor — Csonkaréti Károly személyében — vállalkozott a dunai hadihajók, a dunai hadihajózás történetének a megírására. Ezidáig ha valaki e témakörben kívánt kutatni, adatokat keresni, legtöbbször Szentkláray Jenő: A dunai hajóhadak története (Bp. 1885) című könyvéhez nyúlt, esetleg Bornemissza Félix: Magyar hajóhadak a Dunán (Bp. 1928) című munkájához fordult segítségért. Ezeknek a könyveknek az elérhetősége, számos tekintetben elavultsága — forráskezelés, az utóbbi ötven-száz év történetének, adatainak a hiánya — szükségessé tették egy, könnyen hozzáférhető, sok esetben kézikönyvként is használható munka megjelentetését.

A korábbi ismeretek összefoglalását — Szentkláray, Bornemissza említett művei, valamint Dezsényi—Hernády: A magyar hajózás története (Bp. 1967) című munkája alapján — a XX. századi magyar dunai hadihajózás történetében meglevő „fehér folt" eltüntetésének a feladatát vállalta magára a szerző, amikor hozzákezdett munkája megírásához. A „fehér folt"-ok megszüntetése mindig is szép és elismerést érdemlő dolog, hiszen arra, aki ezt vállalja, az úttörő nehéz és felelősségteljes feladata hárul. Ilyen feladatra vállalkozott Csonkaréti Károly, aki korábban már publikált kisebb-nagyobb közleményeket e témából. Jelenlegi munkája egy hosszabb, lezártnak még nem tekinthető kutatómunka eredménye.

Csonkaréti Károly könyve, a címben foglaltaktól kissé eltérve, elsősorban a dunai hadihajózás történetének *magyar* vonatkozásait, pontosabban a *magyar* dunai hadihajózás történetét mutatja be. A szerző gyakorlatilag a XI. századtól egészen 1945-ig próbál átfogó képet adni a magyar dunai hadihajózásról, a dunai hadihajók változó szerepéről, jelentőségéről.

A bevezetőben rövid áttekintést kapunk a Római Birodalom Pannónia tartományának a hajózási életéről, amely a dunai hajózás előfutárának tekinthető, ha nem is kapcsolódik kimondottan a magyar hajózáshoz.

A magyar koraközépkor dunai hadihajóiról, a hajózásról nem sokat tud velünk közölni a szerző. Ez elsősorban nem az ő hibája, hiszen jól tudjuk, hogy az erre

a korszakra vonatkozó források, feldolgozások úgyszólván „hiányosak". Természetesen felvetődik a kérdés, volt-e egyáltalán, ha igen, milyen szintű és jelentőségű dunai „hadihajózás" a XI—XIII. században a Dunán. Erre a kérdésre azt válaszolhatjuk — volt, és kb. ez minden, amit tudunk róla. Csonkaréti Károly megpróbálkozott bővebb választ adni, több eredményt felmutatni, mint az előbbi tömör megállapítás. A korábban említett okok miatt kevés sikerrel.

Jóval több és részletesebb adatot szolgáltat munkája a XIV—XVII. századra vonatkozóan — ekkorra már igazi hadihajózás alakult ki a Dunán. Hunyadi János, majd Hunyadi Mátyás flottáját már egész részletesen írja le, a hajókat, a különböző — legtöbbször a török ellen vívott — dunai csatákat éppúgy, mint az állandóvá váló vízikatonaságot: a naszádosokat, sajkásokat egyaránt. E „hajós népek" szerepét, létszámuk alakulását, jelentőségük váltakozását egészen a XVIII. század végéig követi nyomon, elsősorban Szentkláray fentebb jelzett műve alapján.

Jelentős helyet igyekszik szorítani könyvében a szerző a Rákóczi-szabadságharc dunai eseményeinek is. Ezekkel megint az a baj, amit a koraközépkorral kapcsolatban már jeleztem, nem igen van miről írni. Sokkal több a lehetőség — meg is ragadja a szerző — az Osztrák—Magyar Monarchia dunai flottillája kialakulásának a felvázolására. Egészen az I. világháború végéig követhetjük nyomon a monitorok, a naszádok tevékenységét, felszerelésük, számuk, szerepük alakulását. A könyv e része már szinte óráról órára követi az eseményeket, a harcok alakulását. Ez többek között annak is köszönhető, hogy a szerző itt elsősorban a rendelkezésére álló levéltári források alapján dolgozott, továbbá az erre az időszakra vonatkozó irodalom is bővebb, részletesebb.

Nem marad ki természetesen a Magyar Tanácsköztársaság Vörös Flottillájának a története sem, látszik, hogy Csonkaréti Károly sok időt és energiát áldozott az adatok összegyűjtésére.

A könyv legjelentősebb része — mind tartalmát, mind terjedelmét tekintve — az ellenforradalmi korszak időszaka. Ez az a rész, amely leginkább „fehér folt" volt a magyar dunai hadihajózás történetében. Történtek korábban kísérletek ezeknek az éveknek a felderítésére, de átfogó, részletes feldolgozás még nem készült ezidáig. Csonkaréti Károly a Hadtörténelmi Levéltárnak a Folyamőrségre, a Folyami Erőkre vonatkozó iratanyagát jelentős mélységekig feltárta és felhasználta könyve megírásakor. Végigköveti a folyamőrség történetét a megszervezésétől kezdve egészen 1945-ig. Részletes képet rajzol a technikai eszközökről, a felkészültségről, a létszámviszonyokról. Nem hagyja figyelmen kívül a különböző szervezeti változásokat, anyagi-technikai fejlesztéseket sem. Érdemes lett volna részletesebben foglalkoznia a Folyami Erők 1944 márciusa és 1944 októbere közötti szereplésével. (Hasznára vált volna a könyvnek, ha korábbi, e korszakra vonatkozó publikációit jobban beleépítette volna ebbe a részbe.)

Összességében megállapíthatjuk, hogy a szerző a maga elé kitűzött célt: „..., hogy felkeltse az érdeklődést a hajdani — és nem is olyan régi — magyar vízi haderők tevékenysége, múltja, hadi-műszaki története iránt, kiemelve, hogy az adott korban a dunai hadihajósok milyen haditechnikai felszereltséggel és hogyan harcoltak. A hangsúly a hajók ismertetésén van. Vizsgálódásunk tárgya elsősorban a magyar dunai hadihajózás, amelyben a történelmi körülményeknek megfelelően helyet kell adnunk annak a korszaknak is, amikor a hadihajók a magyar Dunán, magyar legénységgel a fedélzetükön, Magyarország védelmében, de a Habsburg-uralkodók lobogója alatt vívták harcaikat" — *elérte*. Természetesen nem mondhatjuk azt, hogy e munka hibátlanra sikerült, de azt sem, hogy nem tarthat számot érdeklődésre.

Talán hasznos lett volna, ha a könyv írója még fokozottabban él a levéltári források használatának a lehetőségével. Az 1919—1945 közötti időszak megírásához pl. felhasználhatta volna a M. kir. Belügyminisztérium VI. d. osztályának a fennmaradt iratanyagát is. Feltehetőleg számos érdekes adat került volna még elő, amelyek még növelhették volna a munka értékét.

Néhány apró név és rendfokozati tévedést kissé nagyobb figyelemmel el lehetett volna kerülni, ugyanúgy, mint a stilárisan kissé zavaró „lóhalálában evezték", „a hajók meneteltek" kifejezések használatát.

A kötet érdemei közé sorolhatjuk — a korábban már említett hiánypótló, kézikönyv szerepén kívül — a jó illusztráltságot, valamint a számos függeléket, táblázatot, amelyekből elsősorban az egyes hadihajótípusok részletes adatait ismerhetjük meg és lehetőségünk nyílik a különböző típusok összehasonlítására, a változások figyelemmel kísérésére.

A szerző és a kiadó is említést tett arról, hogy a kötetnek folytatása lesz,

amelyből a szovjet Dunai Flottilla II. világháborús — Magyarország felszabadításáért vívott — harcait és a Magyar Néphadsereg Dunai Flottillájának a történetét ismerhetjük meg. Reméljük, hamarosan kézbe vehetjük az új köteteket is.

Szakály Sándor

PÁVEL LUKNYICKIJ

MAGYAR NAPLÓ

1944 november—1945 április

(Kossuth Könyvkiadó—Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1980. 238. o.)

Az utóbbi néhány évben megnövekedett közel és régmúlt történelmünk iránt az érdeklődés. A nagyközönség történelmi érdeklődésének, igényeinek a kielégítését elsősorban nem a tudományos szakmunkáktól, hanem a „népszerű történelem" kategóriába sorolható könyvektől várja. A kiadók igyekeznek lépést tartani ezekkel az igényekkel és sorra jelentetik meg a hazánk történelmével foglalkozó, vagy annak csak egyes kérdéseit érintő munkákat.

Jelentős helyet foglalnak el e könyvek sorában a különböző emlékiratok, visszaemlékezések. Ezek között legnagyobb számban a II. világháborúval foglalkozó kiadványokkal találkozunk. Ide tartozik Pável Luknyickij visszaemlékezéskötete is.

Luknyickij kapitány mint a TASZSZ szovjet hírügynökség haditudósítója vett részt a Magyarországért vívott felszabadító harcokban 1944 novembere és 1945 áprilisa között. Mire hazánk földjére lépett, már sok száz kilométer és négy háborús év volt mögötte. Átélte és végigküzdötte a leningrádi blokádot és számos más sikeres csatát. Könyve a felszabadító harcok történészek által eddig még kevésbé ismert apró eseményeinek személyes élményeken keresztül történő bemutatása. A szerző által elbeszélt esetek középpontjában mindig az ember áll, ily módon a könyv a különböző emberekkel folytatott beszélgetések füzérének is tekinthető. E beszélgetésekből képet kapunk az 1944—1945-ös időszak Magyarországának erkölcsi, politikai arculatáról, a korabeli viszonyokról. Megszólalnak a könyv lapjain szovjet tábornokok és tisztek, közkatonák, Budapest lakosai (a könyv jelentős része a budapesti harcok eseményeit tárgyalja), egy, a csodával határos módon megmenekült szovjet repülős katona, aki több száz méter magasból ejtőernyő nélkül szinte sértetlenül ért földet, hadifogoly magyar katonatisztek, akik közül nem egy a háború értelmetlenségét, kilátástalanságát felismerve, önként adta meg magát a szovjet csapatoknak.

Luknyickij sokat foglalkozik könyvében a szovjet hadsereg tagjainak és a magyar polgári lakosságnak a kapcsolatával, a kezdetben megnyilvánuló kölcsönös bizalmatlansággal éppúgy, mint a később kialakuló barátságokkal. Talán ezek azok a részek, amelyek a legérdekesebbek az egész munkában. A szerző többek között részletesen leírja találkozását egy fiatal magyar értelmiségi nővel, akivel — a nő legnagyobb meglepetésére — francia nyelven folytatott beszélgetései során számos érdekes, igencsak meglepő információt kapott a magyar viszonyokról.

Luknyickij, aki Budapest ostromát szinte végig az első vonalban élte át, a szemtanú hitelességével és őszinteségével ad képet a harcok nehéz és rendkívül véres eseményeiről. A harcok eseményeit, apró, már-már a feledés homályába merült mozzanatait eleveníti fel, köztük számos hőstettnek is emléket állítva ezzel. Az egyik ilyen esetről így ír: „Amikor a harc a városközponthoz közeledett, a teherpályaudvar körzetében egy tüzérezred parancsnoka azt a feladatot tűzte az üteg elé, hogy a vasúti töltésen átkelve a másik oldalról nyújtson tűztámogatást a támadó gyalogságnak. A töltés széles volt, több sínpár haladt át rajta. Az egyetlen átjáró ezen a németek által megerősített töltésen egy alagút volt. De erre az alagútra az ellenség három géppuskája tüzelt, továbbá egy löveg, közvetlen irányzással. A feladat teljesíthetetlennek látszott. A szovjet katonák azonban nem ismernek teljesíthetetlen feladatot, s a fiatal ütegparancsnok elhatározta, hogy

villámgyorsan át kell jutnia egy fogatolt löveggel az alagúton, elhallgattatva az ellenség tüzelőállásait. Olyan valakit keresett hát a hozzá beosztott emberek között, aki képes bármely pillanatban a halálba indulni. Nem kellett sokáig keresnie. Alighogy a parancsot kiadta, máris jelentkezett a löveg parancsnoka, Muravjov szakaszvezető, komszomolista.

Muravjov a lovakat vágtára fogva olyan hirtelen és gyorsan ugratott át az alagúton, hogy az ellenség hiába lőtt rá, nem tudta eltalálni. A lövések hatósugarából kikerülve, Muravjov az ellenséges löveg mellé került, s mielőtt az ágyút a németek őfelé fordíthatták volna, kapásból tüzelve már az első lövésekkel megsemmisítette azt és a három ellenséges géppuskát. Muravjov tehát egy csapásra megszerezte az alagutat az üteg többi lövege számára. Ezek vágtában robogtak át az alagúton, s tüzet nyitva a rajtaütéssel megzavart ellenségre, lehetővé tették, hogy lövészeink villámgyors rohammal elfoglalják a töltést."

A szerző munkájában nem törekszik teljességre, nem kívánt történelmet írni. Ezt maga is megjegyezte könyve előszavában: „E könyvvel nem tűztem magam elé azt a feladatot, hogy teljes és kimerítő leírást adjak a Magyarországon 1944—1945-ben lezajlott harci eseményekről. Csupán arról írok, amit akkoriban magam láttam vagy megtudtam, amit éreztem és amit gondoltam." Elnézhetünk tehát neki néhány apró pontatlanságot, tévedést, amit — úgy vélem — a kötet szerkesztője valamilyen formában jelezhetett, korrigálhatott volna.

Ezek az apró tévedések, hibák a könyv értékét nem befolyásolják, Luknyickij a nagyközönség számára olvasmányos, a háborút emberközelből bemutató naplót írt, amely reális képet kíván adni a magyarországi, ezen belül a budapesti felszabadító harcok kevésbé ismert részleteiről, a front mögötti eseményekről. A könyv tartalmát, feldolgozási módját tekintve — számos korabeli felvétel illusztrálja a kötetet — elsősorban a fiatal olvasók körében tarthat számot érdeklődésre, feltehetőleg a kiadók is nekik szánták, ajánlották.

Szakály Sándor

ARNO BORST

DAS RITTERTUM IM MITTELALTER

Wege der Forschung, Band CCCIL.

(Wissenschaftliche Buchgemeinschaft, Darmstadt, 1976. 501. o.)

A középkori európai lovagság történetéről megfelelő korszerű monográfia mindezideig nem készült. Sokan e kötet szerkesztőjétől várták — a „Saeculum" c. folyóirat 1959. évfolyamában megjelent kiváló tanulmánya alapján —, hogy a hiányzó monggráfiát meg fogja írni, de ez sajnos nem történt meg. A hiányzó monográfiát a jelen könyv természetesen nem pótolja, de kétségtelenül nagyon hasznos és érdekes *tanulmánygyűjtemény.*

A bevezetőben a szerkesztő jól áttekinthető kutatástörténeti összefoglalást közöl. A lovagság történetének kutatása a 17. században kezdődött, mikor a francia nemesség alulmaradt az abszolút monarchiával szemben, s saját múltjának feltárásában — és dicsőítésében — keresett kárpótlást. Az úttörő *Du Cange,* a nemesi származású jogász. Vele kezdődik a lovagság kutatóinak hosszú sora, kik között még hosszú ideig érvényesül — a konkrét történettudományi kutatások mellett — a dicsőítés, az idealizálás igénye. A francia „idealista lovagi filológia" csúcsteljesítménye *L. Gautier* 1884-ben megjelent, szépen megírt, s még szebben illusztrált kötete, melyben a 12. századvégi francia viszonyokból kiindulva — kizárólag irodalmi források alapján — egy vallásos és hazafias francia lovag „ideáltipikus" életrajzát írta meg. Reálisabb eredményekhez vezetett a 19. századi német jogtörténeti kutatás *(G. Waitz, H. Brunner),* majd a századfordulón a francia *P. Guilhiermoz* ma is használható munkája

1920 után a lovagság addig főként irodalom- és jogtörténeti kutatásának ad új lendületet és perspektívát a kiváló holland szellemtörténész, *J. Huizinga.* Újabb s minden eddiginél termékenyebb korszakot indít *M. Bloch,* az Annales-iskola

megalapítója munkássága. Huizingáénál is szélesebb a perspektívája — az európai lovagsággal rokon távoli (így japán) intézményekre is felhívja a figyelmet. *Bloch* nyomán, az ő modelljét tágítva foglalkozott a lovagsággal *F. L. Ganshof*, O. Brunner, G. Fasoli, A. Borst, C. G. *Mor*, *J. M. Winter* és mások. Új kutatási korszakot — a Bloch-korszak végét — jelenti *G. Duby* működése, a német kutatók közül *J. Fleckenstein*, *J. Johrendt*, *K. Bosl* stb. kutatásai.

A szerkesztő a kötetben a „lovagságkutatás" különböző korszakaiból válogat össze tanulmányokat. *J. Huizinga* 1921-ben megjelent munkájával kezdi, mely a 14—15. századi lovagi eszme politikai és katonai jelentőségével foglalkozik. E korban a lovagi eszme az egyetlen hatékony politikai eszme Nyugat-Európában. A hadviselésre a kései lovagi eszmék általában kártékonyan hatottak — kivéve a háborúk kegyetlenségét mérsékelő hadijogot. Hangsúlyozza a lovagi eszmény társadalmi értékeit: a középkor vad és szenvedélyes embereit csak ilyen magas — teljesen el nem érhető — ideálokkal lehetett fékezni

A lovagi ideál különböző típusait vizsgálja 1935-ben megjelent tanulmányában *S. Painter*. Megállapítja, hogy az egyes lovagi ideálok nem azonos eredetűek. Három fő típust különböztet meg: a „feudális", a „vallásos" és a „romantikus" lovagot. Ezek közül az első típust maguk a lovagok alakították ki — lényegében a „tökéletes vazallus" kissé megváltoztatott kiadása. Ideális „feudális" lovag a valóságban is elképzelhető. A másik két típust a lovagságon kívülálló két „pressure group": az egyház és a nők igyekeztek megvalósítani — több-kevesebb sikerrel. Painter szerint kétséges, hogy létezett-e tökéletes keresztény lovag, s egészen biztos, hogy egy Lancelot-szerű tökéletes nőtisztelő romantikus lovag sohasem létezett.

C. Erdmann a vallásos lovagi eszme kialakulását vizsgálja (1935) az első keresztes háború előtt és alatt. Rendkívül érdekes fejtegetései közül különösen figyelemreméltó a keresztes háború eszméje fokozatos elterjedésének vizsgálata. Franciaországban a keresztes háború eszméje termékeny talajra talál — az első keresztes háborút lényegében a francia lovagság vívja — ugyanakkor a német lovagságot az első keresztes háború még nem érdekelte; német földön az átvonuló kereszteseket bolondoknak tartották és kinevették. A második keresztes háborúban — közel fél évszázad múlva — már a németek is részt vettek

D. Sandberger az angol lovagság speciális jegyeit veszi vizsgálat alá (1937). Angliában a normann hódítók által átplántált lovagság később terjed el, mint Franciaországban: a lovagi forma csak a 12. század utolsó tizedében terjed el, s a 13. század végén, meg a 14. században virágzik, a perdöntő párviadal pedig a 14. században újra általános angol földön. Részletesen elemzi a lovaggá avatás angliai szertartásait, s megállapítja, hogy azok jobban hasonlítanak a megfelelő francia szertartásokhoz, mint a német lovaggá avatási szertartások. Érdekes megjegyeznünk, hogy a lovaggá ütés eleinte Európa-szerte egy kiadós pofon, vagy inkább nyakoncsapás (alapa militaris), s csak később finomodik kardlappal való érintéssé.

E. Otto szintén 1937-ben megjelent tanulmánya a korábban lefelé „nyitott" német lovagság „lezárásával" foglalkozik. Szerinte Barbarossa Frigyes 1186-os törvénye még nem zárja le a lovagságot. Ezzel csak megindul az elzárkózási folyamat, mely a 13 század közepére fejeződik be. Ettől fogva csak lovagi származású személyt lehet lovaggá avatni.

F. L. Ganshof a kiváló belga középkorkutató 1947-ben írt „Mi a lovagság?" c. tanulmányában rövid összefoglalást ad a nyugat-európai lovagság történetéről és lényeges vonásairól. Kis terjedelme ellenére igen gazdag tartalmú, igen sok szempontból vizsgálja témáját, s a mai napig az egyik leghasználhatóbb, legáttekinthetőbb írás a lovagságról.

O. Brunner és *H. Kuhn* tanulmányai (1949 és 1952) az udvari lovagi kultúrát, s a lovagi költészet társadalmi vonatkozásait vizsgálják.

A lovagság történetét igyekszik összefoglalni *G. Fasoli* is 1958-ban megjelent munkájában. Az olasz szerzőnő természetesen az itáliai viszonyokra is kitér, s megállapítja, hogy az itáliai lovagságot kevéssé ismerjük, mert a kor történelmi forrásai nem a lovagvilágban íródtak, hanem kolostorokban és városokban. A városias, sűrűn lakott Itáliában kevés hely volt kalandkereső lovagok számára, az itáliai feudalizmus gyorsan válik városi és polgári jellegűvé.

A lovagságról mindeddig kötetünk szerkesztője, *A. Borst* írta a legtöbbet mondó, legmagvasabb tanulmányt. A lovagi eszmét, s a lovagi realitásokat egységben igyekszik szemlélni. A tanulmány igen gazdag tartalmát ismertetni e helyen nem áll módunkban, meg kell elégednünk annyival, hogy főként négy témával foglalkozik: 1. A lovagság gyökerei a 12. század előtt, 2. Az alsóbb nemesség a 12. században és a 13. század elején, 3. A lovagi eszmény ugyanebben a korban, mely

a lovagság virágkora, 4. A lovagság eszméje és valósága. A lovagságról e tanulmány megjelenése óta is sok fontosat és érdekeset írtak (e tanulmányok egy részét a jelen kötetből is megismerhetjük), de úgy véljük, hogy a hiányolt lovagságmonográfia megírására legalábbis az egyik legalkalmasabb historikus még mindig A. Borst lehetne.

A következő, 1964-ben megjelent tanulmány szerzője: C. G. *Mor* igen sok érdekeset közöl a kora- és későközépkori lovagokról, a kóbor, az udvari, a városi lovagokról, a lovagrendekről, a lovagság keletkezési korának kérdéséről, tanulmányának szerkezete azonban nem olyan világos, mint pl. Ganshof, vagy Borst tanulmányáé.

J. Bumke a lovagság társadalomtörténetének egyik döntő kérdésével, a lovagság és a nemesség viszonyával foglalkozik. A „lovag" (miles, Ritter, chevalier) fogalma eredetileg alacsony helyzetű, szolgáló harcost jelöl, gyakran (különösen Németországban) nem szabad eredetűt. A fogalom fokozatosan megy át előkelőbb személyekre, ha katonai kiválóságukat akarják kifejezni. Végül a nagyurak is lovagnak nevezik magukat, sőt az uralkodók is (Barbarossa Frigyes, Oroszlánszívű Richárd, I. Miksa). A közös elnevezés ellenére az előkelő nemes lovagok, s a szolgáló lovagok közötti különbség sohasem szűnt meg.

E. Köhler szerint (1966) a trubadúrlíra a felemelkedő alsóbb nemesség terméke, annak igényeit ötvözi ideológiává, s ez az ideológia az egész nemesség ideológiájává válik

A kötet hadtörténeti szempontból legérdekesebb része, *R. Wohlfeil* 1966-ban megjelent tanulmánya, a középkori lovag a 16—17. századi zsoldosvezér, és a 19—20. századi katonatiszt között von párhuzamot. Vitatkozik azzal a német és NSZK-beli történeti irodalomban elterjedt nézettel, hogy a régi hadsereg német tisztje, vagy legalábbis annak porosz prototípusa a lovagságból eredne, vagy a lovag és a zsoldosvezér szintézise lenne. Az újkori katonatiszt nem a lovagságban gyökerezik, hanem az újkori „Machtstaat" produktuma. Technikai-funkcionális elődje a 16—17. századi zsoldosvezér, de ettől csak a külső formákat veszi át, belső struktúráját az abszolút monarchia formálja ki, a német tiszt esetében I. Frigyes Vilmos és Nagy Frigyes idejében.

Napjaink egyik legkiválóbb medievistája, a francia G. *Duby*, 1968-ban megjelent dolgozatában a lovagság eredetét fejtegeti. Franciaországban a 10. század végén a „miles" szó kezdi kiszorítani a társadalmi vezető réteget jelentő többi szavakat, s a nemesség eszméje azonossá válik a lovagság eszméjével. Franciaországon kívül ez nagyjából így van Itáliában, Angliában és Spanyolországban is, de nincs így Németországban, ott a lovagság és a nemesség fogalmát nem keverik össze. Franciaországban és Burgundiában a központi hatalom megszűnése, a független kasztellániák rendszere, s a Treuga Dei mozgalom tette lehetővé a lovasság és nemesség azonosulását. Németországban és Lotharingiában viszont a 12. századig megmaradtak a régi karoling és királyi struktúrák, a lovagság és vérségi nemesség közötti megkülönböztetés.

J. M. van Winter tanulmányában (1971) azt igyekszik bebizonyítani, hogy a középkori lovagság minden olyan kritériumnak megfelel, melyek G. Gurvitch francia szociológus szerint a „classe sociale" fogalom feltételei, tehát Gurvitch nézetével ellentétben a lovagság „classe sociale"-nak mondható.

J. Fleckenstein Barbarossa Frigyes és a lovagság viszonyát elemzi az 1184-es és 1188-as mainzi „Hoftag"-ok jelentőségét vizsgálva (1972). E két ünnep Barbarossa Frigyes és a német lovagság története csúcspontjának nevezhető. Frigyes volt az első császár, kinek udvara lovagi jellegű volt, a német lovagság központjává vált, s benne udvari-lovagi társadalom formálódott ki.

J. Johrendt a 11. századi németországi lovagságra vonatkozó forrásokat vizsgálja, elsősorban a „miles" szó előfordulása érdekli (mint G. Dubyt), s az ebből levonható következtetések. A 11. században a németországi „miles"-ek még nyitott társadalmi réteg, mely útban volt ugyan a renddé szilárdulás felé, de ez később következett be német, mint francia földön. A 11. században a francia és német társadalmi viszonyok között e téren alig van különbség. Mindenesetre kisebb, mint Duby véli.

A kötetet a szerkesztő által összeállított, válogatott, de igen bőséges (45 oldalas) bibliográfia egészíti ki.

A lovagságról szóló korszerű monográfia tehát még várat magára. Természetes, hogy — mint említettük — minden kiválósága ellenére nem pótolja a jelen kötet, melyben legfeljebb azt kifogásolhatjuk, hogy nem szerepel benne tanulmány a „peremterületek" (Spanyolország, Skandinávia, Lengyelország, Csehország, Magyarország) lovagságáról. A kötet tanulmányai azonban azt mutatják, hogy a lovagság ma a középkorkutatók kedvelt témája, s előbb-utóbb lesz valaki, aki megírja a hiányolt monográfiát.

Borosy András

MONUMENTA CARTOGRAFICA

Budavár erődítésének térképe, 1749

(Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1980.)

A kiadvány mottójának is tekinthetjük az ismertetőben olvasható alábbi megfogalmazást:

„A régi térképek válogatásánál az a meggondolás vezérelt bennünket, hogy a megjelenő szelvények a térképtörténettel és hadtörténettel elmélyültebben foglalkozókon túl, a honismeret iránt érdeklődőknek is segítséget nyújtsunk."

Napjainkban jelentette meg a Zrínyi Katonai Kiadó „Monumenta Cartografica" összefoglaló címmel Budavár erődítése térképének hasonmás változatát, helytörténeti ismertetővel. (A térkép címe: „Plan de la Fortresse de Buda". Készítője: François Langer, méretaránya: 1 : 1728, a készítés ideje: 1749. Az eredeti kéziratos térkép a Hadtörténelmi Intézet Térképtárában található G. I. h. 67/1. sz. jelzett alatt.)

Budavár erődítési térképének készítője a francia származású François Langer. Tudományos igényességgel készített kéziratos térképe először kerül sokszorosított változatban az érdeklődők kezébe. A szép kivitelezésű térkép bepillantást nyújt a XVIII. században folyó földmérői-mérnöki munkába. A térképhez számutalós magyarázat is tartozik, ami segíti az olvasót a helyszín pontosításában. A kor szokásainak megfelelően a térképet sarokdísz teszi gazdagabbá, igaz, ez itt is csak kiegészítő szerepet tölt be, de megtalálhatók rajta korabeli fegyverek, térképészeti eszközök, ruházat stb. ábrái.

Nem maradhat említés nélkül a térkép felső szegélyen látható tájolási jel rajzi finomsága, az aránymérték, a várfalak plasztikus ábrázolása.

A számutalós magyarázatban, amely 1-től 67-ig terjed, többek között ilyen utalások találhatók: 1—6-ig laktanya, 13. Lőporraktár, 16. Vízemelő torony, 23. Szemináriumi épület, 26. Katonai kórház, 36. Pesttel szemben akadállyal szolgáló árok, 37. Futóárok, 54. Várba való vízemelőtorony a vár számára, 61. Föld alatti összeköttetés a víztoronnyal, 63. Térparancsnok kertje, 67. Kijáratok stb.

A térképen nincsenek számozva a polgári épületek, azokat tömbösített formában jelzi a térkép készítője.

Kár, hogy a térképi jelmagyarázat fordítására a szerkesztő nem fektetett súlyt, pedig azok ismerete nagyban gazdagította volna az egyébként tömör eseményleírást.

Örvendetes lenne, ha ezt a hasznos kezdeményezést a Kiadó tovább folytatná és megismertetné az érdeklődőket a hazánkról készült térképalkotások nagyszerűségével, hozzájárulna térképkultúránk szélesebb körű megismertetéséhez.

Elismerés illeti a Magyar Néphadsereg Térképészeti Intézetének munkatársait, akik a kiadvány sokszorosításával színvonalas munkát végeztek.

Elismeréssel kell szólni a vártérkép térképtörténész szemével történt kiválasztásáról, valamint a kortörténetet ismertető tanulmányról.

N. Ipoly Márta

BIBLIOGRÁFIA

AZ 1978. ÉVI MAGYARORSZÁGON MEGJELENT HADTÖRTÉNELMI IRODALOM BIBLIOGRÁFIÁJA

II. RÉSZ

Magyar internacionalisták a Szovjetunióban

Agalakov, V. T.: Magyar internacionalisták harca a szovjethatalomért Kelet-Szibériában (1917—1920). (Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. Bp. Kossuth K. 1978.) 105—120. p.

Avdeeva, N. A.: Magyar internacionalisták a Távol-keleti Köztársaság megszilárdításáért és függetlenségéért vívott harcban (1920 április—1922 november.) (Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. Bp. Kossuth K. 1978.) 69—88. p.

Csugunov, M. I.: Adalékok a Kun Béla vezette tomszki internacionalista csoport történetéhez. (Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. Bp. Kossuth K. 1978.) 133—147. p.

Gerencsér Miklós: Csillagos szülőföldem. (Győr-Sopron megyei internacionalisták, 1917—1922.) — Népszabadság, 1978. 101. sz. 4. p.

Gerencsér Miklós: Egy a százezerből. Bakon Sándor, az egykori Vörös Gárda ezredparancsnoka. — Népszabadság, 1978. 263. sz. 11. p.

Györkei Jenő: Magyar gázló. (Magyar internacionalisták: Omaszta Richárd, Ember Lajos.) — ISz, 1978. 21. sz. 2—4. p.

H[alász] A[ndrás]: Nagy idők tanúi. Gavró Lajos. — Határőr, 1978. 8. sz. 11. p.

Haptaev, P. T.: Magyar internacionalisták a szovjethatalom megteremtéséért burját földön vívott harcokban. (Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. Bp. Kossuth K. 1978.) 121—132. p.

Internacionalisták. [I. Sz. Sztrelbickij ny. altábornagy emlékezése Farkas István lovas századparancsnokra.] — Munkásőr, 1978. 2. sz. 2. p.

Józsa Antal: Ki volt Kapitány Gyula? [Stromfeld Aurél pályatársa, az oroszországi polgárháború hőse.] — História, 1978. 36—37. p.

Karpenko, Z. G.: Magyar internacionalisták a szovjethatalom megteremtéséért és megszilárdításáért vívott harcban a kuznyecki szénmedencében. (Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. Bp. Kossuth K. 1978.) 148—157. p.

Klepko, V.: Az internacionalista sorsa. (Grieger János, 1886—1926.) — Szovjet Irodalom, 1978. 11. sz. 174—179. p.

Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. A Magyar—Szovjet Történész Vegyes Bizottság tudományos ülésszaka. Irkutszk, Habarovszk, Novoszibirszk. 1976. szeptember 4—16. (Főszerk. Pach Zsigmond Pál, A. P. Okladnikov. [Kiad. a.] MSZMP KB Párttörténeti Intézete, az MTA Történettudományi Intézete, a Magyar Hadtörténelmi Intézet. Bp.) Kossuth K. 1978. 398 p.
Bibliogr. a jegyzetekben.

Mándi Árpád: Szabályzatok — történelmi dokumentumok. [Magyar nyelvű szabályzatok a Bakui Felsőbb Vörös Parancsnoki Tanfolyam kiadásában, 1920—1921.] — Hsz, 1978. 5. sz. 8—14. p.

Milei György: Magyarok a Vörös Hadseregben. — Népszabadság, 1978. 45. sz. 4—5. p.

Muhacsov, B. I.: Az osztrák—magyar internacionalisták részvétele a szovjethatalomért vívott harcban a Távol-Keleten (1917—1922.) (Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. Bp. Kossuth K. 1978.) 56—68. p.

Poznanszkij, V. Sz.: A tungiri internacionalista osztag hőstette. (Magyar in-

ternacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. Bp. Kossuth K. 1978.) 158—173. p.

Seresevszkij, B. M.: A magyar internacionalisták részvétele a szovjethatalomért vívott harcban Szibériában és a Távol-Keleten (1917—1922.) című téma tanulmányozásának néhány időszerű kérdéséről. (Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. Bp. Kossuth K. 1978. 286—297. p.

Szabó Zsigmond: Ideiglenes laktanya a darnyicai kolostorban. (Vasváry János internacionalista.) — Lobogó, 1978. 40. sz. 15—16. p.

Varga Viktória: Rekviem egy öreg harcosért. (Gy. Szabó János internacionalista.) — Pártélet, 1978. 7. sz. 88—90. p.

A Vörös Hadsereg szolgálati szabályzata a magyar internacionalisták számára. (1920—1921.) Harcászati (harctéri) szabályzat. — Helyőrségi szolgálati és fegyelmi szabályzat. — Gyalogsági gyakorlati szabályzat. (Szerk. és ford. Kapitány Gyula.) [Hasonmás kiadást] (sajtó alá rend. Györkei Jenő. Utószó: Fegyverbarátságunk gyökerei. — Korni beevogo szodruzsesztva. [Írta:] Kárpáti Ferenc.) Bp. HM. 1978. 201 p.

Magyarország hadtörténelme 1919—1939

Domokos József: Két per egy kötetben. [Visszaemlékezés Bajcsy-Zsilinszky Endre két perére.] Bp. Magvető, (1978.) 437 p.
(Tények és tanúk.)

Erdődi Gyula: Adalékok Komló szerb megszállás alatti történetéhez. (Részletek egy törvényszéki per vallomásaiból.) — Baranyai Művelődés, 1978. 4. sz. 170—174. p

Fogarassy László: Maderspach Viktor felkelőparancsnok emlékiratai, 1921. 1—2. r. — Soproni Szemle, 1978. 3. sz. 225—243., 4. sz. 321—340. p.

Fogarassy László: A Prónay—Ranzenberger pör (1930—1932.) [Adatok a nyugat-magyarországi felkelésről, a Lajtabánság emlékéremről.] — Soproni Szemle, 1978. 1. sz. 23—39. p.

Gergely Ernő—*Schönwald* Pál: A Somogyi—Bacsó gyilkosság. (Bp Kossuth K. 1978.) 207 p. 4 t.
(Népszerű történelem.)

Gergely Ferenc: A katolikus egyház és a leventeintézmény (1939—1944.) — Világosság, 1978. 10. sz. 648—656. p.

A haladó egyetemi ifjúság mozgalmai Magyarországon. 1918—1945. (Főszerk. Vass Henrik, Szerk. Szabó Ágnes. Bp.) Kossuth K. 1978. 397 p.

Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig. ([Visszaemlékezés.] Bp. Magvető, (1978.) 826 p
(Tények és tanúk.)

Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom 1936—1945. (6. kiad.) Bp. Magvető, (1978.) 557 p.
(Tények és tanúk.)

Nagy Zsuzsa, L.: Magyar határviták a békekonferencián 1919-ben. — TSz, 1978. 3—4. sz. 441—457. p.

Pacsay Vilmos: Stromfeld és az R-gárda. (A Magyarországi Szociáldemokrata Párt Rendezőgárdájának szervezése 1927-ben.) — Lobogó, 1978. 45. sz. 16. p.

Pintér István: A „szellemi honvédelem" történetéhez. — Magyar Hírlap, 1978. 172. sz. 9. p.

Pritz Pál: Gömbös Gyula külpolitikai nézeteinek alakulásához (1918—1932.) — TSz, 1978. 3—4. sz. 458—484. p.

Pritz Pál: A Hitler—Gömbös találkozó és a magyar külpolitika 1933 nyarán. — Valóság, 1978. 2. sz. 34—48. p.

Vargyai Gyula: Katonapolitika és külpolitika Magyarországon a harmincas évek első felében. — Valóság, 1978. 2. sz. 49—60. p.

Vásárhelyi Miklós: A „szellemi honvédelem". Fejezetek a Magyar Nemzet múltjából. [1939 július—1940 július.] — Magyar Nemzet, 1978. 210. sz. 7. p.

Zsiga Tibor: A Nyugatmagyarországi Kerületi és Vasvármegyei Kormánybiztosságok, mint az ellenforradalmi állam első decentralizált szervezetei. — Vasi Szemle, 1978. 1. sz. 105—114. p.

Zsiga Tibor: A Nyugatmagyarországi Katonai Körlet Parancsnokság az ellenforradalmi rendszer újjászervezésében. A katonai szervezet létrejötte. — Vasi Szemle, 1978. 3. sz. 385—395. p.

Magyarország a második világháborúban

Budapest, 1945. január. Az SS jelentette... (A IX. SS hegyihadtest parancsnokságának napi jelentései.) Írta: B. S. — Lobogó, 1977. 3. sz. 14. p.

„Én hadifogoly francia vagyok". A rádióban hallottuk. (Második világháborús francia menekültek Magyarországon.) Szerk. Kerekes István. — ÉT, 1978. 20. sz. 618—619. p.

Fazekas György: Az én világháborúm. [Visszaemlékezés 1942—1945.] — Valóság, 1978. 3. sz. 98—107. p.

Gallyas Ferenc: Elkésett haditudósítás. (Visszaemlékezés 1943-ból.) — HK, 1978. 2. sz. 248—265. p.

Hiller István—*Németh* Alajos: A háború és a felszabadulás krónikája (Sopron,

1941—1945). — Soproni Szemle, 1978. 2. sz. 97—128., 3. sz. 193—220., 4. sz. 289—320. p.

Juhász Gyula: Visszatekintés madártávlatból. Veress László 1944-es jelentése a béketapogatózásokról és a német megszállás előzményeiről. — Új Írás, 1978, 6. sz. 73—86. p.

Kádár Gyula: A náci megszállás. Az iratok elégetése. A cellák. (Részletek —— könyvéből.) — Mo, 1978. 18—19. sz. 21., 20. sz. 37. p.

Karsai Elek: Újabb adatok Magyarország második világháborús politikájáról. Tamás István beszélgetése. — Népszabadság, 1978. 19. sz. 11. p.

U. a. Látóhatár, 1978. 2. sz. 189—196. p.

Lagzi István: Adatok a lengyel katonai és polgári menekültek Borsod, Abaúj, Zemplén megyékbe érkezésének történetéhez. (1939. szeptember—október.) (Borsodi Levéltári Évkönyv. I. Miskolc, 1977.) 173—199. p.

Lagzi István: Lengyel katonai személyek evakuálása a Sopron környéki lengyel katonai internáló táborokból (1939—1940.) — Soproni Szemle, 1978. 4. sz. 341—356. p.

Lagzi István: Magyarok a lengyelekért. A magyarországi lengyel emigráció szervezeteiről (1939—1943). — Napjaink, 1978. 2. sz. 20—21. p.

Lagzi István: Niektóre zagadnienia dotyczace instytucji i organizacji zajmujacych sie sprawami polskich uchodzców. (Kilka urzedowych pieczeci i legitymacji polskich uchodzców na Wegrzech w okresie II wojny swiatowej.) (Studia z historii postepowych i internacjonalistycznych kontaktów wegiersko-polskich. Warszawa, Wegierski Instytut Kultury, 1978.) 133—192. p.

Liptai Ervin: Die Absprungsversuche Horthy-Ungarns im Spiegel der Geschichtsliteratur. (Ostmitteleuropa im zweiten Weltkrieg. Bp. Akad. K. 1978.) 215—220. p.

Macartney, C. A.: Über die Kontakte zwischen Ungarn und England im zweiten Weltkrieg. (Ostmitteleuropa im zweiten Weltkrieg. Bp Akad. K. 1978.) 187—190. p.

Magyar—brit titkos tárgyalások 1943-ban. Összeáll., sajtó alá rend., bev. Juhász Gyula. (Ford. Kallós Pál. Szerk. Szuhay-Havas Ervin. Szerk munkatársa Róna Judit. Bp.) Kossuth K. 1978. 320 [12] p.

Magyar krónika. Nemeskürty István: Requiem egy hadseregért + Örkény István: Lágerek népe [stb.] (Bp. Magvető—Szépirod. K. 1978.) 606 p. (30 év.)

Ránki György: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. (2. átd., bőv. kiad. Bp.) Kossuth K. 1978. 323. p. 6 t. Bibliogr. 319—323. p.

„Szálasi Naplója". A nyilasmozgalom a 2. világháború idején. Írta és összeáll. Karsai Elek. (Szerk. Szuhay-Havas Ervin. Bp.) Kossuth K. 1978. 490 p.

Talpassy Tibor: A földalatti miniszterelnök. [Teleki Pál és az általa szervezett ellenzéki Nemzetpolitikai Szolgálat 1940-ben.] — Valóság, 1978. 7. sz. 94—97. p.

Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938—1945. (Bp.) Kossuth K. 1978. 420 p. 8 t.

Tóth Sándor: Ungarns militärische Rolle im zweiten Weltkrieg. (Historiographischer Überblick.) (Ostmitteleuropa im zweiten Weltkrieg. Bp. Akad. K. 1978.) 79—99. p.

Várkonyi Endre: Egy jegyzőkönyv. (Körmendy Elemér, a 101/6. sz. munkásszázad parancsnoka Osztrogolszkban, 1942.) — Mo, 1978. 9. sz. 21. p.

Hazánk felszabadulása

Bárczy János: A béke első miskolci napja. (Emlékirat 1944-ből.) — Napjaink, 1978. 12. sz. 3. p.

Bárczy János: Zuhanóugrás. Részlet egy (második világháborús) visszaemlékezésből. — Napjaink, 1978. 3. sz. 12—15. p.

Gerencsér Miklós: Történt Túrkevén, 1944 októberében. — Népszabadság, 1978. 79. sz. 10—11. p.

Hámori András: Kint már rügyeztek a fák... [Nemesmedves felszabadulása.] — Polgári Védelem, 1978. 4. sz. 5. p.

Kékesdi Gyula: Egy jó barát Volgográdból. (B. N. Ulyko) [visszaemlékezése Magyarország felszabadítására.] — Népszabadság, 1978. 149. sz. 4. p.

Mészáros Ferenc: Fővárosunk felszabadítói. — N, 1978. 6. sz. 3. p.

Mészáros Ferenc: Vállvetve Debrecennél és Budapesten. (Román, bolgár, jugoszláv csapatok Magyarország felszabadításában.) — ISz, 1978. 7. sz. 5—7. p.

Szita Szabolcs: Naum Alekszejevics Romanov soproni szovjet városparancsnok visszaemlékezései 1945-ből. — Soproni Szemle, 1978. 1. sz. 1—10. p.

Újvári Imre László: Kurkin apó és a többiek. (Kozákok a magyarországi felszabadító harcokban.) — ISz, 1978. 7. sz. 2—4. p.

Várkonyi Endre: Az ezred átáll. (Szász Ferenc és a szegedi 9. gyalogezred, 1944 október.) — ISz, 1978. 1. sz. 16—17. p.

Zsalakó István: Évtizedek múltán másodszor magyar földön. (Georgi Pencsev Najdenov bolgár vezérőrnagy.) — N, 1978. 48. sz. 6. p.

Ellenállási mozgalom és partizánharcok

Andrásfi Gyula: Újpesten küzdöttünk. (Mód Aladár emlékének.) — Valóság, 1978. 12. sz. 69—77. p.

Déry Tibor: A munkásmozgalom, az ellenállás. Demény Pál által készített interjú 1977 márciusában. — Kritika, 1978. 1. sz. 11—16. p.

A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939—1949. 1—2. köt. (Szerk., bev. Kardos László) Bp. Akad. K. 1978. 2 db. illusztr.

Gazsi József: Szőnyi Márton nehéz elhatározása. — História, 1978. 51. p.

Pintér István: Haladó egyetemi hallgatók mozgalma a szovjetellenes háború idején. (A haladó egyetemi ifjúság mozgalmai Magyarországon. 1918—1945. (Főszerk. Vass Henrik. Szerk. Szabó Ágnes. Bp.) Kossuth K. 1978.) 353—393. p.

Pintér István: Magyarok az ellenállási mozgalomban. — Magyar Nemzet, 1978. 293. sz. 7. p.

Pintér István: Z historii wegierskiego ruchu oporu. (Studia z historii postepowych i internacjonalistycznych kontaktów wegiersko-polskich. Warszawa, Wegierski Instytut Kultury, 1978.) 69—84. p.

Sárközi Sándor: Adatok a 207/2. légvédelmi üteg ellenállási tevékenységéhez. (Visszaemlékezés.) — HK, 1978. 4. sz. 554—562. p.

Szász István: Nagy Jenő ezredes, az ellenállás mártírja. — Magyar Nemzet, 1978. 307. sz. 11. p.

Timár Máté: Baglyasalja. (Ellenállási mozgalom, partizánok.) — Lobogó, 1978. 13. sz. 18—19. p.

Udovecz György: Hősök voltak. Életre halálra. (Gidófalvy Lajos.) — ISz, 1978. 4. sz. 28—29. p.

Udovecz György: Hősök voltak. Tűzharc a Kárpátokban. (Ihász-Kovács Sándor.) — ISz, 1978. 5. sz. 18—19. p.

Várkonyi Endre: Éppen ott volt. (Peleskei Ernő, Bajcsy-Zsilinszky Endre letartóztatásának szemtanúja.) — Mo, 1978. 5. sz. 21. p.

Várkonyi Endre: Szépen és az igazat. (Süle József, a Táncsics Mihály szervezet vezetője az ellenállási mozgalomban, 1941—1945.) — Mo, 1978. 6. sz. 21. p.

Várkonyi Endre: Visszanéző fegyverek. [Koller Rezső, Ritoók József háborúellenes akciói 1944-ben.] — Mo, 1978. 10. sz. 21. p.

Magyarország és a magyar fegyveres erők története 1944—1978

Csonkaréti Károly: Honvéd hadihajós osztály. Bp. Zrínyi K. 1978. 75 p. illusztr.

Felkai Dénes: Nevelőtisztképző tanfolyam. (Visszaemlékezés.) — HK, 1978. 2. sz. 237—247. p.

Gáspár János: Miskolctól Temesvárig. (— — visszaemlékezései a temesvári 1. önkéntes magyar hadosztály harcaira.) — ISz, 1978. 18. sz. 38—39., 19. sz. 22—23. p.

A hadműveleti területre elvonult 6. hadosztály válogatott dokumentumai 1945. Közli: Markó György. (Okmánytár.) — HK, 1978. 4. sz. 563—588. p.

Harmincéves a magyar—lengyel baráti együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés. — Külpolitika, 1978. 1. sz. 95—100. p.

Harmincéves a magyar—román baráti együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés. — Külpolitika, 1978. 1. sz. 101—109. p.

Havas József: A munkás-paraszt hatalomért. [Visszaemlékezés az 1956—1957-es évek eseményeire.] — Népszabadság, 1978. 184. sz. 6. p.

A honvédelmi jogszabályok kézikönyve. (Szerk. Somos József. Bev. Oláh István. Bp.) Zrínyi K. 1978. 397 p.

A honvédelmi törvény. (Összeáll. Székely Sándor, Somos József.) Bp. Közgazd. és Jogi K. 1978. 382 p.

A honvédelmi törvény és fontosabb végrehajtási jogszabályai. (Összeáll. Németh Tibor. Sajtó alá rend. Habóczki Lajos.) [Bp.] (HM Központi ny.) 1978. 174 p.
(Minikönyvek.)

Kádár János: A szocializmusért — a békéért. Beszédek és cikkek 1972—1978. (Bp.) Kossuth K. 1978. 657 p.

Kis András: Az antifasiszta magyar katonai hagyományokról (1945.) Bp. Akad. K. 1978. 145 p.
(Korunk tudománya.)

Kóbor László: A sorkatonák helyzete. — Magyar Hírlap, 1978. 143. sz. 5. p.

Kun László: Ózd, 1956. október 29-én. — Borsodi Szemle, 1978. 4. sz. 21—27. p.

A magyar népi demokrácia története 1944—1962. (Szerk. Balogh Sándor, Jakab Sándor. Bp.) Kossuth K. 1978. 382 p. 24 t.
Bibliogr. 369—378. p

Mucs Sándor: Az aknamezők hősei. (A szovjet műszaki csapatok aknamentesítő munkája Magyarországon a második világháború után.) — ISz, 1978 .4. sz. 30—31. p.

Mucs Sándor: A hadseregépítés lenini elveinek alkalmazása és a szovjet hadsereg tapasztalatainak felhasználása a Magyar Néphdseregben. — HK, 1978. 1. sz. 41—56. p.

Mucs Sándor: Az igazi barátság szimbóluma. (Magyar katonai aspiránsok Moszkvában, 1955.) — Isz, 1978. 2. sz. 18—19. p.

Mucs Sándor: A lenini tanítások nyomán. A hadseregszervezés tapasztalataiból. (A néphadsereg története.) — N, 1978. 7. sz. 6—7. p.

Mucs Sándor: A Magyar Néphadsereg haladó és forradalmi hagyományai. (Társadalmi és politikai alapismeretek. Bp. Zrínyi K. 1976.) 437—452. p.

Mucs Sándor: A Magyar Néphadsereg három évtizedes fejlődése és jelenlegi helyzete. (Társadalmi és politikai alapismeretek. Bp. Zrínyi K. 1976.) 405—417. p.

Oláh István: Felkészítés és gondoskodás. Kibővített ülést tartott az országgyűlés honvédelmi bizottsága. — — altábornagy az 1976. évi honvédelmi törvény elveinek gyakorlati érvényesüléséről. — MHSZ Élet, 1978. 11. sz. 25. p.

Pap János: Gondoskodás a katonákról. Palkó Sándor beszélgetése — — az országgyűlés honvédelmi bizottságának elnökével. — Népszabadság, 1978. 176. sz. 3. p.

Stadler János: Hogyan élnek a katonafiatalok? [— — vezérőrnagy tájékoztatója újságírók részére.] — MHSZ Élet, 1978. 13. sz. 16—17. p.

Szabó István: Hat évtized a nép szolgálatában. 1—5. r. Pártunk honvédelmi politikájának történelmi útja. — MHSZ Élet, 1978. 13. sz. 12—14., 15. sz. 12—14., 17. sz. 12—13., 19. sz. 12—13., 21. sz. 14—15. p.

Szabó István, Cs: Harmincéves a magyar—bolgár barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés. — Külpolitika, 1978. 2. sz. 56—63. p.

Szántó Mihály: Harmincéves a Néphadsereg. — Magyar Sajtó, 1978. 12. sz. 364—365. p.

Száva Péter: A magyar—szovjet fegyverbarátság történelmi jelentősége. — Akadémiai Közlemények, 59. sz. 1978. 43—51. p.

A szocializmus és a béke védelmében. [A Magyar Néphadsereg funkciója.] — HSz, 1978. 6. sz. 1—6. p.

Takáts László: A magyar katonaegészségügy szocialista építésének kezdeti időszaka (1948—1949.) — Honvédorvos, 1978. 3. sz. 201—217. p.

Tóth Tibor: Néphadseregünk történelmi útja és feladatai. — Ho, 1978. 10. sz. 3—13. p.

Új típusú állam, új típusú hadsereg. (A Magyar Néphadsereg története, 1948.) — MHSZ Élet, 1978. 12. sz. 12—13. p

Várkonyi Endre: A közlemény aláírója. (Szigethy Zoltán és a temesvári 1. önkéntes hadosztály.) — ISz, 1978. 3. sz. 16—17. p.

Zsellér József: A proletárdiktatúra demokratizmusa és a hadsereg (A Magyar Néphadsereg története.) — HSz, 1978. 2. sz. 8—14. p.

A Magyar Néphadsereg és a fegyveres testületek évfordulói

Benkei András: A Magyar Népköztársaság Belügyminiszterének parancsa. Budapest, 1978. március hó 20-án. [Rendőrakadémia 30. évfordulójára.] — Magyar Rendőr, 1978. 13. sz. 3. p.

Bodrogi Sándor: Gül Baba rózsái. (Kolláth Albert emlékei a Magyar Szabadságharcos Szövetség megalakulásáról, 1948.) — MHSZ Élet, 1978. 15. sz. 16—17. p.

Bohár János: A polgári fegyveres őrség negyedszázados jubileumán. — Magyar Rendőr, 1978. 9. sz. 3 p.

Czinege Lajos: Az áldozatos munka maradandó eredményeket hozott. (Ünnepi beszéd az MHSZ 30. évfordulóján.) — MHSZ Élet, 1978. 9—10. sz. 4—7. p.

Czinege Lajos: Dicső múltunk színhelyén. (Tartalékosok honvédelmi versenye Pákozdon) — MHSZ Élet, 1978. 20. sz. 2—3. p.

Czinege Lajos: Három évtized a honvédelem ügyének szolgálatában. — — beszéde a MHSZ megalakulásának 30. évfordulóján. — N, 1978. 17. sz. 3—5. p.

Györök Ferenc: A szocialista rendőrtisztképzés három évtizede. — Belügyi Szemle, 1978. 9 sz. 3—12. p.

Hollósy Lajos: Egy ejtőernyős veterán emlékezései. (Magyar Szabadságharcos Szövetség megalakulásáról, 1948.) — MHSZ Élet, 1978. 1. sz. 2—3. p.

Imre Gábor: A haza védelmében. — Ország Világ, 1978. 39. sz. 4. p.

Kárpáti Ferenc: Szocialista hazánk szilárd védelmezője. — Pártélet, 1978. 9. sz. 9—12. p.

Kiss Lajos: A Magyar Honvédelmi Szövetség főtitkárának felhívása (az MHSZ 30. évfordulója alkalmából). — MHSZ Élet, 1978. 5. sz. 1. p.

Kiss Lajos: Mérföldkő szövetségünk élet-

útján. (MHSZ 30. évfordulója.) — MHSZ Élet, 1978. 9—10. sz. 8—9. p.

Köszöntjük a fegyveres erők napját! — MHSZ Élet, 1978. 18. sz. 2—3. p.

Molnár István: 30 év a honvédelem szolgálatában. (Magyar Szabadságharcos Szövetség.) — N, 1978. 9. sz. 8—9. p.

Petvai Ferenc: Felidézett emlékek. (A Magyar Szabadságharcos Szövetség megalakulásáról, 1948.) — MHSZ Élet, 1978 6. sz. 16—17. p.

Sárvári István: A Magyar Néphadseregben 30 éves a fegyvernemi tisztképzés. — Katonai Főiskolai Közlemények, 1978. 2. sz. 5—20. p.

Szabó László: A fegyveres erők napján. — Népszabadság, 1978. 230. sz. 1. p.

T[óth] T[ihamér]: 30 éves a szocialista rendőrtisztképzés. — Magyar Rendőr, 1978. 13. sz. 2—3. p.

IV. EGYETEMES HADTÖRTÉNELEM

A legrégibb időktől 1918-ig

Brandys, M.: Napóleon és a lengyelek. (Jan Kozietulski i inni. Ford., előszó Kovács István.) Bp. Európa K. 1978. 653 p.
(Századok, emberek.)

Bugyi Balázs: Orvosok az Olaszország egyesítéséért harcoló magyar légióban. — Honvédorvos, 1978. 4. sz. 355—356. p.

Diószegi István: A világháború után — a békeszerződések előtt. — Magyar Nemzet, 1978 307. sz. 9. p.

Az eltemetett katona. Elbeszélések az első világháborúról. (Vál. Barta István, Gimes Romána [stb.] Ford. Árvay János, Bárány György [stb.] Bp. Európa K. 1978. 487 p.

Farkas Márton: Az európai politikai átrendeződés. 60 éve történt... — N, 1978. 49. sz. 11. p.

Farkas Márton: Spa — Berlin — Compiègne, 1918. A német katonai összeomlás és forradalom kérdéséhez. — HK, 1978. 4. sz. 524—553. p.

Hazanov, A.: Gyalog vagy lovon? — Interpress Magazin, 1978. 1. sz. 44—50. p.

Jemnitz János: A háború és a gyarmati kérdés a II. Internacionálé 1907. és 1910. évi kongresszusán. Bp. Akad. K. 1978. 187 p.
(Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 84.)

Káldy-Nagy Gyula: A falusi és városi élet Szulejmán szultán korában. — Acta Orientalia, 32. köt. 1978. 3. sz. 285—320. p.

Kelenváry János: Plzen 1918-ban. (Két Plzen-ben állomásozó magyar ezred a csehek monarchiaellenes mozgalma mellé állt.) — Mo, 1978. 44. sz. 11. p.

Kemény István: Hatvan éve: az Osztrák—Magyar Monarchia békeajánlatát elutasítják. — Magyar Nemzet, 1978. 214. sz. 10. p.

Kovács Endre: (Józef) Wysocki és a lengyel emigráció. — Interpress Magazin, 1978. 3. sz. 132—137. p.

Lőrincz B.: Az aquincumi légióstábor megszálló csapatai az 1. század végén és a 2. század elején. — Acta Archeologica, 1978. 30. köt. 3—4. sz. 299—312. p.

Machiavelli, N.: Művei. 1—2. köt. (Tutte le opere di Niccolo Machiavelli. Ford. Iványi Norbert, Karinthy Ferenc [stb.] Versford. Barna Imre. Somlyó György. Jegyz. Herczeg Gyula. Bp.) Európa K. 1978. 2 db.

Maksay Ferenc: Egri magyar rabok a török flotta földközi-tengeri hadműveleteiben. — Archívum, 1978. 7. köt. 78—79. p.

Maróth Miklós: Nisibis i. sz. 350-es ostroma a szir források tükrében. — Antik Tanulmányok, 1977. 2. sz. 224—227. p.

Maróti Egon: Katonaszökevények vagy szökött rabszolgák? (Spartacus serege összetételének kérdéséhez.) — Antik Tanulmányok, 1978. 1. sz. 94—97. p.

Nábráczky Béla: Hétszázéves történelmi színhely a Morvamező. (Az Élet és Tudomány kalendáriuma. 1978. Bp. Egyet. ny. 1977.) 221—225. p.

Nagy Csaba: Párizs a kommün küszöbén. Grisza Ágost naplója és levelei. — ÉT, 1978. 33. sz. 1036—1038. p.

Niederhauser Emil: Az albán nemzeti mozgalom kezdetei (1878—1912). — Valóság, 1978. 12. sz. 51—60. p.

Niederhauser Emil: Az Osztrák-Magyar Monarchia fölbomlása. — Népszabadság, 1978. 244. sz. 9. p.

Olajos Teréz: Figyelmen kívül maradt források Traianus párthus földi győzelmi emlékéről. — Antik Tanulmányok, 1977. 2. sz. 227—231. p.

Repetzky Balázs: Az amerikai szabadságharc magyar hősei. — Magyar Nemzet, 1978. 38. sz. 10. p.

Siklós András: A német hadsereg támadása és visszavonulása a nyugati fronton 1918. — HK, 1978. 4. sz. 500—523. p.

Szabó László: Piave, 1918. — ÉT, 1978. 24. sz. 743—745. p.

Szakály Ferenc: Megjegyzések Cerni Jovan hadseregéről. — AH, 24. köt. 1978. 1—2. sz. 41—82. p

A szemtanú. Cromwell legnagyobb győzelme. (1650.) Vál. Makai György, Marthy Barna. — Ország Világ, 1978. 9. sz. 20—21. p.

A szemtanú. A Győzhetetlen Armada pusztulása (1588.) Vál. Makai György, Marthy Barna. — Ország Világ, 1978. 7. sz. 20—21. p.

A szemtanú. A lepantói csata (1571.) Vál. Makai György, Marthy Barna. — Ország Világ, 1978. 4. sz. 20—21. p.

A szemtanú. A török megfut Bécs alól (1683.) Vál. Makai György, Marthy Barna. — Ország Világ, 1978. 10. sz. 20—21. p.

A szemtanú. Zsoldosok évadja (1634) Vál. Makai György és Marthy Barna. — Ország Világ, 1978. 8. sz. 20—21. p.

Urbán Aladár: Az USA függetlenségi harca — a francia király fegyvereivel. — ÉT, 1978. 25. sz. 776—779. p.

Visy Zsolt: Domitianus dunai háborúinak kezdete. — Acta Archeologica, 1978. 1—2. sz. 37—60. p.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a polgárháború

Azovcev, N. N.: A szibériai és a távol-keleti fegyveres küzdelem fő mozzanatai (1918—1922.) (Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. Bp. Kossuth K. 1978.) 91—104. p.

Egy régi vita a forradalom ábrázolásáról. (I. Babel: Lovashadsereg c. műve kapcsán Babel, Gorkij és Bugyonnij közti vita az 1. lovashadseregről.) — Új Tükör, 1978. 45. sz. 22—23. p.

Jemnitz János: „El a kezekkel az orosz forradalomtól!" Az antant-országok szocialista sajtója az intervenció ellen. Október első évfordulóján. — Népszabadság, 1978. 263. sz. 9. p.

Két világtörténelmi nap. 1917. október 24—25. (Összeáll. Lovas Gyula.) — Magyar Nemzet, 1978. 263. sz. 9. p.

Krusanov, A. I.: Az orosz Távol-Kelet dolgozóinak internacionalista kapcsolatai az európai, ázsiai és amerikai országok dolgozóival a szovjethatalomért vívott harc éveiben (1917—1922.) (Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. Bp. Kossuth K. 1978.) 25—41. p.

Medvedev, V. V.: Az internacionalisták mozgalmának kezdete Szovjet-Oroszországban. (A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1978. Bp. Kossuth K. 1978.) 65—72. p.

Ölvedi Ignác: A népi milíciától a reguláris Vörös Hadsereg megalakulásáig. 60 éves a Szovjet Hadsereg. — HK, 1978. 1. sz. 3—27. p.

Sindalov, N. A.: Az európai országok internacionalistái a távol-keleti partizánmozgalomban (1918—1922. november.) (Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. Bp. Kossuth K. 1978.) 42—55. p.

Vass István, G.: Történetek a Téli Palota elfoglalásáról és más forradalmi eseményekről. Weisz Sándor visszaemlékezése. — Új Auróra, 1978. 2. sz. 23—31. p.

Zsivkov, T.: A Nagy Október örök érvényű tanulságai. (Velikite pouki na Velikata Revolucija. Szerk. Petar Petrov, Sztojan Radev. Ford. Lengyel Károly, Rákosi Gábor.) [Kiad. az] Interpress — Bolgár Kulturális Központ. Bp. 1978. 121 p. 1 t.

A két világháború közötti időszak hadtörténelme

Andorka Rudolf: A madridi követségtől Mauthausenig. — — naplója. (Összeáll., bev. és jegyz. Lőrincz Zsuzsa. Bp.) Kossuth K. 1978. 343 p.

Auersperg, P.—*Krempa*, I.: A müncheni diktátum és tanulságai. — Béke és Szocializmus, 1978. 10. sz. 68—74. p.

Barkovits István: A „gőzhenger". (A japán támadások a Szovjetunió ellen, 1920—1939.) — ISz, 1978. 1. sz. 10—12. p.

Freyer, P. H.: Viharmadarak. (Sturmvögel. Rote Matrosen 1918/1919. Ford. Tandori Dezső. Bp. Kossuth K. 1978.) 218 p. 8 t.
(Népszerű történelem.)

Györkei Jenő: Udzial Wegrów w obronie Republiki Hiszpanskiej. (Studia z historii postepowych i internacjonalistycznych kontaktów wegiersko-polskich. Warszawa, Wegierski Instytut Kultury, 1978.) 43—56. p.

Györkei Jenő—*Vargyai* Gyula: Franco frontján. (Magyar vezérkari tisztek a spanyol polgárháborúban.) — Mo, 1978. 43. sz. 22—23. p.

Hajdú János: Az Anschluss évfordulója. Negyven évvel ezelőtt kebelezték be Hitler seregei Ausztriát. — Népszabadság, 1978. 61. sz. 4. p.

Hajdú János: Münchenről — negyven év után. [Csehszlovákia feldarabolásának előzményei, világpolitikai összefüggései.] — Társadalmi Szemle, 1978. 8—9. sz. 103—112. p.

Harsányi Iván: A spanyol köztársasági kormány 1938. áprilisi „13 pontjának"

előzményei. — PK, 1978. 2. sz. 74—110. p.

Mescserjakov, M. T.: A Spanyol Köztársaság és München. — A Politikai Főiskola Közleményei, 1978. 3—4. sz. 135—146. p.

Péter János: Három béketárgyalás (Breszt—Litovszk, Racaciun, Trianon) tanulságai hat évtized távlatából. — Valóság, 1978. 6. sz. 1—17. p.

Szász István: A müncheni paktum. — Magyar Nemzet, 1978. szeptember 29. 7. p.

Székely Gábor: A fasizmus és az antifasiszta harc elemzése a Komintern IV. kongresszusán. — PK, 1978. 1. sz. 49—83. p.

Vajda Péter: Münchenről négy évtized után. — Népszabadság, 1978. 230. sz. 4—5. p.

Vaupsaszov, Sz. A.: Vészterhes utakon. Egy csekista feljegyzései. (Na trevozsnüh perekresztkah. Zapiszki csekiszta. Ford. Benda Kálmán.) Bp. Kossuth K. — Zrínyi K. 1978. 564 p. illusztr.

Wesselényi Miklós: A „Fall Grün". (Csehszlovákia bekebelezésének 40. évfordulója.) — Mo, 1978. 25. sz. 12. p.

Wesselényi Miklós: Sonderfall Otto. (Az Anschluss.) — Mo, 1978. 10. sz. 12. p.

A második világháború

Berezskov, V. M.: A nagy szövetség. 1941—1943. (Rozsdenie koalicii. Ford. Hangay Sándor. Bp. Kossuth K. 1978.) 227 p. 6 t.
(Népszerű történelem.)

B[erkes] P[éter]: Virradat. [1945. január 5-én egy Ju—52-es repülőgép átállt a szovjetekhez.] N, 1978. 2. sz. 11. p.

Bernás, F.—*Bernás*, J. M.: Merénylet Hitler ellen. 1944. július 20. (Zamach na Hitlera. Ford. Szokolay Katalin. Bp. Kossuth K. 1978.) 122 p. 4 t.
(Népszerű történelem.)

Bertalan István Béla: Csuhinyin ezredes dandárja. A győzelem napja, május 9. — Lobogó, 1978. 18. sz. 9. p.

Bokor Péter: „Jóbarátunk: Edmund Veesenmayer..." — Élet és Irodalom, 1978. 22. sz. 3. p.

Brezsnev, L. I.: A Kis Föld. [Visszaemlékezés. Malaja Zemlja.] (Ford. Pető Miklós. BP. Athenaeum ny. 1978.) 28 p. illusztr.
(Fáklya 1978. 6. sz. melléklete)

Brezsnev, L. I.: Malaja Zemlja. — A Kis Föld. (Ford. Pető Miklós.) Bp. Zrínyi K. 1978. 249 p. illusztr.
(Minikönyv.)

Brezsnev, L. I.: A „Kis Föld". — 1—6. r. (Ford. Bertalan I. Béla.) — N, 1978. 9—14. sz. 6. p.

Deák Mihály: Legendák hőse vagy. 1 Mindent a frontnak, mindent a győzelemért! — ISz, 1978. 1. sz. 13—15. p.

Deák Mihály: Legendák hőse vagy. 2. A moszkvai csata. — ISz, 1978. 2. sz. 22—24. p.

Deák Mihály: Legendák hőse vagy. 3. Kilencszáz nap körülzárva. (Leningrád.) — ISz, 1978. 3. sz. 20—22. p.

Deák Mihály: Legendák hőse vagy. 4. Ütközet az emberiségért. (Sztálingrádi csata.) — ISz, 1978. 4. sz. 18—20. p.

Deák Mihály: Legendák hőse vagy. 5. Nők a tűzvonalban. — ISz, 1978. 5. sz. 21—23. p.

Deák Mihály: Legendák hőse vagy. 5. [6.] Harc a Kaukázusért. — ISz, 1978. 6. sz. 19—21. p.

Deák Mihály: Legendák hőse vagy. 7. A kurszki csata. — ISz, 1978. 28—29. p.

Deák Mihály: Legendák hőse vagy. 8. Tollal és fotóval. [A haditudósítókról.] — ISz, 1978. 9. sz. 13—15. p.

Deák Mihály: Legendák hőse vagy. 9. Átkelés a Dnyeperen. — ISz, 1978. 10. sz. 10—12. p.

Deák Mihály: Legendák hőse vagy. 10. A győzelem. (1945. május 9.) — ISz, 1978. 11. sz. 20—22. p.

Dragunszkij, D. A.: Évek páncélban. (Godü v brone. Ford. Sörös Lajos.) Bp. Zrínyi K. 1978. 391 p. 5 t.

Faltys, A.: Die tschechoslowakische Geschichtwissenschaft und die Geschichte der Okkupation der Grenzgebiete in den Jahren 1938—1945. (Ostmitteleuropa im zweiten Weltkrieg. Bp. Akad. K. 1978.) 191—196. p.

Fedoszeev, Sz.: A történelem tanulságai. Beszélgetés Pavel Batov hadseregtábornokkal (a győzelem napja alkalmából.) — Népszava, 1978. 106. sz. 7. p.

Gosztonyi Péter: Veesenmayer, a linoleumügynök. (Válasz Bokor Péter: „Jóbarátunk: Edmund Veesenmayer..." c. cikkére.) — Élet és Irodalom, 1978. 25. sz. 1. p.

Gyarmati György: Churchill nagyhatalmi törekvései a második világháború idején és szerepe a hidegháború előtörténetében. (Acta Universitatis Debreceniensis de Lodovico Kossuth nominatae series Historica. XXIV. Magyar történeti tanulmányok. X. Debrecen, KLTE, 1977.) 81—110. p.

A Győzelem Napja — és néhány tanulság. — MHSZ Élet, 1978. 9—10. sz. 34—36. p.

Hivatalos dokumentumok alapján kiderült: Japán atombombát tervezett a második világháború idején. [Írta:] D. P. — Népszabadság, 1978. 42. sz. 4. p.

Hubacek, M.: Lángoló óceán. (More v plamenech. Ford. Oláh József. Bp. Kossuth K.—Zrínyi K. 1978.) 286 p. illusztr. Bibliogr. 285—286. p.

Hunyady Károly: A győzelem napja. 1945. május 9. — HSz, 1978. 5. sz. 5—7. p.

Jakovlev, N. N.: Pearl Harbor rejtélye. (Zagadka Perl-Harbora.) 3. kiad. (Ford. Hangay Sándor. Bp. Kossuth K. 1978.) 225 p. 4. t.
(Népszerű történelem.)
Bibliogr. a jegyzetekben 215—[226.]. p.

Marjanovic, J.: Die jugoslawische Geschichtsschreibung über den Krieg und die Revolution. (Ostmitteleuropa im zweiten Weltkrieg. Bp. Akad. K. 1978.) 209—213. p.

A második világháború befejeződése Távol-Keleten. — Haditechnikai Szemle, 1978. 4. sz. 160. p.

A második világháború története 1939—1945. 5. köt. A fasiszta tömb agresszív terveinek kudarca. (Isztorija vtoroj mirovoj vojnü 1939—1945. Tom. 5. Szerk. biz. Bedő László, Ács Tibor, Kocsis Bernát. Ford. Tölgyes Ernő.) Bp. Zrínyi K. 1978. 750 p. 23 térk. illuszt.

A második világháború története 1939—1945. 6. köt. Gyökeres fordulat a háborúban. (Isztorija vtoroj mirovoj vojnü 1939—1945. Tom 6. Szerk. biz. Bedő László, Ács Tibor, Kocsis Bernát. Ford. Nádor Tibor, Tölgyes Ernő.) Bp. Zrínyi K. 1978. 757 p. 16 térk. illusztr.

Mihova, Chr.—*Toskova*, V.: Die bulgarische Geschichtsschreibung über die südosteuropäischen internationalen Verbindungen und die Aussenpolitik Bulgariens während des zweiten Weltkrieges. (Ostmitteleuropa im zweiten Weltkrieg. Bp. Akad. K. 1978.) 153—161. p.

Rolski, T. H.: Fehér sas kék mezőben. (Uwaga, wszystkie samoloty! Ford. Pfeifer Dániel.) 2. kiad. (Bp.) Kossuth K.—Zrínyi K. 1978. 286 p.

Sikin, I. V.:—*Szapozsnikov*, B. G.: A távol-keleti győzelem. (Podvig na dal'nevosztocsnüh rubezsah. Ford. Horváth Zoltán.) Bp. Zrínyi K. 1978. 226 p. 16 t.

Schumann, W.—*Wappler*, A.: Literatur in der DDR über die Länder Südosteuropas während des zweiten Weltkrieges. (Ostmitteleuropa im zweiten Weltkrieg. Bp. Akad. K. 1978.) 109—124. p.

Szász István: A „Konzerv"-akció. Így kezdődött. 1939 szeptember 1. — Magyar Nemzet, 1978. 205. sz. 5. p.

Vüszockij, V. N.: A Terminál-akció. A potsdami konferencia. (Meroprijatie „Terminal". Potsdam, 1945. Ford. Hangay Sándor. Bp. Kossuth K. 1978.) 169 p. 8 t.
(Népszerű történelem.)
Bibliogr. a jegyzetekben 159—168. p.

Wesselényi Miklós: Nisina késése. (A hirosimai atombomba. A japán atombomba ügye.) — Mo, 1978. 9. sz. 11. p.

Wesselényi Miklós: Teherán. (A teheráni konferencia 1943. november 28-tól december 1-ig. — Mo, 1978. 48. sz. 12. p.

Zsellér József: A Nagy Honvédő Háború. (Társadalmi és politikai alapismeretek. Bp. Zrínyi K. 1976.) 112—125. p.

Ellenállási mozgalom. Magyar antifasiszták az európai népek ellenállási mozgalmában

Bajomi Lázár Endre: „Arcképük a falon örökre él..." Magyarok a francia ellenállási mozgalomban. — Historia, 1978. 52—54. p.

Bajomi Lázár Endre: „Párizs önnön rabságát szétvető". [Visszaemlékezés Párizs felszabadulására, a náciellenes felkelésre.] — Valóság, 1978. 10. sz. 50—67. p.

Borbíró László: Emlékezzünk! [Visszaemlékezés.] — HK, 1978. 3. sz. 407—417. p.

Dékán Sándor: Szovjet partizánok soraiban. [Visszaemlékezés.] — HK, 1978. 3. sz. 403—406. p.

Detre Tóth László: Kilián György. Bp. Zrínyi K. 1978. 74, [5] p. 12 t.
Bibliogr. 3—4. p.

Derzsaluk, N. Sz.: Magyarok a szovjet partizánmozgalomban. (Adatok.) — — TSz, 1. sz. 185—201. p.

Fazekas György: A krasznogorszki antifasiszta iskola. — Kritika, 1978. 9. sz. 18—19. p.

Gallai Ervin: Viharzóna. [Dokumentum regény.] 2. kiad. (Bp.) Kossuth K. 1978. 233 p.

Gruzdev, K.: Széttéphetetlen barátság született. Egy szovjet partizánparancsnok emlékeiből. [Magyar partizánok Belorussziában.] — Munkásőr, 1978. 2. sz. 14. p.

Heemans, O. C.: Száz híd között. (Zwischen hundert Brücken. Ford. Millok Éva.) Bp. Zrínyi K. 1978. 217 p.

A „huszonhármak". (Magyarok a francia ellenállási mozgalomban. Boczor József, Elek Tamás, Békés-Glasz Imre.) — Mo, 1978. 7., 8. sz. 12. p.

Lagzi István: Külföldiek a lengyel ellenállási mozgalomban. — Tiszatáj, 1978. 1. sz. 67—69. p.

Lagzi István: Magyar katonák Losicében. Adalékok a második világháború alatti magyar—lengyel kapcsolatokhoz. — Napjaink, 1978. 9. sz. 22—24. p.

Lagzi István: Wegierscy zolnierze i polscy partyzanci. Pomoc udzielona polskim partyzantom przez wegierskie jednostki wojskowe w 1 ecie 1944 roku. (Studia z historii postepowych i internacjonalistycznych kontaktów wegiersko—polskich. Warszawa, Wegierski Instytut Kultury, 1978.) 99—132. p.

Lipták, J.: Tschechen und Slowaken in der Widerstandsbewegung. (Ostmitteleuropa in zweiten Weltkrieg. Bp. Akad. K. 1978.) 221—224. p.

Pécsi Anna: Magyarok a franciaországi forradalmi munkásmozgalomban, 1920—1945. — Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete Tájékoztató, 1978. 2. sz. 113—141. p.

Pozsonyi Tivadar: Erőd a Moldván. Az 1. hegyivadász híradó zászlóalj ellenállása. (Bp.) Kossuth K. 1978. 284 p. Bibliogr. a jegyzetekben.

Terényi Éva: Magyarok az egykori lengyel ellenállási mozgalomban. — Népszabadság, 1978. 59. sz. 4. p.

Háborús bűnök

Andrus, B. C.: A nürnbergi huszonkettő. (The infamous of Nuremberg.) 3. kiad. (Ford. Tellér Gyula. Bp.) Kossuth K. 1978. 192 p. 8 t. (Népszerű történelem.)

Bojko, V. J.: Kivégzés után. (Poszle kazni. Ford. Bárdos Marton József.) Uzsgorod — Bratislava — Bp. Kárpáti K. — Madách K.—Kozmosz, 1978. 307 p. (Kozmosz könyvek.)

A düsseldorfi per. Háborús bűnösök. (A majdaneki koncentrációs tábor őreinek pere.) — Mo, 1978. 14. sz. 11. p.

Galló Olga: Tíz hónap Babilon. [Lágernapló. Kiad. a] Szerző. Bp. (Széchenyi ny. Győr,) 1978. 161 p 1 t.

Kielar, W.: A 290. számú auschwitzi fogoly. [Visszaemlékezés.] (Anus mundi. Wspomienia óswiecinskie. Ford. Murányi Beatrix. Bp.) Kossuth K. 1978. 398 p.

Péntek Imre: Németországba hurcolt zalai cigányok visszaemlékezése. — Új Forrás, 1978. 3. sz. 57—71. p.

Rózsa Ágnes: Nürnbergi lágernapló 1944—1945. [Visszaemlékezés.] Bp. Magvető, (1978.) 307 p. (Tények és tanúk.)

A második világháború utáni időszak hadtörténelme

Benkő Judit: Ernesto Che Guevara. (1928—1967.) (A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1978. Bp. Kossuth K. 1978.) 212—213. p.

Bokor László: (H)idegháború. Dokumentumregény. Bp. Zrínyi K. 1978. 327 p. 78 t.

Carrel, L. F.: Amerikai tüzérség a vietnami háborúban. — Ho, 1978. 3. sz. 56—60. p. (Röv. ford. Allgemeine Schweizerische Militärzetischrift 1977. 1. sz.-ból.)

Castro, F.: La historia me absolverá. — A történelem feloldoz engem. (— — védőbeszéde a Santiago de Cuba-i Rögtönítélő Bíróság előtt 1953. október 16-án. Sajtó alá rend. Györkei Jenő. [Kiad. a.] MN Pol. Fcsfség. Bp. HM Központi ny. 1978.) 176 p. 9 t. (Minikönyv.)

Castro, F.: Az internacionalizmus szellemében. — — beszéde a Moncada laktanya megtámadásának 25. évfordulóján, 1978. július 26-án. — Nemzetközi Szemle, 1978. 10. sz. 3—16. p.

Gajda Ferenc: Az ENSZ Közgyűlésének rendkívüli leszerelési ülésszaka. — Külpolitika, 1978. 4. sz. 78—103. p.

Hajdú János: Háborúk a háború óta. (Az elmúlt 33 év alatt 133 fegyveres konfliktus zajlott le.) — Népszabadság, 1978. 208. sz. 7. p.

Kende István: Békeévek háborúi (1945—1976). — Népszava, 1978. 89. sz. 7. p.

Kerekes György: Venceremos! Epizódok a kubai szabadságküzdelmek történetéből. Bp. Móra K. 1978. 252 p. illusztr.

Kiss Csaba: Berezina. Hadgyakorlat jelképekkel. (A szovjet hadsereg 60 éves.) — Mo, 1978. 8. sz. 5. p.

Kiss J. László: Az enyhülés nyugati felfogásairól. — Külpolitika, 1978. 4. sz. 3—16. p.

Kiss J. László: A nemzetközi konfliktusok sajátosságai és típusai korunk világpolitikai folyamataiban. — Külpolitika, 1978. 1. sz. 66—85. p.

Kovács József—*Deres* László: Kék nyilak a béke ellen. Bp. Zrínyi K. 1978. 235 p. illusztr.

Makarov, V.—*Zubatkin*, M.: És nevezték a szabadság szigetének... [Kuba.] (I nazvali osztrov szvobodoj... Ford. Bánlaki Viktor, Rigó Béla.) Bp. (Kozmosz,) 1978. 227 p. (Kozmosz könyvek.)

Merle, R.: Moncada, Fidel Castro első csatája. (Moncada, premier combat de Fidel Castro. Ford. Dankó Éva. 2. kiad.) Bp. Európa K. 1978. 512 p. 14 t.

Rajcsányi Péter: A haditechnikai forradalom jelenlegi szakasza és a nemzetközi erőviszonyok. — Külpolitika, 1978. 4. sz. 65—77. p.

Sütő Ottó: Enyhülés Európában: Helsinki—Belgrád—Madrid. — Külpolitika, 1978. 3. sz. 3—16. p.

Szovjet álláspont a leszerelésről. (Szerk. Pataki István.) Kiad. az Országos Béketanács és a TIT. Bp. TIT Soksz. 1978. 101 p.

Tolnay László: A huszonnegyedik órában. (Az ENSZ leszerelési kérdésekkel foglalkozó ülésszaka.) — Ország Világ, 1978. 21. sz. 6—7. p.

Tolnay László: A katonai enyhülés problémái Európában. — Külpolitika, 1978. 2. sz. 77—84. p.

Új típusú katonapolitikai szövetség. (Varsói Szerződés.) — Ho, 1978. 5. sz. 3—11. p.
(Röv. ford. Voennaja Müszl' 1977. 11. sz.-ból.)

Vajda Péter: Bombaüzlet. Bp. Zrínyi K. 1978. 157 p. illusztr.
(Katonapolitika fiataloknak.)

A szocialista államok fegyveres erői

Ábel László: Hat évtized a Szovjetunió államhatárának őrizetében. — Belügyi Szemle, 1978. 5. sz. 3—9. p.

Bagramjan, I.: Gondolatok az évfordulón. (A Szovjet Hadsereg 60. születésnapja.) — ISz, 1978. 4. sz. 1—3. p.

Bertalan István Béla: Születésnapon. (Március 18-a a Mongol Néphadsereg napja.) — ISz, 1978. 6. sz. 22—23. p.

Birkás János—*Horváth* István—*Medvecki* Pál: 60 éves a Szovjet Hadsereg Egészségügyi Szolgálata. — Honvédorvos, 1978. 2. sz. 105—108. p.

Czinege Lajos: Dicsőség a hatvanéves szovjet hadseregnek. (Ünnepi beszéd a Vígszínházban tartott díszünnepségen.) — N, 1978. 8. sz. 4—5. p.

Czinege Lajos: Hatvan éves a szovjet hadsereg. Ünnepség Budapesten az évforduló alkalmából. — — ünnepi beszéde. — Népszabadság, 1978. 44. sz. 1., 3. p.

Füzi Imre: Kuba fegyveres erőinek napjára. — MHSZ Élet, 1978. 23. sz. 27. p.

35 éves a Lengyel Néphadsereg. — Ho, 1978. 11. sz. 93—96. p.

Ivancsisin, P.: A forradalom szülötte. (60 éve alakult a szovjet határőrség.) — Határőr, 1978. 21. sz. 3. p.

Kemény Barna: Buzulukból indultak el... A csehszlovák néphadsereg napja. — N, 1978. 40. sz. 4. p.

K[emény] B[arna]: Gongor őrmester hőstette. A Mongol Néphadsereg ünnepe. — N, 1978. 11. sz. 4. p.

Kemény Barna: A jugoszláv néphadsereg harci útja. (37 éves a jugoszláv néphadsereg.) — N, 1978. 50. sz. 4. p.

Köszöntjük a jugoszláv néphadsereget. — MHSZ Élet, 1978. 24. sz. 23. p.

Krivda, F.: 60 év a Nagy Október vívmányainak vártáján. — Ország Világ, 1978. 8. sz. 4—5. p.

Kulikov, V.: Hatvan év a Nagy Október vívmányainak védelmében. [A szovjet fegyveres erők 60. évfordulójára.] — Népszabadság, 1978. 45. sz. 3. p.

Lantódi József: Elnöki megnyitó és zárszó. Elméleti ünnepi ülés a szovjet hadsereg megalakulásának 60. évfordulója alkalmából. — Akadémiai Közlemények. 59. sz. 1978. 7—9., 52—54. p.

Mándi Árpád: Az októberi eszmék szellemében. — HSz, 1978. 11. sz. 1—6. p.

Molnár István: A Vörös Hadsereg 60 éve. — MHSZ Élet, 1978. 4. sz. 2—3. p.

Nyuli János: Őrségben. (Február 8. a Koreai Néphadsereg fennállásának 30. évfordulója.) — ISz, 1978. 3. sz. 30—31. p.

Oszadcsij, D.: Hatvan év a Nagy Október vívmányainak védelmében. (A Szovjet Hadsereg megalakulásának 60. évfordulója. — Belügyi Szemle, 1978. 2. sz. 10—17. p.

Oszadcsij, D.: A Szovjet Hadsereg hatvanéves. — Lobogó, 1978. 8. sz. 12. p.

Ölvedi Ignác: A Vörös Hadsereg létrehozása. — Ho, 1978. 2. sz. 10—20. p.

Pacsek József: Hatvan év a szocializmus és a világbéke védelmében. (A Szovjet Hadsereg Napjára.) — HSz, 1978. 2. sz. 1—7. p.

Puszta János: A szovjet hadsereg a szocializmus és a béke védelmezője, a társadalmi haladás támasza. — Akadémiai Közlemények, 59. sz. 1978. 10—20. p.

Reményi Gyula: A forradalom hadserege, békénk és biztonságunk őre. 60 éves a Szovjet Hadsereg. — Ho, 1978. 2. sz. 3—9. p.

S[erfőző] L[ászló]: A fejlődés állomásai. A román néphadsereg születésnapja. — N, 1978. 42. sz. 4. p.

Serfőző László: Harci őrségben. Az NDK Nemzeti Néphadseregének születésnapja. — N, 1978. 8. sz. 9. p.

Serfőző László: A VIT-vendéglátó Kuba fegyveres erőinek fejlődéséről. — HSz, 1978. 7. sz. 81—86. p.

Szabó Jenő: A szovjet hadsereg internacionalista jellege. — Akadémiai Közlemények, 59. sz. 1978. 36—42. p.

Szabó Miklós: A fegyverbarátság forrásai. — Akadémiai Közlemények, 59. sz. 1978. 55—69. p.

Tuczapski, T.: Három és fél évtizedes harci út. A lengyel néphadsereg születésnapja. Interjú — — nemzetvédelmi miniszterhelyettessel. — N, 1978. 40. sz. 5. p.

Udovecz György: A Pirin éneke. (September 23-a a Bolgár Néphadsereg napja.) — ISz, 1978. 18. sz. 22—23. p.

Ungvár Gyula: A szocialista gazdasági rendszer és a szovjet állam védelmi képessége. — Ho, 1978. 2. sz. 21—37. p.

Usztinov, D.: Ünnepség Moszkvában a szovjet hadsereg évfordulóján. — honvédelmi miniszter beszéde. — Népszabadság, 1978. 46. sz. 3. p.

A Vörös Hadsereggel együtt született. [A VCSK megalakulása és fejlődése.] — HSz, 2. sz. 15—17. p.

V. ÉLETRAJZOK, EMLÉKEZÉSEK

Ki a jövőnek vet magot... (Vas megye munkásmozgalmának kiemelkedő harcosai.) Főszerk. Rácz János. Kiad. a MSZMP Vas megyei Bizottsága, Vas m. Tanácsa, a Szakszervezetek Vas m.-i Tanácsa. Szombathely, Sylvester J. ny. 1978. 429 p. illusztr.

Molnár István: A Vörös Hadsereg katonája volt. (*Abelovszky* László.) — N, 1978. 3. sz. 7. p.

András László: Titkos küldetés. [Karcolatok, önéletrajzi írások.] Bp. Magvető, (1978.) 305 p.

B[okor] P[éter]: A legkisebb emberi ügyre volt ideje... (*Asztalos* János, 1956.) — Lobogó, 1978. 14. sz. 15. p.

Udovecz György: Hősök voltak. A munkáshatalom védelmében. (*Asztalos* János.) — ISz, 1978. 8. sz. 32—33. p.

Vadász Ferenc: Egy forradalmár katonáról. *Asztalos* János születésének 60. évfordulóján. — Népszabadság, 1978. 80. sz. 4. p.

Vida Sándor: *Asztalos* János 1918—1956. — Pártélet, 1978. 4. sz. 90—91. p.

Bakács Tibor: Egy életrajz ürügyén... [Visszaemlékezés.] (Bp.) Zrínyi K. — Kossuth K. 1978. 235 p. 8 t.

Molnár István: A vöröskatonák bizalmija. Példamutató életutak. (*Bárdos* Géza.) — N, 1978. 11. sz. 3. p.

Várkonyi Endre: Táborok krónikája. (*Bárdos* Géza, 1919-ben az 1. vörös vasasezred katonája.) Hajmáskér, Vernet, Auschwitz. — Mo, 1978. 3. sz. 21. p.

Bajomi Lázár Endre: Berchényi *[Bercsényi]* László emléke. — Új Tükör, 1978. 2. sz. 9. p.

Kiss Károly: Kastély a Marne mentén. Magyarok és franciák. (*Bercsényi* László, Franciaország marsallja.) — Magyar Nemzet, 1978. 291. sz. 9. p.

Zachar József: *Bercsényi* László (1689—1778). — HK, 1978. 1. sz. 68—114. p.

Zachar József: Egy élten át igaz magyar és vitéz katona. (*Bercsényi* László halálának kétszázéves évfordulójára.) — Honismeret, 1978. 1. sz. 21—23. p.

Zachar József: Két nép hőse. (*Bercsényi* László.) — N, 1978. 1. sz. 11. p.

Zachar József: Kétszáz éve halt meg *Bercsényi* László, Franciaország marsallja. — Magyar Nemzet, 1978. 17. sz. 8. p.

Zachar József: Magyar huszárok francia szolgálatban. (*Bercsényi* László.) — ÉT, 1978. 39. sz. 1222—1224. p.

Zachar József: Magyar huszárok francia földön. (*Bercsényi* László.) — Lobogó, 1978. 1. sz. 24—25. p.

Simon V. Péter: *Berzsenyi* Lénárd honvédezredes hagyatéka. — Vasi Szemle, 1978. 2. sz. 261—273. p. illusztr.

Nagy László: Napnyugati hercegnő. (*Bethlen* Gáborné Károlyi Zsuzsanna.) — Interpress Magazin, 1978. 8. sz. 40—45. p.

Takács Ferenc: A körmendi munkásőr egység névadója. (*Bodorits* Ferenc, meghalt 1956. október 29-én.) — Vasi Szemle, 1978. 2. sz. 247—261. p.

Kálmán Gyula: *Carabelli* János honvédtiszt síremléke. — Lobogó, 1978. 10. sz. 14—15. p.

Pastinszky István: Jean Henry *Dunant*, a Vöröskereszt alapítója születésének 150. évfordulója. — Honvédorvos, 1978. 4. sz. 357—363. p.

Zachar József: *Eszterházy* Bálint László tábornok emlékezete. (1740—1805.) — Magyar Nemzet, 1978. 208. sz. 14. p.

Lukács Lajos: Egy igaz magyar garibaldista. (*Frigyesy* Gusztáv.) — Népszabadság, 1978. 172. sz. 14. p.

Vadász Ferenc: A védő. Egy állhatatos internacionalista harcos születésnapjára. (*Gábor* Mózes.) — Népszabadság, 1978. 104. sz. 4—5. p.

Görgényi Dániel ny. vezérőrnagy. 1898—1978. — Népszabadság, 1978. 44. sz. 8. p.

Katonatemetés. (*Görgényi* Dániel. 1898—1978.) [rta:] G. Z. — Magyar Nemzet, 1978. 50. sz. 5. p.

Nagy Irén: *Hikádé* Aladár 1888—1970. — Pártélet, 1978. 1. sz. 83—85. p.

Egy chicagói magyar Kossuth-kutatóról (*Huziány* István). [Írta:] Sz. J. — Honismeret, 1978. 5—6. sz. 86—87. p.

Molnár István: A vörös hadsereg katonája volt. (*Kovács* István.) — N, 1978. 7. sz. 11. p.

Kováts Mihály, Washington magyar ezredese. [Írta:] P. J. — Magyar Nemzet, 1978. 14. sz. 10. p.

Antall József: *Kováts* Mihály nem ismeretlen. — Magyar Nemzet, 1978. 22. sz. 7. p.

Antall József: *Kováts* Mihály az amerikai szabadságharc magyar hőse. — Új

Tükör, 1978. 28. sz. 10—11. p.

Balázs József: Karcagtól Charlestonig. (*Kováts* Mihály, az amerikai függetlenségi háború ezredese.) — ISz, 1978. 15. sz. 38—39. p.

Passuth László: Póka-Pivny Aladár és *Kováts* Mihály. — Magyar Nemzet, 1978. 22. sz. 7. p.

Udovecz György: Hősök voltak. Esztári forradalmár. (*Krammer* Sándor.) — ISz, 1978. 7. sz. 28—29. p.

Molnár István: A Vörös Hadsereg katonája volt. (Kresch László.) — N, 1978. 5. sz. 6—7. p.

Vajda Péter: Igor *Kurcsatov*. Születésének hetvenötödik évfordulóján. [A szovjet atomfegyver előállításának irányítója.] — Népszabadság, 1978. 9. sz. 6. p.

Zöldi László: Négy neve volt. (*Lékai* János.) — Lobogó, 1978. 52. sz. 24—25. p.

Szász [István]: Emlékezés [Rodion] *Malinovszkij* marsallra. — Magyar Nemzet, 1978. 276. sz. 5. p.

Vajda Péter: (Hailé Mariam) *Mengisztu*. Portré. (Etiópia Ideiglenes Katonai Kormányzó Tanácsának elnöke.) — Népszabadság, 1978. 19. sz. 8. p.

Molnár István: A Vörös Hadseregben szolgáltak. (3. rész) A hátországban. (*Müller* László). — MHSZ Élet, 1978. 3. sz. 12—13. p.

Tuza István: Nagy idők tanúja... (*Németi* Lajos.) — 1—7. r. — Lobogó, 1978. 32—38. sz. 16—17. p.

Andrássy Antal: *Noszlopy* Gáspárra emlékezve halálának 125. évfordulóján. — Somogy, 1978. 1. sz. 73—77. p.

Zákonyi Ferenc: A magyar Gracchusok anyjának sírjánál. [*Noszlopy* Gáspár kivégzésének 125. évfordulója.] — Magyar Nemzet, 1978. 57. sz. 10. p.

Mezei András: A komisszár vallomásai. *Olcsai Kiss* Zoltán. — N, 1978. 42. sz. 13. p.

Németh György: Művész-forradalmár Szentendrén. (*Pogány* Kálmán, a 31. vörös gyalogezred parancsnoka.) — Népszabadság, 1978. 244. sz. 20. p.

Zachar József: Még egyszer a Pollereczkyekről. (*Pollereczky* János László 1748—1830.) [részvétele az amerikai függetlenségi háborúban.] — Magyar Nemzet, 1978. 173. sz. 8. p.

Sobieski Artúr: Ki volt *Prágay* János? — ÉT, 1978. 30. sz. 930., 940. p.

Raj Tamás: Erkölcsi nagysága — példakép. (*Ráday* Pál születésének 300. évfordulója.) — Honismeret, 1978. 1. sz. 19—21. p.

Várkonyi Ágnes, R.: A rejtőzködő politikus. (*Ráday* Pál születésének 300. évfordulójára.) — Világosság, 1978. 3. sz. 158—161. p.

Egy életre kiható erőforrás. [*Radó* Sándor emlékezése a magyar Vörös Hadsereg harcaira.] — Munkásőr, 1978. 11. sz. 12—13. p.

Urbán Károly: *Révai József (1898—1959.)* — PK, 1978. 3. sz. 162—222. p.

Kővágó Sarolta: *Ságvári* (Endre) utolsó álneve: Sárga doktor. — ÉT, 1978. 13. sz. 391—392. p.

Perényi László: Friedrich *Schiller*, a katonaorvos. — Orvosi Hetilap, 1978. 34. sz. 2093—2097. p.

Molnár István: A Vörös Hadseregben szolgáltak. (1—2. rész. *Simics* Sándor). — MHSZ Élet, 1978. 1. sz. 22—23., 2. sz. 18—19. p.

Eszes Máté: A forradalmár katona. (*Sólyom* László.) — ISz, 1978. 23. sz. 8—9. p.

A haza hű katonafia. (*Sólyom* László 70. születésnapja.) [Írta:] Sz. G. — N, 1978. 50. sz. 7. p.

Nagyszerű katona, kiváló ember. (*Sólyom* László.) — Magyar Rendőr, 1978. 51—52. sz. 2. p.

Szász [István:] *Sólyom* László emlékére. — Magyar Nemzet, 1978. 297. sz. 7. p.

Újlaki Péter: Sólyom László (1908—1950). — Pártélet, 1978. 12. sz. 93—94. p.

Vadász Ferenc: A forradalmár útját választotta. *Sólyom* László születésének 70. évfordulóján. — Népszabadság, 1978. 297. sz. 6. p.

Eszes Máté: A vezérkari főnök. Dokumentumjáték *Stromfeld* Aurél életéről. [Kiad. a.] MN Politikai Nevelőmunka Anyagi és Módszertani Központja. (Bp.) 1978. 73 p.
Bibliogr. 72—73. p.

Eszes Máté: A vezérkari főnök. (*Stromfeld* Aurél 100 éve született.) — ISz, 1978. 18. sz. 16—17. p.

Földes Péter: A túlsó partról. (*Stromfeld* Aurél életregénye. 3. kiad.) (Bp.) Kossuth K. 1978. 465 p. 6 t.

Hetés Tibor: *Stromfeld* Aurélról. Születésének századik évfordulóján. — Népszabadság, 1978. 221. sz. 4—5. p.

Kovács Jenő: „...a túlsó oldalról jött hős..." *Stromfeld* Aurél emlékezete. — Határőr, 1978. 37. sz. 10. p.

Kun Zsigmond: Emlékezés *Stromfeld* Aurélra. — Magyar Nemzet, 1978. 221. sz. 7. p.

Végh Oszkár: Száz éve született *Stromfeld* Aurél. — Népszava, 1978. 221. sz. 3. p.

Simor András: Így él *Szamuely* Tibor. Bp. Móra K. 1978. 204 p. illusztr. (Így élt...)

Nagy László: A murányi Vénusz [*Széchy* Mária.] — Interpress Magazin, 1978. 2. sz. 132—138. p.

Nagy Csaba: Szerelmey regényes életútja. (*Szerelmey* Miklós hadmérnök, nyomdász, csataképrajzoló stb.) — Új Tükör, 1978. 11. sz. 18—19. p.

Vadász Ferenc: A hőssé válás percei. *Szőnyi* Márton születésének 60. évfordulóján. — Népszabadság, 1978. 289. sz. 6. p.

Markovits Györgyi: *Szőnyi* Tibor (1903—1949). — Pártélet, 1978. 12. sz. 95—96. p.

Vadász Ferenc: *Szőnyi* Tiborra emlékezve. Születésének 75. évfordulóján. — Népszabadság, 1978. 305. sz. 6. p.

[Molnár István]: A Vörös Hadseregben szolgáltak. (4. rész.) Kalacstól Berlinig. (*Tóth* Miklós). — MHSZ Élet, 1978. 4. sz. 6—7. p.

Nagy Eta: *Wagner* Anna 1898—1970. — Pártélet, 1978. 8. sz. 83—84. p.

Udovecz György: Hősök voltak. A vörös dandár parancsnoka. (*Zay* Dezső Elemér.) — ISz, 1978. 6. sz. 14—15. p.

Timár Ede: Tanító volt. (*Zubek* Mihály internacionalista, költő.) — Lobogó, 1978. 11. sz. 15. p.

Összeállította:
Viniczai István
Windisch Aladárné

TARTALOM

LIPTAI ERVIN — Szántó Béla, a forradalmár katona — — — — 3

TANULMÁNYOK

SUGÁR ISTVÁN — Az egri vár eleste 1596-ban — — — — — — 11
SIPOS FERENC — A Rákóczi-szabadságharc előkészítése 1698—1703 43
CZIGÁNY ISTVÁN — A császáriak hadjárata 1705 őszén — — — — 74

KÖZLEMÉNYEK

BONA GÁBOR — Szerb katonák az 1848/49-es honvédseregben — 105
KOVÁSSY ZOLTÁN — Adalékok Gábor Áron életrajzához — — — — 117
CSENDES LÁSZLÓ — Hadtörténelmi írások és ábrázolások — — — 125

SZEMLE

* * * — Isztorija vtoroj mirovoj vojnü, 10. k. *(Sörös Lajos)* 136
CSORBA CSABA — Várak a Hegyalján *(Csendes László)* — — — 138
CSONKARÉTI KÁROLY — Hadihajók a Dunán *(Szakály Sándor)* — — — 139
P. LUKNYICKIJ — Magyar napló *(Szakály Sándor)* — — — — 141
A. BORST — Das Rittertum im Mittelalter *(Borosy András)* — 142
* * * — Monumenta Cartografica *(N. Ipoly Márta)* — — 145

BIBLIOGRÁFIA

* * * — Az 1978. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. II. Rész. *(Viniczai István—Windisch Aladárné)* — — — — — 146

СОДЕРЖАНИЕ

ЭРВИН ЛИПТАИ — Бела Санто — солдат-революционер — — — — 3

СТАТЬИ

ИШТВАН ШУГАР — Падение крепости Эгер в 1596 году — — — — 11
ФЕРЕНЦ ШИПОШ — Подготовка освободительной борьбы под руководством князя Ракоци в 1698—1703 году — — — 43
ИШТВАН ЦИГАНЬ — Поход императорских войск осенью 1705 года — 74

ПУБЛИКАЦИИ

ГАБОР БОНА — Сербские солдаты в гонведской армии в 1848—1849 гг. — — — — — — — — — 105
ЛАСЛО ЧЕНДЕШ — Материалы к биографии Арона Габор — — — 117
ЗОЛЬТАН КОВАШШИ — Военно-исторические статьи и очерки — — — 125

ОБЗОР

* * * — История Второй мировой войны т. 10. *(Лайош Шёрёш)* — — — — — — — — — — 136
ЧАБА ЧОРБА — Крепости в Подгорье *(Ласло Чендеш)* — — — 138
КАРОЙ ЧОНКАРЕТИ — Военные корабли на Дунае *(Шандор Сакай)* — 139
П. ЛУКНИЦКИЙ — Венгерский дневник *(Шандор Сакай)* — — — 141
АРНО БОРСТ — Das Rittertum im Mittelalter *(Андраш Бороши)* — 142
* * * — Monumenta Cartografica *(Марта Н. Ипой)* — — 145

БИБЛИОГРАФИЯ

* * * — Библиография военно-исторической литературы, опубликованной в Венгрии в 1978 году. Часть II. *(Иштван Виницаи—Элеонора Виндиш)* — — — 146

INHALT

ERWIN LIPTAI	Béla Szántó, der revolutionäre Soldat — — —	3
	STUDIEN	
ISTVÁN SUGÁR	Der Fall der Burg von Eger, 1596 — — — —	11
FERENC SIPOS	Die Vorbereitung des freiheitskampfes „Rákóczi" 1698—1703 — — — — — — — — — —	43
ISTVÁN CZIGÁNY	Der Herbstfeldzug des Heeres Habsburg — —	74
	MITTEILUNGEN	
GÁBOR BONA	Serbische Soldaten in der Honvédarmee 1848/49	105
ZOLTÁN KOVÁSSY	Daten zur Biographie Áron Gábor's — — — —	117
LÁSZLÓ CSENDES	Militärgeschichtliche Schriften und Abbildungen	125
	RUNDSCHAU	
* * *	Istorija wtoroj mirovoj wojni, 10. B. *(Lajos Sörös)*	136
CSABA CSORBA	Die Burge im Zemplén Gebirge *(László Csendes)*	138
KÁROLY CSONKARÉTI	Kriegsschiffe an der Donau *(Sándor Szakály)* —	139
P. LUKNYICKIJ	Ungarisches Tagebuch *(Sándor Szakály)* — —	141
A. BORST	Des Rittertum im Mittelalter *(András Borossy)*	142
* * *	Monumenta Cartografica *(Márta Ipoly)* — — —	145
	BIBLIOGRAPHIE	
* * *	Repertorium der militärgeschichtlichen Literatur, 1978. II. Teil *(István Viniczai—Eleonora Windisch)*	146

Ára: 13,– Ft

A Zrínyi Katonai Kiadó legújabb kiadványaiból

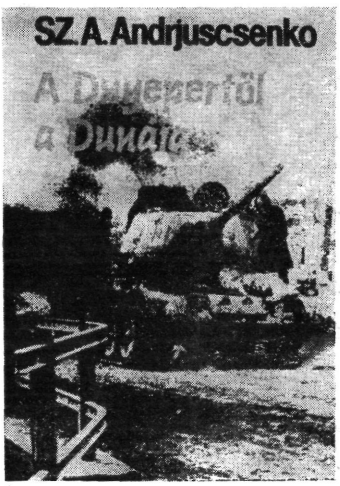

Bognár Károly
VITA BÉCSBEN A FEGYVERES ERŐKRŐL **18 Ft**

HAZAFISÁG, GAZDASÁG **13 Ft**

Szentesi György–B. Fábri Magda
ÚT A KOZMOSZBA **98 Ft**

SZÁZHETVENÖT HUSZÁR **52 Ft**

Árkus István
PÉNZ, FEGYVER, HATALOM **9 Ft**